

वेणीसिंह नारद

with Commentary of लारनाथ

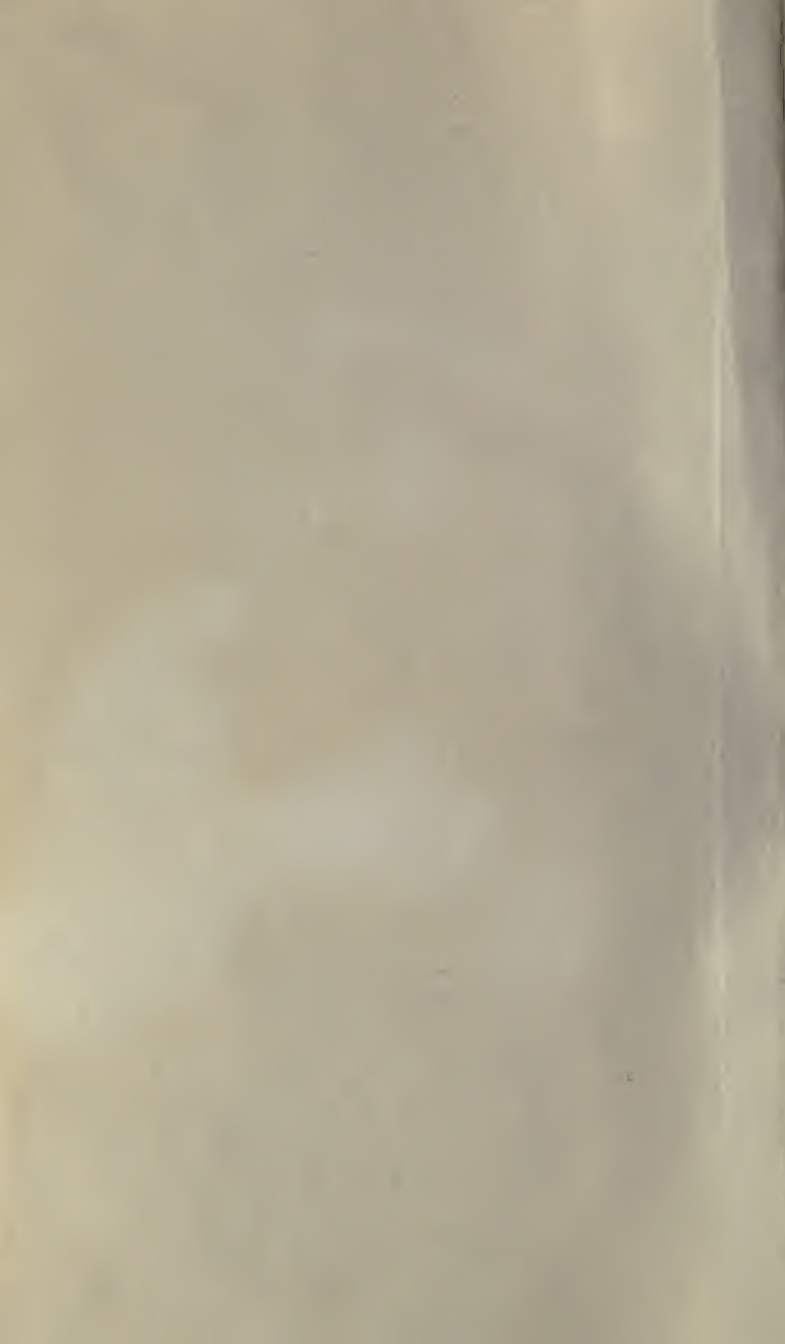
तर्कवाचस्पति

ed. by जीवानंद विद्यार

(Calcutta. 1875)

PK
3791
B545
V4
1875

वेणीसंहरनाटकम् ।

श्रीभट्टनारायण विरचितम्

श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्यकृतटीकयासहितम् ।

वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्द-विद्यासागर-भट्टाचार्येण

संस्कृतम् ।

अभिनवसंस्करणम् ।

कलिकातानगरे

काव्यप्रकाशयन्त्रे

मुद्रितम् ।

इ. १८७५

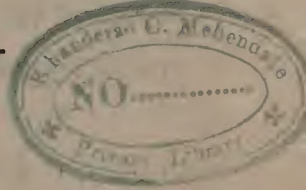
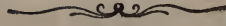
3731

2-4 1/2

1278

वेणीसंहारनाटकम् ।

प्रथमाङ्कः ।

नान्दी ।

निषिद्धैरप्येभिर्लुलितमकरन्दो मधुकरैः
करैरिन्दोरन्तश्चुरित इव संभिन्नमुकुलः ।

(१) वाग्देवीं हृदये ध्यात्वा वेणीसंहारनाटकम् ।
व्याख्यायते सुबोधाय श्रीतारानाथशर्मा ॥

रङ्गविभोपशान्त्यर्थं नान्दीमादौ प्रयोजयेदिति बोधितकर्त्तव्यताकां
नान्दीमुपनिबध्नाति निषिद्धैरित्यादि । निषिद्धैरित्यनेन ये यत्वात्यन्ता-
सक्तास्तो निवारिता अपि ततो न निवर्त्तन्ते इति ध्वनयता दुर्व्यो-
थनादयः अत्यन्ताकार्यासक्ता भीष्मादिभिर्निवारणेऽपि नाकार्येभ्यो-
विरता इति सूचितम् । लुलितमकरन्दः चालितपुष्परसः न तु आस्वा-
दितमधुकः निवारणेन व्याकुलतया सुखेनास्वादासम्भवात् । इन्दोः-
करैरन्तर्मध्ये छुरितो लिप्त इव इतरेषामिन्दुकरैः बाह्यमात्रस्पर्शः
पुष्पोच्चयस्य त्वत्यन्तमधुस्यन्दिताद्योतनायान्तर्लिप्तत्वमत्रोक्तम् । सं-
भिन्नमुकुलः विदलितमुकुलोभावः विकाशित इत्यर्थः । अञ्जलि-
परिमाणं पुष्पाणामिति षष्ठी तत्रैव परिमाणेऽन्विता तथा च अञ्जलि-
परिमितानि पुष्पाणीति वाक्यार्थः परिमाणपरिमेययोरभेदोपचाराच्च

विधत्तां सिद्धिं नो नयनसुभगामस्य सदसः

प्रकीर्णः पुष्पाणां हरिचरणयोरञ्जलिरयम् ॥ १ ॥

अपिच ।

कालिन्याः पुलिनेषु केलिकुपितामुत्सृज्य रासे रसम्
गच्छन्तीमनुगच्छतोऽशुकलुपां कंसद्विषो राधिकाम् ।

तथा निर्द्देशः । अत एव च पुष्पाणां प्रकीर्णतामादायैव अङ्गुलेः प्र-
कीर्णत्वसम्भाः यथाश्रुतपरत्वे अङ्गुल्युतहस्तार्थकतया तस्य प्रकी-
र्णत्वासम्भवः । सूत्रधारेण नान्दीकरणसमये सपुष्पाञ्जलिना भवि-
तव्यमिति सूचनाय अयमत्युक्तम् सदसः सदसि स्थितजनानां नयनसुभ-
गाम् अनिनयदर्शनद्वारा पीतिदां सिद्धिमभिनेयसम्पत्तिं विधत्ताम्
करोतु कवीनां निरङ्कुशत्वेन कर्तृगतफलाभावेऽपि तद्ध् । प्रार्थनायां
बोद्ध् । विधत्तादिति तातडन्तः पाठस्तु समीचनः । केचित्तु पुष्पा-
ञ्जलिः अयं प्रबन्धश्च एतौ हरिचरणयोः हरिचरणमुद्दिश्य प्रकीर्णः
क्षिप्रः अर्पितश्च सिद्धिं विधत्ताम् कृतामिति द्विवचनान्ततया व्याकु-
र्वन्ति । तत्र च प्रबन्धप्रतिपाद्यस्याथेय लुलितमकरन्ददिकतया प्रब-
न्धस्य तथैव दृश्यम् । तथाहि मधुना मदेन कथ्यते इति कराः
विषयतया इत्यर्थः तैः दुर्योधनादिभिः भोग्यादिभिर्निषिद्धैरपि लुलित-
शालिनो मकरन्द इव सारांश ऐश्वर्यं यस्य तथा शत्रुभिः पराभूतोऽपि
इन्द्रकणात् शुश्रूषावः पञ्चाङ्ग पणसमयातिवाहनेन विदलितदेव्य-
रुग्मुल्लभावश्च नायक इति यथासम्भवं विशेषणं योज्यम् ।

(२) द्वादशचरणात्मकनान्दीरूपस्य विधित्वतस्यापर्थवसानं
सूत्रयत्राहापिचेत्यादि । केलिकुपितां कौतुक एव कुपितां पण्यकोप-
वतीं रासे क्रीडाविशेषे “रासो विदधगोष्ठान्तु क्रीडायाःमपि गोड-
हामिति” कोषात् रसं रागसुत्सृज्य गच्छन्तीं राधिकामनुगच्छतः
तत्प्रकारमाह तत्पदेत्यादि तस्या राधायाः पादयोः प्रतिमासु अङ्गु-
लिषु पदपदस्य तत्पदाङ्गस्यैवपि लतार्थमन्यमानतया तत्र पददानेऽपि

तत्पादप्रतिमानिवेशितपदस्योद्भूतरोमोद्भूते-

रत्नस्योऽनुनयः प्रसन्नदयितादृष्टस्य पुष्पातु वः ॥ २ ॥

अपिच ।

दृष्टः सप्रेम देव्या किमिदमिति भयात् सम्भ्रमाच्चसुरोभिः

शान्तान्तस्तत्त्वसारैः सकरुणमृषिभिर्विष्णुना सस्मितेन ।

तत्स्यैवसम्भवाशया दत्तचरणस्य अत एव पदाङ्कस्यैर्वापि उद्भूतरोमोद्भूते-
जातिरोमाञ्चस्य तथा रोमोद्भूतदर्शनेन च “अयं मथ्यत्यन्तानुरक्तः यतो
मत्पादाङ्कस्यैनायस्य रोमाञ्चोदय इति” निश्चित्य प्रसन्नया कृतप्रसादया
दयितया दृष्टस्य अत एव अनुसुः सफलः तत्प्रसादनार्थमेवानुनयस्य
कर्त्तव्यतया तत्प्रसादे च जाते अनुनयस्य सफलतेतिभावः । अत्र
प्रबन्धप्रतिपाद्यानि द्रौपदीकोपरोदने शत्रुवधानन्तरं भीमकृतानुनयस्य
सफलत्वं द्रौपदीप्रसादश्चेत्येतानि वस्तूनि सूचितानि ।

(३) मयेन दैत्यशिल्पिना निर्मितं पुरं मयपुरं मध्यपदलोपी
समाप्तः त्रिपुरासुरपुरमित्यर्थः तस्य दहने दहनसमये नानाभावेन
भवान्यादिभिर्दृष्टः शिवो युष्मान् पात्वित्यन्वयः । केन केन कथं कथं
दृष्टस्तदाह देव्या सप्रेम, “धन्याहं यस्या वल्लभेनेदृशं पुरं दग्धमिति”
जातानुरागसहितम् । आसुरोभिः असुरपत्नीभिः किमिदमापतितमिति
भयात्, सम्भ्रमात् “आः कष्टमादृशस्याप्यसुरनाथस्यायं परिभवः कदा-
चिदस्मत्स्वामिनामपीदृक् स्यादिति” उद्वेगाच्च । ऋषिभिः सकरुणम्,
सदयम् कारुणे हेतुं वदन् तान् विशिनष्टि शान्तेत्यादि शान्तसुपशम-
वत् अन्तः अन्तःकरणं येषां ते तत्त्वमनारोपितरूपं यथार्थं ब्रह्मेति
यावत् सारो वेद्यतया प्रधानं येषां ते पश्चात् पुनः कर्मधारयः तथा च
शान्तान्तःकरणत्वात् तत्त्वप्रधानत्वाच्च तेषां दुःखिदुःखदर्शने दया युक्तैव
मैत्रीकरुणासु दतोपेक्षारूपचित्तवृत्तीनां विषयविशेषेषु शान्तात्मनामे-
बोदयादिति भावः । विष्णुना सस्मितेन “इच्छामात्रेणैव नियन्तुं
शक्यस्यापि तस्य दहने जगदीशेनेदृक् प्रयासोऽङ्गीकृत इतीषद्वसतेत्यर्थः ।

आदायास्तं सगर्वैरुपशमितबधूसम्भ्रमैर्देत्यवीरैः

सानन्दं देवताभिर्मयपुरदहने धूर्जटिः पातु युष्मान् ॥ ३ ॥

प्रबन्धप्रतिपाद्यभारतसंयामोऽपि देव्या द्रौपद्या सप्रणयम्, आसुरीभिर-
सुरप्रकृतिभिः दुर्व्योधनादिवधूभिः भयोद्देशाभ्याम्, ऋषिभिः नारदादिभिः
सत्कर्णं, दैत्यैवेत्येकवादिभिः सगर्वैः इन्द्रेण सानन्दं, कृष्णेन च "मयैव
पूर्वं निहता धार्तराष्ट्रा इत्यभिप्रायेण हतानां हननार्थमेवां मुधा उद्योग
इति हसता वद इत्यपि सूचितम् ।

पाठान्तरे नान्दी ।

जयति स नाभिर्जगतां स्वनाभिरम्बोद्भवज्जगदीजः ।

दामोदरो निजोदरगङ्गा नविष्टजगदण्डः ॥ १ ॥

अपिच ।

जयति स भगवान् कृष्णः शेते यः शेषभोगशय्यायाम् ।

मधेऽपयः पयोधरपर इयाम्भोनिधिः कृष्णः ॥ २ ॥

अपिच ।

उत्तिष्ठन्त्या रतान्ते भरसुरगपतौ पाणिनैकेन कृत्वा

धृत्वा चान्येन वासो विगलितकबरीभारमंसे वहन्त्या ।

भूयस्तत्कालकान्तिहियुञ्जितसुरतप्रीतिना शौरिणा वः

शय्याभालिङ्ग्य नीतं वपुरलसलसद्वाङ्ग लक्ष्म्याः पुनातु ॥ २ ॥

(१) नान्द्यन्ते सूत्रधारः ।

(१) आशीर्वाचनसंयुक्ता नित्यं वस्मात् प्रयुज्यते । देवद्विज-
नपादीनां तस्मान्नान्दीति कीर्तितेत्युक्तलक्षणा । सा चेह्वाद्वादशपदा
श्लोकत्वात्कत्वात् पदैर्युक्ता द्वादशभिरष्टाभिर्वा पदैरुत्तेत्युक्तेः पदञ्च कश्चित्
सुप्तिङन्तरूपं कश्चिच्च श्लोकचरणरूपं यथासम्भवं ग्राह्यम् । एतेन अव-
शाङ्गलिपुटेत्यादि श्लोकानन्तरं नान्द्यन्ते सूत्रधार इति पाठः प्रामादिक
एव तथात्वे नान्द्याः षोडशपदत्वापत्तेः । सूत्रधारो वदतीति शेषः

(१) श्रवणाञ्जलिपुटपेयं विरचितवान् भारताख्यममृतं यः ।

तमहमरागमकृष्णं कृष्णद्वैपायनं वन्दे ॥

अलमतिविस्तरेण । * [समन्तादवलोक्य तत्रभवतः

(२) परिषदग्रेसरान् सर्वान् विज्ञापयामि ।]

एवं सर्वत्र । नाद्योपकरणादीनि सूत्रमित्यभिधीयते । सूत्रं धारय-
तीत्यर्थे सूत्रधारो मतो बुधैः ।

(१) रङ्गं प्रसाद्य मधुरैः श्लोकैः काव्यार्थसूचकैः । रूपकस्य
कवेराख्यागोत्राद्यापि स कीर्त्तयेदित्युक्तेः प्रथमं एवमस्य भारताख्यप्रति-
पादकत्वसूचनं यं भारतं तत्कर्त्तारञ्च स्तौति श्रवणेत्यादि । आध्यायन-
करत्वेन उपदेशद्वारा मोक्षरूपान्तप्रदत्वेन वा भारतस्यान्तत्वेन
प्रशंसनम् । तत्कर्त्तुश्च सत्वप्रधानतया प्रशंसनमिति द्रष्टव्यम् । अरा-
गम् । अरजस्कं रजोरागात्मकं गिद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवमिति गीतायां ।
रजसो रागात्मकत्वाभिधानात् रागशब्देनात्र रजोगुण एव गृह्यते अङ्ग-
णमकल्पं तमोरहितं तथा चोभयविशेषणाभ्यां रजस्तमोगुणाभ्यामन-
भिभूतसत्त्वप्रधानमिति फलितम् अत्र अदृष्टमिति पाठस्तु प्रासादिकः ।
रागस्य तृष्णाहेतुताया गीतायास्तुतत्वात् रागनिषेधेनैव तद्विषेधलाभे
तत्कथनस्यानयोक्तत्वदोषग्रस्तत्वात् । भारतप्रशंसया चास्य भारतमूलकत्वं
सूचितं तत्सूचनेन च ख्यातवृत्तप्रतिपादकत्वेनास्यापि वक्ष्यमाणनाटक-
त्वोपपत्तिरित्याशयः ।

(२) एवं काव्यार्थं सूचयित्वा रङ्गं प्रसादयित्वा विज्ञाप्य सामाजि-
कान् समन्तादवलोक्य तानभिमुखीकर्त्तुं विज्ञापनां प्रतिजानीते तत्रभवत
इत्यादि तत्रभवतो मान्यानित्यर्थः सयामेव प्रतिज्ञायां सभ्यानां तच्छ्रवणे
कुतूहलित्वमिति विज्ञापना प्रतिज्ञातेति भावः ।

* [अत्रैव अलमतिप्रसङ्गेन भवन्तः परिषदग्रेसराः विज्ञाप्य नः
किञ्चिदस्ति । इति पाठः]

अयं बाङ्गपुस्तकपाठस्त्वमीचीनः भवच्छब्दस्य सर्वनामत्वेन सर्वो-
धनविभक्तान्ततया कापि प्रयोगादर्शनात् ।

(१) कुसुमाञ्जलिरपर इव प्रकीर्यते काव्यबन्ध एषोऽत्र
मधुलिह इव मधुविन्दून् विरलानपि भजत गुणलेशान् ।

यदिदं कवेर्मृगराजलक्ष्मणी, (२) भट्टनारायणस्य
अभिनवकृतिं वेणीसंहार (३) नामकं नाटकं (४) प्रयोक्तु-

(१) प्रतिज्ञातां विज्ञापनामाह कुसुमाञ्जलिरित्यादिगुणलेशानित्य-
नेनौद्धत्यं परिहृतम् ।

(२) कवेराख्याद्याह मृगराजलक्ष्मण इति मृगराजशब्देन तद्वा-
च्यार्थवाचकः सिंहशब्दो लक्ष्यते तच्चिह्नस्य सिंहोपाधिकस्येत्यर्थः ।
वस्तुतः मृगेण शशेन राजते इति मृगराजः शशधरः तच्छब्देन च
तद्वाच्यार्थवाचको द्विजराजशब्दः प्राग्वत्लक्ष्यते तेन द्विजराजोपाधिकस्ये-
त्यर्थः अत्रेन विप्रगोत्रत्वकथनात् न तदशे न्यूनता युक्तञ्चेतत् शौर्यादि-
गुणेन क्षत्रियस्यैव सिंहोपाधिसम्बन्धसम्भवात् ब्राह्मणस्य तथात्वानौ-
चित्यात् । साक्षात् द्विजराजशब्दमपहाय मृगराजशब्देन व्यपदेशस्तु
मृगराजस्य सिंहस्य लक्ष्म जटाधारित्वमिव लक्ष्म जटाधारित्वं यस्ये-
त्यर्थलाभद्योतनायैव कविपक्षे जटाधारित्वं वेदपाठभेदेन संहितापद-
क्रमजटाधनेषु जटारूपपाठविशेषस्य धारणात् तथाच जटान्तवेदपाठि-
त्वेन जटाधारित्वलक्ष्मण इत्यर्थलाभः ।

(३) दृश्यकाव्यरूपकस्याख्यामाह वेणीसंहारेति । संहारः संहरणं संय-
मनमिति यावत् वेण्या द्रौपदीकेशरचनायाः संहारो यस्मिन् तत् वेणी-
संहारम् वेणीसंहारस्य च प्रतिपाद्यतया अन्ये सम्बन्धान्न वरुध्यते ।
एतच्च वेणीनामकमपि दर्पणादौ वेण्यामित्यादिसदुक्तेः तथा च “तदि-
त्यधिकृत्य” अधिकृत्य कृते अन्ये (४, ३, १८७ पा० सू०) विहितस्याणः
“लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलमिति” तत्कृतस्य वाक्तेकेन वा लुपि तद्वित-
लुपि च प्रकृतिलिङ्गभागतया शकुन्तलावासवदत्तादिवत् स्त्रीत्वात् वेणीति
सिद्धम् शकुन्तलाया इव भारतीपलव्यार्चकत्वेनास्या व्याख्यायिकरूपत्वम् ।

(४) दृश्यकाव्यस्यानेकविधत्वेऽपि अस्य विशेषरूपत्वमाह नाट-

मुद्यता वयं, तत्र च कविपरिश्रमानुरोधाद्वा उदात्तकथा-
वस्तुगौरवाद्वा (१) नवनाटकदर्शनकुतूहलाद्वा भवद्भिरव-
धानं (२) दीयमानमभ्यर्थये ।

नेपथ्ये । (३) भाव ! (४) त्वर्यतां त्वर्यताम्, एते
खलु आर्यविदुराक्षया पुरुषाः सकलमेव शैलूषजनं व्याह-
रन्ति * “प्रवर्त्त्यन्ताम्” आतोद्यविन्यासादिका विधयः (५)

*Arrangement of the
musical instruments*

कमिति तच्च “नाटकं ख्यातव्यं स्यात् पञ्चसन्धिसमन्वितम् । प्रख्यात-
वंशो राजर्षिर्धीरोदात्तः प्रतापवान् । दिव्योऽथ दिव्यादिव्यो वा गुण-
वाङ्मायको मतः । एक एव भवेदङ्गी शृङ्गारो वीर एव वा” इत्युक्तलक्ष-
णम् । एकेन प्रयोजनेनान्वितानां कथांशानामवान्तरैकप्रयोजनेन
सम्बन्धः सन्धिः स च सुखप्रतिसुखादिभेदेन पञ्चविधस्तेन युक्तमित्यर्थः ।
अत्र च वीररस एवाङ्गी ।

(१) उदात्तम् औदार्यादिगुणयुक्तं यद्वस्तु नायकस्तस्य कथा तत्र
गौरवं श्रद्धातिशयस्तत्तादित्यर्थः ।

(२) अवधानं विषयान्तरपरिहारेण चित्तस्यैकत्व समावेशनम् ।
कथाश्रवणावधाने हि कवेः क्लेशसाफल्यप्रवणता विषयसौन्दर्यं नवव-
स्तुदर्शनकुतूहलित्वं वा एकैकमपि कारणमिह तु तत् त्वितयमपि समु-
दितमस्तीत्यवश्यमवधानं देयमिति भावः ।

(३) नेपथ्ये नाट्यशालायां नेपथ्यं नाट्यशालायां नेपथ्यञ्च विभू-
षण्ये इत्युक्तेः । सा च जवनिकान्तर्भूमिरेव ।

(४) भाव ! विद्वन् ! भावो विद्वानथावुक इत्यमरोक्तेः ।

(५) विधयः विधानानि ।

(१) *Who has undertaken the functions of an ambassador.*

प्रवेशकालः किल तत्रभवतः पाराशर्यनारदतुम्ब-
रुजामदग्न्यप्रभृतिभिर्मुनिवृन्दारकैरनुगम्यमानस्य भरतकु-
लहितकङ्क्षयाभयं प्रतिपन्नदौत्यस्य देवकीसूनोर्देवस्य चक्र-
पाणेर्महाराजदुर्योधनशिविरसंनिवेशं^(१) प्रति (१) [प्रस्था-
तुकामस्येति ।] *Camp-seat*

सूत । आकर्ण्य सानन्दम् । अहो नु खलु (२) भोः
भगवता जगदुत्पत्तिस्थितिनिरोध(३)प्रभविष्णुना विष्णुना
अद्यानुगृहीतमिदं भरतकुलं सकलञ्च राजकम् अनयोः
कुरुपाण्डवराजपुत्रयोराहवकल्पान्तानल (४) प्रशमनहेतु-
नानेन स्वयं सन्धिकारिणा कंसारिणा दूतेन । तत्
किमिति पारिपार्श्विक ! (५) नारभ्यसि कुशीलवैः
(६) सह सङ्गीतकम् ।

(१) शिविरसंनिवेशं सैन्यनिवासस्थानं प्रति भगवतः प्रवेशकालः
इति पूर्वोक्तं यः एवमन्वयसम्भवे प्रस्थातुकामस्येत्यधिकपाठकल्पनं व्यर्थम् ।

(२) अहो नु खलु भोरित्यव्ययसमुदायोऽन्त्यन्ताश्चर्यसूचकः ।

(३) निरोधः विनाशः ।

(४) आह्वयं युद्धं कल्पान्तानल इवेत्युपमितसमासस्तेन तस्य पूर्व-
पदार्थप्राधान्यं न राजपुत्रयोः कल्पान्तानलसदृशाहवप्रशमनस्य सम्भवः
रूपके तु तदन्वयो न सम्भवतीति बोध्यम् ।

(५) सूतधारस्य पार्श्वे यः प्रकरोत्यनुना सह । काव्यार्थसूच-
नाभापं स भवेत् पारिपार्श्विक इति भरतोक्तलक्षणो नटविशेषः ।

(६) शाल्वैर्नटैः भरतास्तु कुशीलवा इति भरतोक्तेः ।

प्रविश्य (१) पारिपार्श्विकः । भवतु आरम्भयामि । कतमं समयमाश्रित्य गीयताम् ।

सूत । नन्वसुमेव चन्द्रात्पुनश्चक्रौ चहंसकुलसप्तच्छद-
कुमुदपुण्डरीककाशकुसुमपरागधवलितगगनदिङ्मण्डलम्
स्वादुजलजलाशयं शरत्समयमाश्रित्य प्रवर्त्यतां सङ्गीतकम्
तथा ह्यस्यां शरदि ।

{ (२) सत्पक्षा मधुरगिरः प्रसाधिताशा मदोद्धतारम्भाः ।
निपतन्ति धार्तराष्ट्राः कालवशान्मेदिनीपृष्ठे ॥

पारिपार्श्विकः । ससंभ्रमम् । भाव ! शान्तं पापं प्रतिहतम्
अमङ्गलम् । (३)

(१) अपटीक्षेपेण स्वयं प्रवेशे नाद्ये प्रविश्येत्युक्तिः एवं सर्व्वत्र
द्रष्टव्यम् ।

(२) श्लेषच्छायोपदेशैश्च समुद्दिष्टं विसर्पति । यत् फलोदयपर्य्यन्तं
तद्बीजमिह कीर्त्तितमिति भरतोक्तफलोदयपर्य्यन्तं प्रबन्धप्रतिपाद्यमर्थं
बीजरूपं श्लेषेण वर्णयति सत्पक्षा इत्यादि । धार्तराष्ट्रा हंसविशेषाः
धृतराष्ट्रसुताश्च कालवशात् शरत्माहात्म्यात् समयनियोगाच्च मेदिनीपृष्ठे
भूमितले निपतन्ति मानससरस आगच्छन्ति निःशेषेण पतन्ति समूलसु-
च्छिद्यन्ते चेत्यर्थः विशेषणसाम्येनोभयं दर्शयति सत्पक्षाः शोभनपतन्ताः
विद्यमानसैन्यादिसहायाश्च मधुरगिरः मधुरशब्दाः मधुरवाणीकाश्च
प्रसाधिताशाः भूषिताशेषादग्विभागाः आयत्तीकृताशेषदिग्जनाश्च
मदेन हर्षेण गर्व्वेण च उद्धतारम्भाः उत्कटव्यापाराः उच्छृङ्खलच-
रिताश्च ।

(३) शान्तं पापमनिर्द्दश्ये इत्युक्तेः न वक्तव्यमित्यर्थः । अवक्त-
व्यत्वे हेतुमाह प्रतिहतमित्यादि अमङ्गलभविष्यं तद्धेतुभूतं वाक्यं
प्रतिहतं प्रतिघातेनोच्चारितम् ।

सूत्र । सर्वलक्ष्यमितम् । मारिष ! शरत्समयवर्णनाशंसया
[हंसा धार्तराष्ट्रा इति व्यपदिश्यन्ते] तत् किं शान्तं
पापं प्रतिहतममङ्गलम् ।

मारि । *Is it that I do not know of*
न खलु जाने (१) अमङ्गलाशंसयाऽस्य वो वच-
नस्य यत् सत्यं (२) कम्पितमिव मे हृदयम् ।

सूत्र । मारिष ! (३) ननु सर्वमेवेदानीं प्रतिहतममङ्गलं
स्वयं प्रतिपन्नदौत्येन सन्धिकारिणा कंसारिणा । तथाहि ।

(४) निर्वाणवैरदहनाः प्रशमादरीणाम्

नन्दन्तु पाण्डुतनयाः सह माधवेन ।

(१) न खलु जाने किन्तु जानाम्येव यत् शरद्वर्णनप्रकरणी यतया
वचनस्य हंसपरत्वम् न त्वन्यपरत्वम् ।

(२) यत्सत्यमिति शब्दसमुदायोऽसम्भावनेयार्थसूचकः असम्भव्येह-
यत्सत्यमिति भरतोक्तेः । तच्च कम्पनक्रियान्वयि असंभावितमपि हृदय-
कम्पनं वो वचनस्यामङ्गलार्थस्यापि प्रतिपादन सासर्थ्यात् कम्पितमिवेत्यर्थः ।

(३) मारिष । आर्य्य ! आर्य्येस्तु मारिषइत्यमरोक्तेः ।

(४) अराणां शत्रूणां “भ्रियते यावदेकोऽपि रिपुस्तायत् कुतः
सुखं” इत्येकैरेकस्यापि सत्त्वे न सुखमित्यतो बहुवचनम् । प्रशमात्
माधवेनेत्यर्थात् सन्धिकरणद्वारा शान्तेः प्रापणात्, निर्वाणो दाह्य-
निवृत्तौ दाहकनिवृत्तिवत् शान्तिप्रापणेन अरिभावापगमे निःशेषेण
निवृत्तौ वैरदहनो विद्वेषानलो येषां तथाभूताः सन्तः माधवेन सह

[हंसान् धार्तराष्ट्रानिति व्यपदिशामि न धृतराष्ट्रसुतान्]

Goodwill or love

रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च

स्वस्था भवन्तु कुरुराजसुताः सभृत्याः ॥ *May dwell in heaven; i.e. die*

नेपथ्ये साधितेपम् । आः ! पाप दुरात्मन् ! वयामङ्गल-

पाठक ! शैलूपापसद ! । (१)

पाण्डुतनयाः नन्दन्वित्यन्वयः । अत्र अरिप्रशमन रूपहेतोरेत्ययोप-
पत्तये पूर्वपदार्थप्रधानः वैरं दहन इवेति उपमितसमासो ग्राह्यः न त्व
वैरमेव दहन इति रूपकसमासस्तस्य उत्तरपदार्थप्रधानतया उक्तहेतो-
रेत्यनुपपत्तेः । वस्तुतः दुःखाभावे सत्येव आनन्दोदयात् तत्पदस्य
दुःखाभावपरत्वं कल्पनीयं तथा च निर्वाणं निवृत्तं वैरस्य विद्वेषस्य
दहनं तापो येषामित्येव विग्रहः साधयान् अरिभावप्रशमनेन च तद्वि-
षयकविद्वेषाभावात् तत्क्षततापरहिता इत्यर्थः । रक्तेन अनुरागेण
प्रणयेनेत्यर्थः प्रसाधिता आयत्तीकृता भूर्भूस्थलोको यैस्तथाभूताः क्षतो
विनिवृत्तो विग्रहो युद्धं येषां ते तथाभूताः सभृत्याः कुरुराजसुताः
स्वस्थाः सुखिनः भवन्तु । पक्षे अरोणां शत्रूणां साधनेन सह खैरित्य-
र्थात् प्रशमात् निवारणात् समूलसच्छेदात् निर्वाणवैरदहना निवृत्तविद्वेष-
क्षततायाः । रक्तेन रुधिरेण प्रसाधिता अलङ्कृता नूयैस्ते तत्र हेतुः
क्षतविग्रहा विक्षतशरीराः स्वस्थाः स्वर्गस्थाः भवन्त्वित्यर्थः “सुस्थिते च
मृते स्वस्थे” इति कोषः । अत्र श्लिष्टेन वाक्येन प्रकरणप्रतिपाद्यसार्थ-
स्याभिधानात् श्लेषगण्डाख्यं नाटकाङ्गं यथोक्तं भरतेन “द्वर्धिता यत्र
वाक्यानां श्लेषेणार्थः प्रतीयते । शब्दभङ्गान्पातोऽपि श्लेषगण्डः स
उच्यते । इति” । शब्दभङ्गान् विवक्ष्य शब्दसन्निवेशनेन अनुपातः
अप्राकृतः अपिकारात्प्राकृतः अर्थः । दर्पेणक्षता त्विदं पताकास्यान-
लेनोक्तम् । “वचः सातिशयश्लिष्टं नानाबन्धसमन्वितम् । पताका-
स्थानसुद्विग्निति” लक्षयित्वेदमुदाहृतम् ।

(१) शैलूषेषु नटेषु अपसद अथमः तत्संबन्धौ ।

(१) लाक्षागृहानलविषान्नसभाप्रवेशैः

प्राणेषु वित्तनिचयेषु च नः प्रहृत्य ।

आकृष्टपाण्डववधूपरिधानकेशाः

स्वस्था भवन्तु मयि जीवति धातुं राट्नाः ।

[सूत्र । आकर्ण्य समयम् नेपथ्याभिमुखमयबोध्य च । (२) ।] *

[पारि । आः कुत एतत् ।]

सूत्र । पृष्ठतो विबोध्य । अये ! (२) कथमयं वासुदेव गम-
नात् कुरुसन्धानममृशमाणः पृथुललाटतटघटितविकट

(१) लाक्षाप्रधानं गृहं लाक्षागृहं विषमिन्द्रमन्त्रं विषान्नं मध्य-
बदलोपो समासः । सभाप्रवेशः द्यूतार्थं सभायां प्रवेशनं, परिधीयते
इति परिधानं वसन कर्मणि ल्यट् । इह नाटकीयस्य फलहेतुभूतस्य
विषान्नदादेः सर्वस्य कीर्त्तिनात् मयि जीवतीत्यनेन च उत्साहस्य कथ-
नात् स्वस्था भवत्वित्यनेन च व्यवसानस्य कीर्त्तिनात् विद्वकं नाम नाट-
काङ्गं तदुक्तं भरतेन “नाटकीयफले हेतुभूतस्याध्यक्षकीर्त्तिनात् ।
आफलोदयमुत्साहावसानाभ्यां तु विद्वकमिति” । दर्पण कृता तु
“काव्यार्थस्य समुपत्तिरुपक्षेप इतीष्यते” इति मुखाङ्गविशेषमुपक्षेपकं
ब्रूयित्वा एतन् पद्यमुदाहृतम् ।

(२) नेपथ्यस्याभिनेयरूपधारणस्यानखाभिमुखं द्वारं विबोध्य
नदतीति शेषः ।

(३) अये इति नपातः व्यासङ्गादिनाऽकलितार्थस्य इडादाकलने
बुभुक्षातिशयमभिधत्त ।

being as a triad of
on the are

[सूत्रधारपारपार्श्विको आकर्ण्य] कचिदित्येष पाठः ।

* [कीनायतोरप्यभिमुखायमानभीमस्य] कचिदधिकपाठः ।

Swallowing us only with looking towards us.

भ्रूकुटिना दृष्टिपातेन आपिवन्निव नः सर्वान् सहदेवेनानु-
गम्यमानः क्रुद्धो भीमसेन इतः (१) एवाभिवर्त्तते तत्र युक्तमस्य
पुरतः स्थातुम् (क) निष्क्रान्तौ (२) प्रस्तावना । (३)

ततः (४) प्रविशति सहदेवेनानुगम्यमानः क्रुद्धो भीमसेनः ।

भीम । आः ! पाप दुरात्मन् ! इयामङ्गलपाठक
शैलूषापसद ! बाक्षाग्दहेत्यादि पुनः पठति ।

सह । सानुनयम् । आर्य्य ! मर्षय मर्षय अनुमतमेव ।

(१) इत एव इहैव अभिवर्त्तते आभिसुख्येन वर्त्तते आगन्तुमारभत
इत्यर्थः ।

(२) निष्क्रान्तौ सूत्रधारपारिपाश्विकौ तयोरेव पूर्व रङ्गे प्रविष्टत्वात् ।

(३) प्रस्तावना आसुखं पूर्वरङ्ग इति यावत् “नटी विदूषको वापि
पारिपाश्विक एव वा । सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते । आसुखं
तद्विजानीयात् वधैः प्रस्तावनोच्यते” । इत्यञ्च प्रस्तावना कथोद्घातरूपा
सूत्रधारवाक्यार्थमादाय भीमसेन पात्रस्य प्रवेशात् यथोक्तं दर्पणे “सूत्र-
धारस्य वाक्यं वा समादायार्थमेव वा । भवेत् पात्रप्रवेशश्चेत् कथोद्घातस्त-
दोच्यते” इति । अत्र सूत्रधारेण प्रबन्धप्रतिपाद्याधेस्य स्तूपेण सूचनेऽपि
तद्वाक्यमन्यार्थपरतया सम्भाव्य भीमरूपपात्रस्य प्रवेश इति बोध्यम् ।

(४) ततः, प्रवेशसूचनानन्तरम् “असूचितस्य पात्रस्य न च नाञ्चे
प्रवेशनम्” इत्युक्तेः अत्र प्रवेशनमित्युक्तेः पटीक्षेपेण स्वयं प्रवेशे तु
न सूचनापेक्षेति सूचितम् ।

नो भरतपुत्रस्यास्य वचनम् । पश्य [निर्वाणैरदहना
इति पठित्वा अन्यथाऽभिनयति (१)] (क)

भोम । सोपाबन्धम् । न खलु (२) न खल्वमङ्गलानि
चिन्तयितुमर्हन्ति भवन्तः कौरवाणां, सन्ध्यास्ते भ्रातरो
युष्माकम् ।

सह । शरीरम् । आर्य्य !

धृतराष्ट्रस्य तनयान् हतवैरान् पदे पदे (३) ।

मिराज

राजा न चेन्निषेधा स्यात् कः क्षमेत तवानुजः ॥

भोम । शरीरम् । एवमिदम् अतएवाद्य प्रभृति
भिन्नोऽहं भवद्भ्यः (४) । पश्य

(५) प्रहृष्टं यद्वैरं मम खलु शिशोरेव कुरुभि

नं तत्कार्य्यो हेतुर्न भवति किरीटी न च युवाम् ।

(१) अन्यथा मरणार्थपरतया सम्भृत्याः कुरुराजसुताः क्षतजालङ्घृ-
तभूमयः क्षतदेहा सृता भवन्त्येतत्परतयेत्यर्थः । अभिनयति तथार्थबोध-
कशरीरचेष्टादना व्यञ्जयति ।

(२) न खलुशब्दोऽत्यन्तनिषेधवाची समुदितो निपातः ।

(३) पदे पदे प्रतिस्थानं प्रतिविप्रयमिति यावत् ।

(४) अत्र भेदः संहतिभेदनमिति दपेणोक्तभेदाख्यं नाटकाङ्गम् ।

(५) शिशोरेव शिशुकावमारभ्य सहजमिति यावत् कुरुभिः सह
मम यद्वैरं प्रहृष्टमुपचितम् । तत्र तस्य हेतुर्निमित्तमाद्यौ न, युवां नकुल-
सहदेवौ तस्य हेतू न भवथ इति विपरिणामः । अतएव स्थलमाधारो

(क) [यथार्थमेव क्षतजालङ्घृतवस्तुभराः क्षतशरीरास्य सम्भृत्याः कुरवः
स्वर्गस्थाः भवन्त्विति ज्ञेयम्]

क्षतजालङ्घता इत्यादिपत्रपाठस्तु स्फुटतादोषदूषितत्वादनान्तरैः ।

जरासन्धस्योरःस्थलमिव विरूढं पुनरपि

क्रुधा सन्धिं भीमो विघटयति यूयं घटयत ॥

सह । साधुनयम् । आर्य्य ! एवमतिसंभृतक्रोधेषु युष्मासु
कदाचित् खिद्यते गुरुः ।

भीम । सहासम् । किं नाम मयि खिद्यते गुरुः ?
हामर्षम् । गुरुः खेदमपि जानाति ? पश्य,

यस्य तसुरःस्थानस्थमित्यर्थः । विरूढं प्रसवकालेऽजातं मातृभ्यां प्रसूत-
देहाङ्गैस्त्रण्डइयं प्रथमं विद्युक्तमासीत् ततो जरया राक्षस्या संक्षेपणेन
पुनः संयोजितमित्यर्थः । सन्धिं सन्धिस्थानमिव युष्माभिः क्रियमाणं सन्धिं
पण्यविशेषं साङ्गत्य च विघटयति वियोजयति अपाकरोतीति यावत्
भ्रातृसाङ्गत्यभङ्गमाशङ्क्याह क्रुधेति वैरजातक्रोधेन, प्रायुक्तेन संहति-
भेदेन च तत्र दोषं न गणयेदिति भावः । यूयमार्यादयः त्वदादिशेषः ।
पुनर्घटयत असम्भावितोत्पादनाय यत्नो हि घटना असम्भावितमपि
तेषां सन्धिसत्त्वादयितुं यतध्वं न तु सेत्स्यतीति भावः । अत्र युयञ्ज
कुरुतेति पाठस्तु भग्नप्रक्रमदोषाघाततया दर्पणाद्यसम्मततया विवर्चि-
ताथोप्रतिपादकतया चोपेक्षितः । अत्र च महाभारतीया कथासुस-
न्धेया सा च सभापर्वणि १६ अध्याये “अथ काले महाप्राज्ञ यथासम-
यमागते प्रजायेतावुभे राजन् शरीरशकले तदा एकाक्षिबाहुचरणे अङ्गी-
दरमुखस्त्रिभुवे । ते चतुष्पथनिक्षिप्ते जरा नामाथ राक्षसी । कर्त्तु-
कामा सुखवहे शकले सा तु राक्षसी ॥ संयोजयामास तदा विधानबल-
नोदिता । ते समानीतमात्रे तु शकले पुरुषर्षभ ॥ एकमूर्त्तिधरो वीरः
कुमारः समपद्यत” । इत्युपक्रम्य राक्षसे तथा ते दत्ते इत्यभिधाय “ज-
रया सन्धितो यस्मात् जरासन्धो भवत्वयम्” इत्युक्तम् । तत्रैव २३ अध्याये
बभञ्ज पृष्ठं सङ्क्षिप्य निष्पिप्य च ननाद च । करे गृहीत्वा चरणं द्वेधा
चक्रो महाबलः । इति द्वैधीकरणेन भीमेन हत इत्युक्तम् ।

(१) तथाभूतां दृष्ट्वा नृपसदसि पञ्चालतनयां,

वने व्याधैः सार्द्धं सुचिरमुषितं वल्कलधरैः ।

विराटस्यावासे स्थितमनुचितारम्भनिभृतं,

गुरुः खेदं खिन्ने मयि भजति नाद्यापि कुरुषु ॥

तत् सहदेव ! निवर्त्तस्व, एवञ्च अतिचिरप्रवृद्धा-
मर्षोद्दीपितस्य भीमस्य वचनात् विज्ञापय राजानम् ।

सह । आर्य्य ! किमिति ।

भीम । एवं विज्ञापय ।

(१) तथाभूतामनुभूतप्रकारां कृतकेशाम्बराकर्षणाम् कृतमतीमे-
कदस्तां धर्मितामित्यर्थः अतिदुःखाकरस्य कथनेऽपि क्लेशदायित्वात्तदे-
त्यनेन स्मारितमिति भावः । इहा प्रत्यक्षमुपलभ्य न तु श्रुत्वा, नृपसदसि
नृपाणां सदसि न तु एकान्ते नाप्यन्येषां क्षुद्राणां समीपे सजाती-
यानां, विशेषतः प्रधानानां, समक्षे अपमाननमतिदुःखकरमिति भावः ।
पञ्चालानां जनपदानां राजा तस्य तनयमित्यनेनाभिजात्यसूचने-
नापि दुःखकरत्वं द्योतितम् । एवं कलत्रगतं दुःखं दर्शयित्वा आत्मनि
भ्रातृषु च तदाह वने इत्यादि वने न तु ग्रामे, व्याधैः सार्द्धं सह,
अथ वा व्याधोपजीविकाधारिभिरस्त्राभिः सार्द्धम् एकत्रस्यतया सहितै-
रुषितम् तत्रापि सुचिरम् नात्यकालम् । व्याधैरित्यनेनाजीविकायां
दुःखमभिधाय परिधाने तदाह वल्कलधरैरिति । अनुचितानां द्यूतस-
हायतापाचकता स्त्रीनर्त्तनगवाश्वपालनादीनामारम्भेण अनुष्ठानेन
निभृतं गुप्तं यथा स्यादेवं स्थितम् । खिन्ने कलत्रभ्रातृक्लेशेण इहा स्व-
ज्ञानभूय खेदं प्राप्ते, मयीत्यनेन एवं क्लेशे शुभाकं खेदाभावेऽपि
आत्मनोऽसहिष्णुत्वं द्योतितम् । गुरुः खेदम् मनस्तापम् भजति अ-
द्यापि इदानीमपि कुरुषु, एवं क्लेशदायिष्वपि नेत्यर्थः । तस्य च खेदाभि-
ज्ञाने तेषु विषयेषु अवश्यमेव खेदः स्यात् अतः पूर्वं यदुक्तं गुरुः
खेदं मयि जानातीति तत् समर्थितमित्याशयः ।

(१) युष्मच्छासनलङ्घनाभसि मया मग्नेन नाम स्थितं,
upright or virtuous
 प्राप्तं नाम विगर्हणा स्थितिमतां मध्येऽनुजानामपि ।
granted that he
 क्रोधोल्लासितशोणितारुणगदस्योच्छिन्दतः कौरवान्,
 अद्यैकं दिवसं ममासि न गुरुर्नाहं विधेयस्तव ॥ *compliance*
arrogantly इति साटोपम् (२) परिक्रामति ।

सह । तमेव अनुगच्छन् । आत्मगतम् (३) । अये ! कथ-
 मार्यः पाञ्चाल्याश्रतः शालं प्रविष्टः । भवतु तावत् अहमतैव
 तिष्ठामि । इति स्थितः ।

(१) नाम प्राकाश्ये, प्रकाशयामि यत् युष्मदाज्ञातिक्रमजले अन्तः-
 प्रविष्टेन सता स्थितमिति । स्थितिमतां ज्येष्ठानुसरणरूपमर्थ्यादाव-
 ताम् द्वितीयं नाम सम्भावनायां, सम्भावयामि चात्मनो विगर्हणा
 अपीत्यत्वैवान्वयितव्यः निन्दापि प्राप्ता उपस्थितेति, अन्येषां भ्रातृ-
 णामाज्ञानुसारित्वात् आत्मनस्तदतिक्रमान्निन्दा युक्तैवेति भावः उच्छि-
 न्दतः समूलं नाशयतः अद्य संप्रतिकाले न त्वस्मिन्नहनि एकं दिवसं व्याप्य
 गुरुर्निवन्ता, उच्छेदनविषय इत्यर्थात् विधेयः नियम्यः । अत्र क्रोधोल्ला-
 सितेत्यनेनायुधान्तरापेक्षा नास्तीत्यस्य, उच्छिन्दत इत्यनेन समूलनाशनस्य,
 कौरवानित्यनेन सर्वेषाम्, अद्येत्यनेन एतावत्कालं प्रतिज्ञानुरोधेन
 सोढं नातः परं सोढव्यमित्यस्य, एकं दिवसमित्यनेन एकाङ्गैव कृतकृत्य-
 तायाः, ममेत्यनेन सहायान्तरापेक्षा नास्तीत्यस्य, च सूचनादुत्पाहाति-
 शयो दर्शितः । अत्र कार्यस्य कौरवोच्छेदस्य हेतुर्गदासमुक्तासनस्य,
 अकार्यस्य च निन्दाभाभहेतुर्गुरुशासनलङ्घनस्योक्तेः परिकरनामक-
 सन्निस्थानम् “कार्याकार्यस्य हेतूनामुक्तिः परिकरो मतः” इति भरत-
 शास्त्रात् ।

(२) साटोपं साहङ्कारम् ।

(३) आत्मगतम् स्वगतम् “यत्तु अयं न सर्वस्य स्वगतं तदिहो-
 च्यते” इति भरतवाक्यात् ।

भीम । परानिष्ठस्य अश्लोक्य च । सहदेव ! गच्छ त्वं
गुरुमनुवर्त्तस्व, अहमप्यायुधागारं प्रविश्य आयुधसहायो
भवामि ।

सह । आर्य्य ! नेदमायुधागारं पाञ्चाल्याश्चतुःशालमिदम् ।

भीम । सवितर्कम् । किन्नाम नेदमायुधागारं, पाञ्चा-
ल्याश्चतुःशालमिदम् । विचिन्त्य सहर्षम् । आमन्त्रयितव्या
मया पाञ्चाली । सप्रणयम् सहदेवं हस्ते गृह्यत्वा । वत्स !

आगम्यताम् *I must address her at the time
of bidding farewell to her ; I must*
सह । यदादिगत्यार्य्यः । *ask her.*

भीम । वत्स ! यदार्थः कुरुभिः सन्धानमिच्छन्नस्मान् (१)
पीडयति तद्भवानपि पश्यतु । परिक्रम्य । उभौ गृहप्रवेशं
नाटयतः ।

भीम । सक्रोधम् । भूमावुपविशति ।

सह । संभ्रमम् । आर्य्य ! इदमासनमास्तोर्य्यम् अतोपविश्य
मुहूर्त्तम् आर्य्यः, पालयतु कृष्णागमनम् । द्रौपदी

Introduce भीम । वत्स, कृष्णागमनमित्यनेनोपोद्घातेन (२) तत्
speech स्मृतम्, अथ भगवान् कृष्णः केन प्रकारेण सन्धिं कर्तुं सुयो-
धनं प्रति प्रहितः ।

(१) सन्धिकरणेनेत्यादिः तत्करणे तु द्रौपदीकेशसंयमनं न स्यादिति
ह नः पीडा ।

(२) कृष्णाया द्रौपद्या आगमनमित्युक्तौ कृष्णागमनमपि
तत्त्वानुपूर्वीकपदप्रतिपाद्यतया स्मृतं तत्पदव्या च संबन्धितानस्य तदीय-
कार्य्यकरणहेतुतया तदीयकर्त्तव्यसन्धिविषयककरणमिति द्योतयन्नाह
उपोद्घातेनेति “चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थमुपोद्घातं विदुर्वधा” इत्युक्तवा

सह । आर्य्ये, पञ्चभिर्ग्रामैः ।

भीम । कर्णे पिधाय । अहह ! कथं तस्य देवस्या-
^{धर्म} *Infamy of his virtue.*
 जातशत्रोरप्ययमीदृशस्तेजोऽपकर्ष इति यत् सत्यं कम्पितमिव
 मे हृदयम् । तद्वत्स ! न त्वया कथितम् न च मया भीमेन ।
 श्रुतम् । परिहृत्य स्थित्वा ।

यत्तदूर्जितमत्युग्रं चात्र तेजोऽस्य भूपतेः ।

दीव्यता^{द्वे} च स्तदानेन नूनं तदपि हारितम् ॥

नेपथ्ये ! समस्ससदु समस्ससदु भट्टिणी अबणइस्सदि दे
 मसु' णिच्चाणुवच्चकुलुबेखोकुमाली भीमसेणी (क) ।

सह । कर्णेदत्त्वा नेपथ्याभिमुखमवलोक्य, आत्मगतम् ।

अये कथं याज्ञसेनी ^{द्रौपदी} सुहृत्पत्नीयज्ञानवाप्यवटलाह-
 तनयना आर्य्यसमीपमुपसर्पति, तत् कष्टतरमापतितम् ।

(१) यद्वैद्युतमिव ज्योतिरार्य्यं क्रुद्धेऽव्य सन्भृतम् ।

तत् प्रावृड्भिव कृष्णेयं नूनं संवर्द्धयिष्यति ॥

ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टा द्रौपदी चेटी च ।

द्रौप । सवाप्यं निश्चसिति ।

प्रकृतसिद्धान्तुकूलचिन्तयेत्यर्थः । कथोद्वातेनेति पाठे तु कथायाः कथा-
 न्तरस्य उद्वाते उद्भेदो यस्मात् कथान्तरप्रसरणहेतुनानेनेत्यर्थः । तत्र
 हेतुस्तु तत्स्मरणमित्याशयः ।

(१) वैद्युतं विद्युत्प्रभवम् आर्य्येभीमे संभृतं जातम् आर्य्यक्रोधेन
 सन्भृतमिति पाठस्तु दर्पणकृतोऽसम्मतत्वेनानादेयः इह “दिष्टनामकं
 लक्षणं देशकालस्वरूपे वर्णना दिष्टमुच्यते” इति दर्पणोक्तेः ।

(क) समाश्वसित, समाश्वसित भट्टिनी अपनेष्यति ते सन्तु नित्यानुवद्ध-
 कुरवैरः कुमारो भीमसेनः । इतरास्तु च भट्टिनीति चकारात् सहिष्योरपि ।
Being in constant war with the kurus.

चेटी । समस्तसदु, समस्तसदु भट्टिणी अबणइस्सदि
दे मसुं णिच्चाणुवड्ढकुरुवेलो कुमालो भौमपेणो । (क)

द्रौप । हञ्जे बुद्धिमदिए ! होदि एदं जइ महाराओ
पडिउलो ण भवे । (ख)

चेटी । विबोक्क । एसो कुमालो चिट्ठदि, ता णंउवसप्पदु-
भट्टिणी (ग)

द्रौप । हञ्जे ! एब्बं करेह्म । (घ)]

[ता णाधं पेक्खिदुं तुवरदि मे हिअअं ता आदेसेहि
मे साधस्स वासभवनम् । (क)

चेटी । एदु पदु भट्टिणी इति । (ख) परिक्रामतः ।

चेटी । एदं वासभवनं ता प्पविसदु भट्टिणी । (ग)

द्रौप । हञ्जे ! कधेहि नाधस्स मह आगमणं । (घ)

चेटी । जं भट्टिणी आणवेदि ।

इति परिक्रम्योपसृत्य च ।] इत्येव दाक्षिणात्यपुस्तके पाठः ।

(क) समाश्वसित्वित्यादि प्राग्वत् ।

(ख) हञ्जे बुद्धिमतिके ! भवेत् एतत्, यदि महाराजः प्रतिकूलो न
भवेत् । हण्डे हञ्जे हलाह्वानं नीचं चेटीं सखीं प्रतीत्यमरोक्तेः हञ्जे
इति चेटीसम्बोधनसूचको निपातः ।

(ग) एष कुमारस्तिष्ठति तदेनम् उपसर्पतु भट्टिनी ।

(घ) हञ्जे एवं कुर्वः ।

(क) तत् नाथं प्रेक्षितुं त्वरते मे हृदयं तदादेश्य मे नाथस्य वासभवनम् ।

(ख) एत एत भट्टिनी ।

(ग) एतत् वासभवनं तत्प्रविशतु भट्टिनी ।

(घ) कथय नाथस्य समागमनम् ।

(ङ) वत् भट्टिनो आज्ञापयति

उभे प्रविशतः ।

चेटी । जअदु जअदु कुमालो । (क)

भीम । अशृण्वन् सक्रोधम् यत्तदूर्जितमिति पुनः पठति ।

चेटी । द्रौपदीमुपसृत्य । भट्टिणि ! प्पिअं दे णिवेदेमि परिकुबिदो बिअ कुमालो लक्खौअदि । (ख)

द्रौप । हज्जे ! जइ एब्बं ता अबहीरणा बि एसा मं आस्मासअदि ज्जिब ता एत्थ उबबिटा भविअ सुणोमि दाव साहस्य ब्वसिदं । (ग)

इति तथा कुरुतः ।

भीम । सक्रोधम् । सहदेवमधिकृत्य । किन्नाम पञ्चभि-
र्यामैः सन्धिः ?

(१) मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपात् ?

दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः ? ।

(१) मथ्नामीत्यादौ सर्वत्र भविष्यत्सामीप्ये लट् । मथिष्यामी-
त्याद्यर्थः गुह्यासनानुरोधेन कौरवशतमथनम् असंभावितं तच्च कार्कर्य-
जनञ्च त्वयेण व्यदस्यते । गुह्यासनानुरोधे हेतुः कोपादिति
क्रुद्धस्य कार्यकार्यविवेकराहित्यं प्रसिद्धमितिभावः । आत्मनोऽधुना
विधेयत्वाभावस्योक्ततया भवतां नृपतिरित्युक्तम् । अत्र च आनुषङ्गिक-
नृपकर्तव्यपण्यवस्था नष्टस्यैव स्वप्रतिज्ञातस्य वैरनिर्यातनबीजस्य कुर-

(क) जयतु जयतु कुमारः । कुमारो युवराजः । *prince*

(ख) भट्टिनि, प्रियं ते निवेदयामि परिकुपित इव कुमारो लक्ष्यते ।

(ग) हज्जे, यद्येवं, तदवधीरणापि एषा मां समाश्वासयति, तदतो-
पविष्टा भूत्वा शृणोमि तावन्नाथस्य व्यवसितम् । व्यवसितमध्यवसायसुद्यम-
मिति यावत् । *Resolve*

संचूर्णयामि गदया न सुयोधनोरु ?

सन्धिं करोतु भवतां नृपतिः पुणेन ॥ *agree*

द्रौप । सहर्षम् । जनान्तिकम् । (१) णाह ! असुसुद
पूर्व एदिसं वञ्चणं ता पुनोवि भणाहि (२) । (क)

भीम । सहदेव ! पश्य मथ्नामि कौरवशतमित्यादि पुनः पठति ।

सह । आर्य्य ! किं महाराजस्य संदेशोऽयमव्युत्पन्न इव
(३) गृहीतः ।

भीम । का पुनस्तत्र व्युत्पत्तिः । (४)

सह । एवं गुरुणा संदिष्टम् ।

भीम । कस्य ।

मथनादेः प्रकाशनात् प्रतिसुखनामकसन्धिः यद्योक्तं भारतेन “आनु-
षङ्गिककार्येण क्रियते यत्प्रकाशनम् । नष्टस्थेवेह बीजस्य सन्धिः प्रतिसुखं
भवेत्” इति ।

(१) जनान्तिकं रङ्गजनसमीपेऽन्योन्यमन्त्रणम् “अन्योन्यमन्त्रणं यत्
स्यात् जनान्ते तत् जनान्तिकम्” इति भारतीकृतेः जनान्ते रङ्गदर्शकजन-
समीपे न तु अभिनेयसमीप इत्यर्थः । दर्पणे तु विपताकरेणान्यानप-
वाय्यान्तरा कथेति अधिकं पठित्वा यः कश्चिदर्थो यस्माद्गोपनीयस्तस्यान्त-
रतः कश्चिं सञ्चिद्भुलिनामितानामिकं विपताकलक्षणं करं कृतवान्येन
सह यन्मन्त्रते तच्च जनान्तिकमिति व्याख्यातम् ।

(२) इह प्राप्तिनामकं सुखाङ्गं “प्राप्तिः सुखागम” इति दर्पणोक्तेः ।

(३) अव्युत्पन्नः तात्पर्याविषयीभूतोऽर्थः पञ्चपाममात्रविषय इत्यर्थः
गृहीतः आपाततो ज्ञातः न तु तस्य पञ्चपाममात्रपरता किन्तु अन्या-
र्थता स्फुटीभविष्यति चैतदुपरिष्ठात् ।

(४) का व्युत्पत्तिः तात्पर्येण कीदृशार्थपरता ।

(क) नाथ, अश्रुतपूर्वमीदृशं वचनं, तत् पुनर्भण ।

सह । सुयोधनस्य ।

इन्द्रप्रस्थं वृकप्रस्थं जयन्तं वारणावतम् । (१)

देहि मे चतुरो ग्रामान् पञ्चमं कञ्चिदेव तु ।

(१) इन्द्रप्रस्थं खाण्डवप्रस्थस्यैव संज्ञान्तरम् आदिपर्वाणि २०७ अध्याये 'भ्रातृभिः सह कौन्तेय निबोध गदतो मम । पुनर्वी विप्रहो मा भूत् खाण्डवप्रस्थमाविश' इत्युपदिष्टैः हास्तिनपुरात् विवासितैस्तेरभि-
नवपुरमिन्द्रप्रस्थनाम्नकतया निर्मितं यथोक्तं तत्रैवाध्यायशेषे "एवं सं-
ज्ञाय राज्यं तदिन्द्रप्रस्थं तपोधन" इति जनमेजयप्रश्नवाक्यम् । तथा चानेन
हास्तिनपुराद्विर्वासनरूपापकारस्थानं स्मारितम् । वृको वृकोदरः उत्तर-
पदलोपः । वृको भस्त्रकीट उदरे यस्य स वृकोदरस्तत्संज्ञाप्राप्तिस्थानं
वृकप्रस्थं तच्च प्रमाणकोटीस्थानमेव तत्रैव विप्रदानेन उन्मत्तीकृत्य स्थापिते
भीमे दुर्योधनादिभिर्गङ्गाम्भसिनिक्षिप्ते सति पातालगमनेन तत्र दशरथकु-
म्भान् पीतवति सति तेषामपि चारणात् वृकोदर इति संज्ञा विख्याता ।
आदिपर्वाणि १२८ अध्याये एषा कथाऽनुसन्धेया । तत्स्थाननाम्ना च
विप्रदानापकारस्मारणम् । जयन्तं द्यूतेन जयस्थानं तेन राज्यापह-
रणकलत्रधर्षणवनवासनाद्यपकारस्मारणम् । वारणावतम् जतुगृहदा-
हनस्थानम् "पाण्डवा हृतराष्ट्रेण प्रेषिता वारणावतम्" इत्युपक्रम्य
"स त्वं राक्षभयुक्तेन खन्दनेनानुगामिना वारणावतमद्यैव यथा यासि
तथा कुरु ।--शणसर्ज्जरसादीनि यानि द्रव्याणि कानिचित् आग्नेया-
न्युत वा सन्ति तानि तत्र प्रदापयेति" आदिपर्वाणि १४४ अध्याये । पुरो-
चनं प्रति दुर्योधनवाक्यम् । तेन अनलदानस्मारणम् । एवं प्रतिप्रा-
मनाम्ना तत्तदपकारं स्मारयित्वा पञ्चमं कञ्चिदेव त्वित्यनेन प्रार्थितः
तस्यायमाशयः कञ्चिदेव ग्रामं यस्मैकदेशः ग्रामः सोऽपि ग्रामान्ततया
ग्रामएव स च संग्रामएव तस्य ग्रामान्तत्वात् । अन्यस्य ग्रामान्तस्य
निवारणाय पञ्चममिति विशेषणम् । पञ्च पञ्चत्वं भावप्रधान निर्देशः
पञ्चानां भूतानां स्वस्वरूपापादकतया मरणमेव पञ्चत्वं तत् साति ददा-
तीति पञ्चमं मरणदं मरणफलकव्यापार वृद्धमिति यावत् एवं संग्रा-

भीम । ततः किम् ।

सह । तदेवमनया प्रतिनामग्रामप्रार्थनया पञ्चमस्य चाकीर्तनादिप्रभोजनजतुगृहद्यूतसभाद्यपकारस्थानोद्घाटनमेवेदं मन्यामहे ।

भीम । शाटोपम् । वत्स, एवं कृते किं कृतं भवति ।

सह । आर्य्य ! एवं कृते लोके तावत् स्वगोत्रक्षयाशङ्कि हृदयमाविष्कृतं कुरुराजस्यासन्धेयता च दर्शिता भवति ।

भीम । सर्वमप्येतदनर्थकं, कुरुषु तावदसन्धेयता तदैव निवेदिता यदैवास्माभिरितो वनं गच्छद्भिः सर्वैरेव कुरुकुलस्य निधनं प्रतिज्ञातं, प्रसिद्धश्च लोकेऽपि धार्तराष्ट्रकुलक्षयः ।

सह । लज्जां नाटयति ।

भीम । किं ? लज्जाकरो भवताम्, अपि च रे मूर्ख !

युष्मान् क्रुपयति क्रोधात्लोके शत्रुकुलक्षयः ।

न लज्जयति दाराणां सभायां केशकर्षणम् ॥

द्रौप । जनान्तिकम् । एाह ! य लज्जन्ति एदे तुमं बि दाव मा बिसुमरेहि । (क)

भीम । वत्स ! कथं चिरयति पाञ्चाली, त्वरते मे मनः संग्रामावतरणाय ।

मप्रार्थनया तेषाम् असन्धेयता दर्शितेति तात्पर्यार्थस्तदेवोत्तरत्वं स्फुटीकरिष्यति ।

(क) नाप न लज्जन्ते एते त्वमपि तावत् मा विश्वार्थीः ।

सह । आर्य्य ! का खलु वेला (१) तत्रभवत्याः प्राप्तायाः,
किन्तु रोषावेशवशादार्य्येण न लक्षिता ।

भीम । दृष्ट्वा । सादरम् । देवि ! समुद्धतामर्षैरस्माभिराग-
तापि भवती नोपलक्षिता अतो न मन्यु' कर्त्तुमर्हसि ।

द्रौप । एाह ! उदासीनेषु तुल्लेसु मह मस्यु, ए उण
कुब्बिदेसु । (क)

भीम । यद्येवमपगतपरिभवमात्मानं समर्थयस्व ।

द्रौप । सखेदं निःश्वसिति ।

भीम । हस्ते गृहीत्वा, पार्श्वे समुपवेश्य, सुखमवलोक्य च ।

किं पुनरत्रभवतीमुद्विग्नामिवोपलक्षयामि ।

द्रौप । एाह ! किं पि उल्लेअकालणं तुल्लेसु सन्नि-
हिदेसु । (ख)

भीम । किमिति नावेदयसि । केशानवलोक्य । अथ वा
किमावेदितेन ।

जीवत्सु पाण्डुपुत्रेषु दूरमप्रोषितेष्वपि ।

पञ्चालराजतनया वहते यदिमां दशाम् ॥

द्रौप । हज्जे, बुद्धिमदिण ! णिबेदेहि दाव एाहस्स को

(१) का खलुवेला कियत्तापि वेला प्राप्ताया आगमनावधिः कियानपि
कालो व्यतीत इत्यर्थः ।

(क) नाथ ! उदासीनेषु युष्मासु मन्युर्न पुनः कृपितेषु । मन्युः खेदः

(ख) नाथ ! किमप्य द्वेगकारणं युष्मासु सन्निहितेषु । अप्यर्थोऽत्र गमनः ।

असौ मह परिह्वेण खिज्जइ । (क)

चेटी । जं देवी आणवेदि । भीमसुपस्य । अज्जलिं बद्धा
कुमार ! इदोवि अहिअं अज्ज मसु कालणम् आसी
देवीए (ख)

भीम । किन्नामास्मादप्यधिकम् तत् कथय कथय ।

(१) कौरव्यवंशदावेऽस्मिन् क एष शलभायते ।

सुक्तवेणीं स्पृशन्नेनां कृष्णां धूमशिखामिव ॥

चेटी । सुणादु कुमालो, अज्ज देवी अम्वासहिदा
सुभद्रापसुहेण सबत्तिवग्गेण परिबिदा अज्जाए गान्धालीए
पादबन्दणं कादुं गद्धा आसी । (ग)

भीम । युज्यते, यतोऽभिवन्दनीया गुरवः, ततस्ततः ।

कौरव्यवंशोऽंश इव मानसराजहंसवत् स्लिटवंशशब्दस्य द्विधाप्रतीति ।
तत्र दावे दावानलेऽस्मिन् मयीत्यर्थात् । सुक्तवेणीं सुक्तवेगां कृष्णां श्या-
मलां धूमशिखामिव सुक्तवेणीं सुक्तकेशरचनां कृष्णां द्रौपदीं स्पृशन् सन्
समासान्तविधेरनित्यत्वात् सुक्तवेणीमित्यत्र न कप् । शलभायते पतङ्ग
इवाचरति यथा वङ्गौ पतङ्गस्य मृत्युरेवं तस्यापि स्यादिति भावः ।

(क) हञ्जे बुद्धिमतिके ! निवेदय तावन्नाथस्य, कोऽन्यो मम परिभवे
स्त्रियते ।

(ख) यत् देवी आज्ञापयति । कुमार ! इतोऽप्यधिकमद्य मन्यु कारण
मानीहेत्याः । इतः अतुभूयमानकेशवयमनाभावरूपादस्मादित्यर्थः ।

(ग) शृणोत कुमारः, अद्य देवी अम्वासहिता सुभद्राप्रसुहेण
बपत्नीवर्गेण परिवृता आर्याया गान्धार्याः पादबन्दनं कर्तुं गता
आसीत् ।

चेटी । तदो पड़िनिबुत्तमाणा भाणुमदीए दिट्ठा । (क)

भीम । सक्रोधम् । आः ! शत्रोर्भार्य्या दृष्टा । हन्त !

स्थानम् क्रोधस्य, साम्प्रतं देव्याः । ततस्ततः ।

चेटी । तदो ताए देवीं पेक्खिअ सखीबअण दिस्स-
दिट्ठिए सगळ्वं बिहसिअ भणिदं । (ख)

भीम । न केवलं दृष्टा उक्ता च, अहो ! किं कुर्मः ।

ततस्ततः ।

चेटी । अइ जस्ससेणि ! पञ्च गामां पखीअन्ति त्ति सुणी
अदि ता कीस दाणीं बि दे केसा ण संजमीअन्ति (ग)

भीम । सहदेव ! श्रुतम् ।

सह । आर्य्य ! किमिहोच्यते (क) दुर्योधनकलत्रं हि सा, पश्य
स्त्रीणां हि साहचर्यात् भवन्ति चेतांसि भर्तृसदृशानि ।
मधुरापि हि मूर्च्छयते (१) विषविटपिसमाश्रिता वल्ली ॥

भीम । बुद्धिमतिके ! ततो देव्या किमभिहितम् ।

(१) मूर्च्छयते सुगन्धं करोति अत्र तङ्चिन्त्यः ।

(क) [उचितमेवैतत्तस्याः] इति दर्पणेऽधिकः पाठः । अत्र
दृष्टान्तो यस्तु पञ्चार्थसाधनाय निदर्शनमिति दर्पणोक्त दृष्टान्तरूप लक्षणं
नाम नाटकाङ्गम् ।

(क) ततः प्रतिनिवर्त्तमाना भाणुमत्या दृष्टा ।

(ख) ततस्तथा देवीं प्रेक्ष्य सखीवदनदत्तदृष्ट्या सर्गां विहस्य भणितम् ।

(ग) अयि याज्ञसेनि ! पञ्च ग्रामाः प्रार्थ्यन्ते इति श्रूयते तत्

कस्मादिदानीमपि ते केषा न संयम्यन्ते ।

चेटी । कुमाल ! जइ परिजणहीणा भवे तदो देवी भणादि । (क)

भीम । किं पुनरभिहितं भवत्या ।

चेटी । कुमाल ! मए एब्बं भणिदं अइ भानुमदि ! तुह्माणं अमुक्केसु केसेसु कधम् अह्माणं देवीए केसा संजमीअन्ति त्ति । (ख)

भीम । सपरितोषम् । साधु बुद्धिमतिके ! साधु, तदभिहितं यदस्मत् परिजनोचितम् ।

स्वाभरणानि बुद्धिमतिकार्यै प्रयच्छति । अधीरमासमादृत्तिष्ठन् ।

अयि पञ्चालतनये ! अलं विषादेन किं बहुना यत् करिष्ये तत् श्रूयताम् अचिरैरेव कालेन ।

(१) चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदाभिघात

संचूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य ।

स्तनानावनद्धधनशोणितशोणपाणि

रुक्तंसयिष्यति कचांस्तव देवि ! भीमः ।

(१) चञ्चद्भुजां चलद्भुजां भुजाभ्यां भ्रमितया घूर्णितया गदया संचूर्णितसुरयुगलं यस्य तादृशस्य, हननमात्रे वज्रलशोणितालाभात् संचूर्णितेत्युक्तम् । स्थानं स्तिमितं यथा तथा अवनद्धं संलग्नं यत् धनशोणितं सान्द्ररक्तं तेन शोणपाणिः सन् तत्र कचान् उक्तंसयिष्यति भूषयिष्यति उक्तम्भयिष्यतीति पाठे संयमयिष्यतीत्यर्थः अत्र “प्रतिक्रियान्वितं वाक्यं प्रतीकारः स उच्यते” इति भरतोक्तप्रतीकाराख्यं नाटकाङ्गम् । “परिन्यासस्तु कार्यस्य भाविनो निश्चयादयम्” इत्युक्तं लक्षणं परिन्यासाख्यं रुखाङ्गम् ।

(क) यदि परिजनहीणा भवेत् तदा देवी भणति ।

(ख) कुमार ! मया एवं भणितम् अयि भानुमति ! युष्माकमसुक्तेषु केषु कथमस्माकं देव्याः केशाः संयम्यन्त इति ।

द्रौप । किं णाह ! दुःकरं तु ए परिकुर्विदेण अणुगेसन्तु
एदं बवसिदं दे भादरो । (क)

सह । अनुगृहीतमेतदस्माभिः ।

नेपथ्ये महान् कलकलः । (१) ।

सर्वे सविस्मयमाकर्णयन्ति ।

भीम । (२) मन्यायस्तार्णवाम्भःप्लुतकुहरवलन्मन्दरध्वानधीरः

कोणाघातेषु गर्जत्प्रलयघनघटान्योन्यसंघट्टचण्डः ।

कृष्णाक्रोधाग्रदूतः कुरुपतिनिधनोत्पातनिर्घातवातः

केनास्मत्सिंहनादप्रतिरसितसमो दुन्दुभिस्ताड्यतेऽयम् ।

प्रविश्य संभ्रान्तः कञ्चुकी । कुमार एष खलु भगवान्
वसुदेवः ।

सर्वे कताङ्गुलयः समुत्तिष्ठन्ति ।

भीम । कासौ कासौ भगवान् ।

(१) अकस्मादुत्थितोऽयक्तः महान् शब्दः कलकलः ।

(२) मन्येन मन्यनदण्डेन आयस्तं विचित्रं चालितं यदर्णवस्याम्भस्ते न हुत
व्याप्तं कुहरं मध्यं यस्य तादृशस्य वलत श्वलतो मन्दरस्य तन्नाम-काचलस्य
ध्वानद्भवधीरः गभीरः । “ढक्का शतसहस्राणि भेरिशतशतानि च । एकदा यत्
हन्यन्ते कोणाघातः स उच्यते” इति भरतोक्तलक्षणेषु कोणाघातेषु सत्सु
गर्जतां प्रलयकालिकघनानां घटायाः समूहस्य अन्योन्यसंघट्टः परस्पर
संघर्षणं तज्जातशब्द इव चण्डः भैरवः । कृष्णाया द्रौपद्याः कालरात्रेर्वा
क्रोधाग्रदूतः आगमनसूचकोऽग्रगामी दूतः नकीव इति प्रसिद्धः । कुरु-
पतिनिधनस्योत्पात सूचकः निर्घातवातः प्रचण्डानिलः ।

(क) किं नाथ ! दुष्करं त्वया परिकुर्वितेन अणुगृह्णन्तु एतत्त्यवसितं ते
भारतः । गुणाख्यानं विलोभनमिति दर्पयोक्तम् विलोभाख्यं सुखाङ्गम् ।

कञ्चु । पाण्डवपक्षपातामर्षितेन सुयोधनेन संयमितु-
मारब्धः ।

सर्वे संसृज्यन्ते नाटयन्ति ।

भीम । किं संयतः ।

कञ्चु । नहि नहि संयमितुमारब्धः ।

भीम । किं कृतं देवेन ।

कञ्चु । ततः स महात्मा दर्शितविश्वरूपतेजःसम्पात-
मूर्च्छितमवधूय कुरुकुलम्, अस्मच्छिविरसन्निवेशमनुप्राप्तः
कुमारमविलम्बितं द्रष्टुमिच्छति ।

भीम । शोपहासम् । किं नाम दुरात्मा सुयोधनो भग-
वन्तं संयमितुमिच्छति ।

आकाशे दत्तर्षिः । आः दुरात्मन् ! कुरुकुलपांसुल ! एव-
मतिक्रान्तमर्यादे त्वयि निमित्तमात्रेण पाण्डवक्रोधेन (१)
भवितव्यम् ।

सह । आर्य्य ! किमसौ दुरात्मा सुयोधनो वासुदेव-
मपि भगवन्तं स्वेन रूपेण न जानाति ।

भीम । वत्स . मूढः खल्वयं दुरात्मा कथं जानातु । पश्य
(२) आत्मारामा विहितरतयो निर्विकल्पे समाधौ ।

(१) भगवद्वर्माननाजनितदुरितेनैवाविरादेव नाशोभावोन्माद्यः ।

(१) आत्मा आराममुपवनसिमानन्दस्थानत्वात् तस्मिन् आसन्नं वि-
हिता रतिरनुरागो यैः ते आत्मोपवनसमग्रं कृतानुरागा योगिन इत्यर्थः
अथ वा आत्मनि आरमन्ते इत्यात्मारामाः, विहिते विशिष्टहिते मोक्षसा-
धने एव रतिरनुरागो येषामिति पदद्वयस्य आत्मन्येवाभिरता सुसुखस्येत्यर्थः
कनेन रजोगुणकर्मवैषयिक रागराहित्यसक्तम् ज्ञानोद्रेकात् ज्ञानहेतुभूत-

ज्ञानोद्रेकाधिवटिततमोग्रन्थयः सत्त्वनिष्ठाः ।

यं वीक्षन्ते कमपि तमसां ज्योतिषां वा परस्तात्

तं मोहान्धः कथमयमसुं वेत्ति देवं पुराणम् ॥

सत्त्वांशविशेषस्य उद्रेकात् रजस्तमोभ्यामनभिवादाधिक्येन प्रकाशनात् विच-
रिता विनाशितास्तमसां ग्रन्थयः संशयविपर्ययादयो येषां ते “भित्तये हृदय-
ग्रन्थिस्थित्यन्ते सर्वसंशयाः । जीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परा-
वरे” इति श्रुतौ परमात्मज्ञानस्य सर्वसंशयनिवारकतायाः उक्तेस्तदेकवाक्य-
त्वात्तथैव तमोग्रन्थि शब्दार्थोऽवसेयः । सत्त्वेऽसत्त्वधर्मेऽपि मैत्रीकरुणासुदि-
तादिषु निष्ठा निःशेषेण स्थितिर्येषां ते अथ वा विषयरोगग्रन्थत्वात् सर्वा-
मसनाशनाच्च विशुद्धसत्त्वप्रधाना इत्यर्थः । निर्दिकले कल्पनारहिते मित्तिय-
मात्रादिभेदग्रन्थे असंप्रज्ञातनामके योगशास्त्रप्रसिद्धे, समाधौ ध्यानविशेषे
तमसां तमः कार्याणां ज्योतिषां सत्त्वगुणानां तत्कार्याणां, वा
ऽनुक्तसमुच्चयार्थे “वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थे च समुच्चये” इति कोषात् ।
अनुक्तानां रजसां च परस्तात् काले प्रलयादौ देशे वा “पादोऽस्य सर्वा-
भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिव्यं तिश्रुतौ कार्यातीतत्वसुक्तम् तत्र वर्तमानं
त्रिगुणातीत स्थानस्यमित्यर्थः परस्तादिति दिक्शब्देभ्यः सप्तमी-
पञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः (५, ३, २७, पा० सू०) सप्तमर्थे
अस्तातिः तस्य चातस्यैतया षष्ठ्यतसर्थेत्यादिना (२, ३, ३०, पा० सू०) तमसा-
मित्यादौ तद्योगे षष्ठी । तस्य च दिग्देशकालवृत्तिविषयत्वनिश्चयेन परस्तात्
परमिति द्वितीयान्तपरतया व्याख्यानमपि व्याख्यानमेव अस्तातेः प्रथमा-
पञ्चमीसप्तमीभिन्नविभक्तौ अननुशासनात् । यं कमपि इदं त्वया निर्वृत्त-
मशक्यत्वेन अनिर्वचनीयं तन्न तच्चेति सर्वनिषेधे परिशिष्यमाणमित्यर्थः ।
वीक्षन्ते साक्षात् कुर्वन्ति । तं परात्मानमसुं पूर्वप्रस्तावितं वासुदेवं देवं द्योत-
नशीलं पुराणं पुरापि नवं कूटस्थं नित्यमपरिणामिनं मोहान्धः मोहेना-
न्धवान्धः ज्ञानशक्तिरहितः मोहात्मेति पाठे तु स्रजतीति मोहः पच-
द्यच् मोहः सुग्ध आत्मा अन्तःकरणं, यस्य तादृशः अयं दुर्योधनः कथं
वेत्ति जानाति वेदनसामग्र्यभावात् न कथमपीत्यर्थः । वेत्त्विति पाठे
संभावनायां छोट ।

आर्य्य मैत्रेय ! किमिदानीमध्यवस्यन्ति^(१) गुरवः ।

कञ्चु । स्वयमेव गत्वा महाराजस्याध्यवसितं ज्ञास्यति
कुमारः । इति निष्क्रान्तः ।

नेपथ्ये कलकलानन्तरम् । भो भो ! द्रुपदविराटवृष्णान्यक-
सहदेवप्रभृतयः अस्मदक्षौहिणीपतयः कौरवचमूप्रधानयोधाश्च
शृण्वन्तु भवन्तः ।

(२) यत् सत्यव्रतभङ्गभीरुमनसा यत्नेन मन्द्रीकृतं
यद्विस्मर्त्तुमपीहितं शमवता शान्तिं कुलस्येच्छता ।
तद् द्यूतारणिसम्भृतं नृपसुताकेशाम्बराकर्षणैः
क्रोधज्योतिरिदं महत् कुरुवने यौधिष्ठिरं जृम्भते ॥

(१) अध्यवस्यन्ति कुर्वन्ति अध्यवसायश्चेह उद्यमविशेषः ।

(२) स्वयमेव व्रतं तस्य भङ्गात् भीरुमनसा पणभङ्गेयः सत्यभङ्गस्तङ्गीतेनेत्यर्थः
यत्नेन क्रोधावेशनिवारणस्य दुस्करतया यत्नातिशयेनेत्यर्थः । मन्द्रीकृतं
वेगराहित्येन स्थगितमिवाप्रचारित व्यापारीकृतमित्यर्थः शमवता शान्तिप्र-
धानेन कुलस्य शान्तिमविनाशरूपप्रोपङ्गवराहित्यम् । द्यूतमरणिवर्जिमन्य-
नकाष्ठविशेष इव तेन संश्रुतसुत्पादितं नृपस्य राज्ञो द्रुपदस्य सुता द्रौपदी
तस्याः केशेष्वम्बरेण चार्कषणानि तैर्महत् बल्ललीभूतम् कुरुणां जनपदानां
राजानः कुरवः तद्राजार्थकृतद्वितत्पि सिद्धम् ते वनमिव दाह्यत्वात्
तस्मिन् यौधिष्ठिरं क्रोधज्योतिः क्रोधज्योतिरिव जृम्भते वेगवत्तया व्यापा-
रान्वितं सत् संप्रकाशते इत्यर्थः । अत्र क्रोधज्योतिरित्यादौ उपमितसमा-
सएव व्याह्रः रूपकसमासे विस्मरणकेशाम्बराकर्षणकृतमहत्त्वयोज्योतिषोऽ
संबन्धादनन्वयापत्तेः । इह स्वस्था भवन्तु मयीत्यादिना वीजस्य प्रधानना-
यकाभिमतत्वेन समग्रगाधानात् समाधाननामकं नाटकाङ्गं यथोक्तं दर्पणे
बीजस्यागमनं यत्तु तत्समाधानमुच्यते इति ।

भीम । आकर्ण्य सहस्रमर्षम् । जृम्भतां जृम्भतामप्रतिहत-
प्रसरमार्यस्य क्रोधज्योतिः । पुनर्नेपथ्ये कलकलः ।

सह । सविस्मयम् । एाह ! किं दारणीं एसो [] पल
अजलहरघणत्यणिदमंसलो(१)कवणे कवणे समर दुन्धुही
ताङ्गीअदि ।(क)

भीम । देवि ! किमन्यत् यज्ञः प्रवर्त्तते ।

द्रौप । सविस्मयम् । को एसो जसो । (ख)

भीम । रणयज्ञः, तथाहि ।

(२) चत्वारो वयमृत्विजः, स भगवान् कर्मोपदेष्टा हरिः
संग्रामाध्वरदौक्षितो नरपतिः पत्नी गृहीतवृता ।

(१) घनस्तनितं निरन्तरगर्जितं तदिव मांसलः गभीर इत्यर्थः इह
विद्वद्वाक्यो गर्भसन्निः यथोक्तं भरतेन ‘शङ्काकलङ्क प्रभवः संभवो विद्व-
वोमत’ इति ।

(२) वयं त्वदादिशेषे भीमादयः ऋत्विजः ऋत्विजामिव पशुमार-
णाञ्जितरूपहेति प्रक्षेपादिना ऋत्विक्त्वमस्माकम् तथा ऋत्विक् कृतयज्ञ-
फलस्य यजमाने इवास्मत्कृतरणयज्ञजयस्य राजन्येव भविष्यतीत्यपि
ऋत्विक्त्वारोपेण सूचितम् । कर्मोपदेष्टा आचार्यः उपदेशसाधर्म्यात्

(क) नाथ ! किमिदानीम् एष प्रलयजलधरघनस्तनितमांसलः क्षणे
क्षणे समरदुन्दुभिस्ताड्यते । युद्धं स्यान्नवेति संशयाना त्वर्थरवानन्तरं
कुतूहलितया जिज्ञासनात् परिभावनानामकं नाटकाङ्गं यथोक्तं दर्पणे
‘कुतूहलोत्तरा वाचः प्रोक्ता तु परिभावे’ति ।

(ख) क एष यज्ञः ।

[चण्डघोसदालुणो] इत्यधिक पाठः ।

[चण्डघोषदारुणः]

कौरव्याः पशवः, प्रियापरिभवक्लेशोपशान्तिः फलं,
राजन्योपनिमन्त्रणाय रसति स्फीतं यशोदुन्दुभिः ॥

सह । आर्य्य ! गच्छामो वयमिदानीं गुरुजनानुज्ञाता
विक्रमानुरूपमाचरितुम् ।

भीम । वत्स ! एते वयमुद्यता एवार्य्यस्यानुज्ञामनुष्ठातुम् ।
उत्थाय । देवि ! गच्छामो वयमिदानीं कुरुकुलजयाय । (१)

द्रौप । वाष्पं धारयन्ती । एाह ! असुरसमराहिमुहस्र
हरिणी विअ मङ्गलं तुह्माणं होदु [। (क)

चेटी । अस्मि च देवी भणादि । एाह ! तुह्मेहिं पुणोवि
समरादो आअच्छिअ अहं आस्मासइदब्बा । (ख)

आचार्य्यत्वम् । संग्रामएवाध्वरोयज्ञस्वत दीक्षितः दीक्षा यज्ञाङ्गव्रत-
विशेषो जातायेति दीक्षितः कृतसंकल्पव्रतमात्रकारित्वमेव तस्यास्माभिरेव
सर्वकार्य्यस्य करणाच्च कृतान्तरे तस्य स्वयंकर्तृतेति भावः । पत्नी गृही-
तव्रता केशसंस्कारादिराहित्यमेवेह सामग्रात् यज्ञाङ्गव्रतं तद् गृहीतं
यथेति विग्रहः । कौरव्याः कुरुषु भवाः कुरुनादिभ्योऽण्यः (४, १, १७२, पा०
सू०) शब्दाः । तएव पशवः वध्यत्वात् । राजन्योपनिमन्त्रणाय क्षत्रियमा-
त्राह्वानाय यशःप्रख्यापकोदुन्दुभिः यशोदुन्द्भिर्वाद्यभेदः स्फीतं उच्चै-
र्यथा तथा रसति शब्दायते । अत्र उद्भेदनामा सुखसन्धिः यथोक्तं
भरतेन “वीजप्ररोह उद्भेद यत्किञ्चित्प्रभवात्मक” इति ।

(१) अत्र कारणनामा सुखसन्धिः “उद्यमः प्रस्तुतार्थस्य कारणं
परिकीर्त्तित”मिति भरतवाक्यात् ।

(क) नाथ ! असुरसमराभिमुखस्य हरेरेव मङ्गलं युष्माकं भवतु ।

(ख) अन्यच्च देवी भणति, नाथ, युष्माभिः समरादागत्य अहमाश्वा-
सयितव्या ।

क[जं च अस्वाकुन्दौ आसासदि तद् तुह्माणं होदु ।]

यच्च अस्वा कुन्ती आशास्ते तत् युष्माकं भवतु ।

भीम । देवि ! किमलीकाश्वासनेन ।

(१) भूयः परिभवक्लान्तिलज्जाविधुरिताननम् ।

अनिःशेषितकौरव्यं न पश्यसि वृकोदरम् ॥

द्रौप । एाह ! मा क्व, मा क्व, जस्मसेणीपरिहरबुद्धी-
विदकोवाणला अणपेक्खिदसरीरा संचरिस्सध जदो अप्प-
मत्तसंचरणिज्जाइं रिउबलाइं सुणीअन्ति । (क)

भीम । अयि सुक्षत्रिये, समर्था वयमस्मिन् रणे परि-
क्रमितुम् । शृणु ।

(२) अन्योन्यास्फालभिन्नद्विपरुधिरवसामांसमस्तिष्कपङ्के

मग्नानां स्यन्दनानामुपरिक्लृप्तपदन्यासविक्रान्तपत्तौ ।

(१) भूयान् बद्धलो यः पराभवस्तेन या क्लान्तिलज्जा च ताभ्यां
विधुरितं बन्धुरितेति पाठे व्याप्तम् आननं वदनं, यस्य तम् अथवा
भूय इति न पश्यसीति क्रियाविशेषणम् भविष्यत्सामीप्ये लट् न
द्रव्यसीत्यर्थः ।

(२) आस्फालनं संघर्षणं भिन्नो विदारितः । वसा हृन्मोदः चर-
वीति प्रसिद्धं मस्तिष्कं क्लोमं शिरस्यष्टाकारद्रव्यविशेषः तान्येव पङ्क-
स्तस्मिन् मग्नानां स्यन्दनानामुपरि यः पदन्यासः स एव विक्रान्तपत्ति-
र्विक्रमशालिसेना यत्र तादृशे, स्फीतासृजः प्रवाहेन स्फुटरुधिरस्य पान-
गोष्ठ्यां पानार्थसजातीयसभायां रसन्यः शब्दायमानाः अग्निवाः अम-
ङ्गलसूचिका याः शिवाः शृगालिकास्ता एव तृर्थो मर्द्दलनामवाद्यं तेन
नृत्यन् कवन्धोऽशिरस्कलेवरं यत्र तादृशे, संग्रामैकार्णवान्तः पश्यसि,
एकार्णवः प्रलयार्णवः तत्रैव ससुद्राणां जलस्रवेनैकरूपतापत्तेः संग्रामः

(क) मा खलु मा खलु याज्ञसेनीपरिभवोद्धीपितकोपानला अनपे-
क्षितशरीराः सञ्चरिष्यथ, यतोऽप्रमत्तसञ्चरणीयानि रिपुबलानि श्रूयन्ते ।

स्फीतासृक्पानगोष्ठीरसदशिवशिवातूर्यनृत्यत्कबन्ध
संग्रामैकार्णवान्तः पयसि विचरितुं पण्डिताः पाण्डुपुत्राः ।

इति निष्क्रान्ताः (१) सर्वे ।

प्रथमोऽङ्कः ।

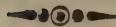
शकास्त्रवान्तः पय इव गाम्भीर्येण दुस्तरत्वेन च संग्रामस्य तत्सादृश्यम्
तत्र पाण्डुपुत्राः । रुञ्जरितुं पण्डिताः इत्यर्थः । संग्रामेत्यादावपमित-
समासात्पूर्वोक्तविशेषणद्वयसङ्गतिः रूपकसमासे तदसङ्गतिरिति बोध्यम् ।

(१) पात्रैस्त्रिचतुरैरङ्गस्तेषामन्ते च निर्गम इत्युक्तेः प्रविष्टपा-
त्राणामङ्गशेषे निष्क्रान्तेरावश्यकत्वाच्च निष्क्रान्ता इत्युक्तम् ।

इति श्रीतारानाथ तर्कवाचस्पति भट्टाचार्यं

विरचिते वेणीसंहारनाटके—

व्याख्याने प्रथमाङ्कः ।

अथ द्वितीयोऽङ्कः ।

ततः प्रविशति कञ्चुकी ।

कञ्चु । आज्ञापितोऽस्मि(१) महाराजदुर्योधनेन—विनय-
न्धर, गच्छ त्वमन्विषतां(२) देवी भानुमती, अपि(३) निवृत्ता
अम्बायाः पादवन्दनसमयान्न वेति, यतस्तां विलोक्य निह-
ताभिमन्यवो राधेयजयद्रथप्रभृतयः क्षत्रियाः समरभूमिं
गत्वा सभाजयितव्याः(४) इति, तन्मया द्रुततरं गन्तव्य-
मिति, अहो प्रभविष्णुता(५) महाराजस्य, यन्मम जरसा-
भिभूतस्य मर्यादामात्रमेवावरोधव्यापारः (६) अथ वा
किमिति जरामुपालभामहे यतः सर्वान्तःपुरिकाणामय
मेव व्यवहारिको वेष स्तेष्टा च (७) तथाहि,

(१) आज्ञापितोऽस्मीत्यस्य सभाजयितव्या द्रुतोत्पन्नेनान्वयः ।

(२) अन्विष्यताम् अक्षुसन्धीयताम् ।

(३) अपिः प्रश्ने ।

(४) सभाजयितव्याः सम्मानपूर्वकमभिमन्दनीयाः ।

(५) प्रभविष्णुता प्रभावशालिता यद्वक्तादसमर्थस्य जरयाभिभूतस्यापि
मम अवरोधव्यापारस्तद्रक्षित्वमिति भावः ।

(६) अवरोधव्यापारः अन्तःपुरकर्मकरणं जरयाभिभूतस्य कर्म्म-
नर्हत्वेऽपि प्रभोराज्येव मर्यादाहेतुना सर्वकर्मनिर्वाह इति भावः ।

(७) सर्वान्तःपुरिकाणामन्तःपुरेऽधिष्ठितानां सर्वेषामेव व्यवहारिक
स्वतन्त्रव्यवहारयोग्यः अयं मदीयवेषप्राप्तो वेषः चेष्टा च मदीयैव ।
तथा चान्तःपुरेऽधिष्ठितैर्मद्विधवेषचेष्टावद्भिर्भवितव्यमन्यथा स्त्रीदूषणादि-
शङ्कया ततोऽपसारणं अभ्येतेति भावः ।

(१) नौचैः सत्यपि चक्षुषीक्षितुमलं श्रुत्वापि नाकर्णितं
शक्तेनाप्यधिकार इत्यधिकृता यष्टिः समालम्ब्यते ।
सर्वत्र स्खलितेषु दत्तमनसा यातं मया नोद्धतं,
सेवास्वीकृतजीवितस्य जरसा किं नाम यन्मे कृतम् ।

परिक्रम्य दृष्ट्वा आकाशे । (२) विहङ्गिके ! अपि श्वश्रू-
जनपादवन्दनं कृत्वा प्रतिनिवृत्ता भानुमती । कथं दत्त्वा ।
किं कथयसि, आर्य्य ! एषा भानुमती देवी पत्युः समरवि-
जयाशंसया निर्वर्त्तितागुरुपादवन्दनाऽद्य प्रभृत्यारब्धनियमा

(१) स्वास्तुभूतवेषचेष्टादिवर्णनेनान्तःपुरोपयोगिवेषचेष्टादिकं दर्शयति
तथाहीत्यादि चक्षुषि सत्यपि अक्षैर्दृष्टुमीक्षितं नालं न पर्याप्तः तथा
चान्तःपुराधिकारिणा अधोमयनेन भवितव्यमिति दर्शितम् । एवं
श्रुत्वापि नाकर्णितं श्रुतवताप्यश्रुतवत्तेषु व्यवहर्तव्यमिति भावः । यष्टिं
विना गन्तुं शक्तेनापि अधिकृता मया यष्टिरवलम्ब्यते अशक्तत्वख्यापनार्थं
न त्वालम्बनार्थं तथा च गमनशक्तिमतापि तदशक्तत्वख्यापनाय यष्टिमव-
लम्ब्यैव गन्तव्यमिति भावः । अधिकार इति कञ्चुकिनो यष्टिधारणम-
वश्यं कर्त्तव्यमिति हेतोः यच्च्यवलम्बनमित्यपि सूचितम् । किञ्च सर्वत्र सर्व-
स्थानेषु स्खलितेषु प्रच्यवेषु पतनसूचनव्यापारेषु दत्तमनसा कृतधिया
उद्धतमुक्तं न यातं गन्तुं समर्थेनापि तथागमने पतितः स्यामिति
सूचनार्थं मेव नोद्धतगमनं कृतमिति भावः । तथा च यदेतत् मे मम
कर्म तत् किं नाम जरसा कृतमपि तु भवेत्यर्थः तच्च विशेषण्येन सूच-
यति सेवेत्यादि सेवया स्वीकृतमायत्तीकृतं जीवितमायुः कालो यस्य
तस्य मम सेवावशंवदतया धनाशयैव तथा कृतं न तु जरया । एवञ्च
जरोपाबन्धोऽर्थः धनाशयैवोपलब्धयेति निर्गन्धितार्थः ।

(२) “दूरस्थाभाषणं यत् स्यादशरीरनिवेदनम् । परोक्षान्तरितं
वाक्यं तदाकाशे निगद्यते” इति भरतवाक्यात् विहङ्गिकां तन्नामिकां
प्रिचारिकां दूरस्थां सम्बोध्य वदतीति शेषः ।

बालोद्याने तिष्ठतीति । तद्गद्रे ! गच्छ त्वमात्मव्यापाराय
यावदहमप्यवस्थां देवीं महाराजस्य निवेदयामीति ।
परिक्रम्य । साधु पतिव्रते साधु, स्त्रीस्वभावे वर्त्तमाना वरं
(१) भवती, न पुन मंहाराजः, योऽयमुद्यतेषु बलवत्स्व-
बलवत्सु वा वासुदेवसहायेषु पाण्डुपुत्रेष्वरिषु च अद्या-
प्यन्तःपुरविहारमनुभवति ।

विचिन्त्य । इदमयथातथं (२) स्वामिनश्चेष्टितम्, कुतः,
(३) आशस्त्रग्रहणादकुण्ठपरशीस्तस्यापि जेता मुने
स्तापायास्य न पाण्डुसूनुभिरियं भीष्मः शरैः शायितः ।
प्रौढानेकधनुर्धरारिविजयश्चान्तस्य चैकाकिनो
बालस्यायमरातिलूनधनुषः प्रीतोऽभिमन्योर्बधात् ॥

(१) वरं मनागपीष्टा “मनागिष्टे वरं यत्तु कश्चिदाह तदव्ययमि”ति कोषः ।

(२) अयथातथमहम् ।

(३) शस्त्रग्रहणमारभ्याकुण्ठपरशोरनभिभूतपरशुशस्त्रस्य तस्य प्रसि-
द्धस्य परशुरामस्य जेता “उद्योगपर्वणि अम्बोपाख्याने १८६ अध्याये
“जितोऽस्मि भीष्मेति सुमन्दब्धि” रयन्ता सा कथाऽनुसन्धेया । सः
शरैः शायितः अस्य राज्ञः तापाय न । प्रौढाः प्रगल्भाः ये अनेके धनु-
र्धरा महाराथा एवारयस्तेषां विजयेन चान्तस्य एकाकिनोऽसहायस्य
द्रोणकतव्यूहमध्ये कस्यापि प्रवेशाभावात् बालस्याल्पवयस्कस्य अराति-
नूनधनुषः समासान्तविधेरनित्यत्वान्नानुदादेशः । धनुर्हीनस्तेत्यनेन सुजे-
यत्वोक्त्या हर्षस्यानाभावेऽपि हर्षस्यानत्वेनोद्भावनमयथातथामिति भावः
अभिमन्युवधकथा च “एवं विनिहतो राजन् ! एको बद्धभिराहवे”
चोभयित्वा चभू सर्वा” मित्यन्ता द्रोणपर्वणि ४६ अध्याये अनुसन्धेया ।
“विष्कम्भकाद्यैरपि नो बधो वाच्योऽधि कारिण” इति दर्पणेऽधि-
कारिणएव विष्कम्भके वधवर्णननिषेधो न तु सेनापत्यानामिति तद्व-
र्णनेऽपि न क्षतिः ।

सर्वथा दैवतं नः स्वस्ति करिष्यतीति, यावद्-(१) तस्यां
देवीं महाराजस्य निवेदयामीति निष्क्रान्तः । विष्कम्भकः २

ततः प्रविशत्यासनस्था देवी भानुमती सखी चेटी च ।

सखी । सहि भाणुमदि ! कीस दाणीं तुमं सिबिणअदं-
सणमेत्तस्स किदे अहिमाण्णिणो महाराअदुज्जोहणस्स
महिंसी भविअ एब्बं बिअलिअधीरभावा अतिमेत्तं
संतप्पसि । (क)

चेटी । भट्टिणि ! सोहण भणादि सुवअणा सिबि णन्तो
जणो किं ण क्खु प्पलवदि । (ख)

भात । हज्जे ! एब्बं णेदं मम उण अकुसलदंसणं पडि-
भादि सिबिणअम् । (ग)

(१) नियमार्थं बालोद्यमस्थानस्याम् ।

(२) “वृत्तवर्त्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः । संक्षिप्तार्थस्तु
विष्कम्भ आदावङ्गस्य दर्शितः” इति दर्पणकारः । यत्र च वृत्तबोः
भीष्मवधाभिमुख्यवधयोर्वर्त्तिष्यमाणस्यान्तः पुरविहारस्य च सूच-
नात् विष्कम्भकत्वमिति बोध्यम् ।

(क) सखि भानुमति ! वस्त्रादिदानीं त्वं स्वप्नदर्शनमात्रस्य ज्ञते
अभिमानिनो महाराजदुर्वोधनस्य महिषी भूत्वा एवं विगलितधीरभावा
अतिसात्वन्तं सन्तप्स्यसे ।

(ख) भट्टिनि ! शोभनं भणति सुवदना स्वप्नं जनो किं न क्व, प्रवपति ।

(ग) हज्जे ! एवं निदम्, मम पुनरकुशलदर्शनं प्रतिभाति स्वप्नदर्शनम् ।

सखी । पिअसहि ! जइ एब्बं ता कधेहि सिबि णअं जं
अह्नि वि पडिट्ठाबअन्तीओ धम्मप्पसंसाए देवदाणं संकी-
त्तणेण [दूब्बादि] पडिग्गहेण अ पडिहडिस्सामो । (क)

चेटी । सोहणं क्व, भणादि सुवअणा अकुसल दंसणा
वि सिबिण आ देवदाणं प्पसंसाए कुसलपरिणामा होन्ति
त्ति सुणीअदि । (ख)

भाउ । जइ एब्बं ता कहइस्सं अबहिदा दाव होहि (ग)

सखी । अबहिदह्नि कहेदु पिअसही । (घ)

भाउ । हला ! भएण विमुमरिदह्नि ता चिट्ठ जाव
सब्बं सुमरिअ कहइस्सं (ङ) । इति वित्तां नाटयति ।

ततः प्रविशति दुय्योधनः कञ्चुकी च ।

दुय्यो । सूक्तमिदं कस्यचित् ।

(क) प्रियसखि ! यद्येवं तत् कथय स्वप्नं यद्वयमपि प्रतिष्ठापयन्त्यः
धर्मप्रशंसया देवानां सङ्कीर्त्तनेन दूर्वादिपरिग्रहेण च परिहरिष्यामः ।
यथार्थज्ञान्यथापरतया स्थापनं प्रतिष्ठापनम् तत् कुर्वन्त्यः शुभार्थतया
संपादयन्त्य इत्यर्थः ।

(ख) शोभनं खलु भणति हुवदना, अकुशलदर्शनाः अपि स्वप्नाः
देवानां प्रशंसया कुशलपरिणामा भवन्तीति श्रूयते ।

(ग) यद्येवं तत् कथयिष्ये अवहिता तावद्वव ।

(घ) अवहितास्मि कथयतु प्रियसखी ।

(ङ) सखि ! भयेन विस्मृतास्मि तत्तिष्ठ यावत् सर्वं स्मृत्वा कथयिष्ये

क [दूजादिपडिग्गहेण]

द्विजातिसंप्रदानकप्रतिग्रहेणेत्यर्थः ।

(१) गुप्ता साक्षान्नहानत्यः स्वयमन्येन वा हतः ।

करोति महतीं प्रीतिमपकारोऽपकारिषु ॥

येनाद्य द्रोणकर्णजयद्रथादिभिर्हतमभिमन्युमुपश्रुत्यो-
च्छसितमिव (२) नञ्चेतसा ।

कञ्चु । देव ! नेदमतिदुष्करमाचार्यशस्त्रप्रभावाणाम् (३)
कर्णजयद्रथयोर्वा कात्र स्नाघा ।

राजा । विनयन्धर ! किमाह भवान् । एकाकी (४)
बहुभिर्बालो लूनशरासनश्च निहत इति । पश्य

(५) हते जरति गाङ्गेये पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।

या स्नाघा पाण्डु पुत्राणां सैवास्माकं भविष्यति ॥

(१) अपकारिषु शत्रुषु गुप्ता गोपनेन साक्षात् प्रत्यक्षेण स्वयमा-
त्मना अन्येन हतोऽत्योऽप्यपकारः प्रीतिं करोतीत्यन्वयः ।

(२) प्रीत्या दीर्घनिःश्वासो हि उच्छ्वास इह तु चेतसः प्रीत्याभ्रव-
त्वेन स्फूर्तिमात्रे उपचरितम् ।

(३) आचार्यात् शिक्षितशस्त्राणां प्रभावो महाराजस्येत्यर्थात् तन्म-
हिम्नैवेदं सम्पन्नं न त्वन्यस्य कस्याप्यत्र स्नाघेति कञ्चु किनोऽभि प्रायः ।

(४) कात्र स्नाघेति शब्दश्रवणमात्रेणैवान्यार्थपरकञ्चु किवाक्यस्य स्वप-
क्षीयलतानर्हकर्मपरत्वेन निन्दापरत्वसुत्प्रेष्याह एकाकीत्यादि कृता-
पराधस्य सर्वमेव वाक्यं स्वकृतापराधसूचकं भवतीति लोकप्रसिद्धं यथा
गृहे कोऽस्तीत्युक्तौ दधिभोजनरूपापराधवतः 'न मया दधि भुज्यते
इत्या' इत्युक्तिस्तद्वत्त्वाऽपीति भावः ।

(५) जरति वृद्धे गाङ्गेये भीष्मे शिखण्डिनं द्रुपदपुत्रं पुरस्कृत्य अप्ये-
निधाय हते पाण्डुपुत्रैरित्यर्थात् । शिखण्डिपुरोनिधानपूर्वकं वृद्धस्य,
द्विसप्तधनुषो बालस्य च हनने तुल्ये स्नाघास्नाघे इति भावः । अत्र लेशास्त्रं
नाटकाङ्गं यथोक्तं दपेणे । स लेशो भण्यते वाक्यं यत् सादृश्यपुरःसर-

कञ्चु । सर्वलक्ष्यम् । देव ! नैवेदं कल्पयितुं (१) मर्हसि
यतस्तव पौरुषप्रतीघातो (२) ऽस्माभिर्नावलोकितपूर्व-
त्यत एवं विज्ञापयामि ।

राजा । एवमिदम् ।

(३) सहभृत्यगणं सबान्धवं सहमित्रं ससुतं सहानुजम् ।
स्ववलेन निहन्ति संयुगे न चिरात्पाण्डुसुतः सुयोधनम् ।

कञ्चु । कर्णौ पिधाय सभयम् । शान्तं पापं प्रति हत-
ममङ्गलम् ।

राजा । विनयन्धर ! किं मयोक्तम् ।

कञ्चु । सहभृत्यगणमित्यादि (४) पठित्वा । एतद्विपरीत-
मभिहितं देवेन ।

मिति । शिखण्डिपुरोधानेन भीष्मबधकथा च भीष्मपर्वणि १२० अध्याये-
ऽनुसन्धेया ।

(१) कल्पयितुम् अन्यपरवाक्यस्य अन्यपरत्वसमुत्प्रेक्षितम् ।

(२) द्रोणाचार्यशिक्षितशस्त्रप्रभावादिसहिष्णुः प्रतीघातः कार्य-
साधनत्वव्याघातः ।

(३) पौरुषप्रतीघाताभावेन कञ्चुकिना प्रशंसिते तच्छ्रवणात् दर्पोत्प्रेक्षे-
अन्यथा वक्तव्ये अन्यथोक्तमिति दर्शयन्नाह सहभृत्यगणमिति विभाषया
सहशब्दस्य सादेशविधानादुभयथा प्रयुक्तम् । न चिरादल्पकालेन । अत्र
पाण्डुसुतं सुयोधन इति वक्तव्ये पाण्डुसुतः सुयोधनमिति कर्मकर्तृव्यत्य-
येन प्रयुक्तम् । अतएवात्र भ्रंशाख्यं नाटकाङ्गं यथोक्तं दर्पणे “दृष्टादीनां
भवेद् भ्रंशो वाच्यादन्यपरं वचः” इति ।

(४) राज्ञस्तात्पर्यविषयार्थानुगुणं विभक्तिं विपरिणमय्य तत्र लोके
पाण्डुसुतं सुयोधन इत्येव पठित्वा एतद्विपरीतं द्वितीयान्तं पाण्डुसुतं
प्रथमान्ततया, पदं प्रथमान्तं च सुयोधनपदं द्वितीयान्ततया, कर्म-
कर्तृत्ववैपरीत्येन पठितमित्यर्थः ।

राजा । विनयन्धर ! अद्य खलु भानुमती यथापूर्वं माम-
मामन्त्रा वासभवनात् प्रातरेव निष्क्रान्तेति आक्षिप्तमिव
मे चेतस्तदादेश्य तमुद्देशं यत्रस्था भानुमती ।

कङ्कु । इत इत एतु देवः ।

उभौ । परिक्रामतः ।

कङ्कु । पुरोऽवलोक्य समन्ततो गन्धमाघ्राय । देव ! पश्य पश्य
एतत्तुहिन (१) कणशिशिरसमीरणोद्देक्षितबन्धनच्युतशेफा-
लिकाविरचितकुसुमप्रकरमौषदालोहितमुग्धबधूकपोलपाट-
ललोध्रप्रसूनविजितश्यामलतासौभाग्य मुन्मीलितबहुलकुन्द-
कुसुमसुरभिशीतलं प्रभातकालरमणीयमग्रतस्ते बालीषानं
तदवलोकयतु देवः । तथाहि,

(२) प्रालेयमिश्रमकरन्दकरालकोशैः

पुष्पैः समं निपतिता रजनीप्रबुधैः ।

अर्कांशुभिन्नसुकुलोदरसान्द्रगन्ध

संसूचितानि कमलान्यलयः पतन्ति ॥

(१) तुहिनकणैर्हिमलवैः शिशिरः शीतलः उद्देक्षिता चालिता अत-
एव बन्धनच्युता हन्तगलिता । कपोलमिव पाटलं श्वेत रक्तं यत् लोध्र-
प्रसूनं तन्नामकपुष्पं तेन विजितं सदशीलतं श्यामलतायास्तन्नामक-
लतायाः सौभाग्यं सौन्दर्यं यत्र तस्मिन् सुभगः कुन्दरे प्रिये इति कोषः ।
भावे ष्यजि सुभगादित्वात् द्विपददृक् सौभाग्यम् ।

(२) प्रालेयेण मिश्रो मिलितो यो मकरन्दः पुष्परसत्वेन करालः
दन्तुरः ननोद्धतः कोशो मध्यं येषां ताडणेः, रात्रिविकसितैः कुसुमैः
समं निपतिताः भूमौ पतिताः आश्रयपतने आश्रितपतनसूचितमेवेति
भावः । अलयः त्रिंशोऽनुष्ठानि कमलानि पतन्ति गच्छन्ति पतेर्गसनार्थ-

राजा । समन्तादवलोक्य विनयन्धर ! इदमपरममुष्मिन्नुषस्ति
रमणीयतरम् । पश्य

(१) जृम्भारम्भप्रविततदलोपान्तजालप्रविष्टै-

र्हस्तैर्भानोर्नृपतयइव स्पृश्यमाना विबुद्धाः ।

स्त्रीभिः सार्द्धं घनपरिमलस्तोकलक्ष्याङ्गरागा

मुञ्चन्त्येते विकचनलिनीगर्भशय्यां द्विरेकाः ॥

कञ्चु । देव ! नन्वेषा भानुमती सुवदनया तरलिकया
च पर्युपास्यमाना तिष्ठति तदुपसर्पतु देवः ।

राजा ब्रह्मा । आर्य्यं विनयन्धर ! गच्छ त्वं सांग्रामिकं
रथमुपकल्पयितुम् अहमपि देवीं दृष्ट्वानुपदमागत एव ।

कञ्चु । एष कृतो देवादेशः । इति निष्क्रान्तः ।

सखी । पित्रसहि ! अबि सुमरिदं तुए । (क)

त्वात् सकर्मत्वम् स्पन्दनमात्रे एवाकर्मकत्वम् । सर्व्वे हि जगत्प्राप्तुं
इहत्वा समुदयोन्मुखमाश्रयतीति लोकप्रसिद्धमिदमिति भावः ।

(१) जृम्भारम्भो विकाशोपक्रमस्तेन विततानि विस्तारोन्मुखानि
यानि दलानि पुष्पपत्राणि तेषामुपान्तः समीपं जालं गवाक्षस्थ छिद्र-
मिव तेन प्रविष्टैः भानोः स्पर्शस्य हस्तैः करैरिव किरणैः स्पृश्यमानाः ।
अतएवान्यकरस्पर्शेन विबुद्धाः निद्रान्तं गतानृपतय इव द्विरेकाः भ्र-
मराः घनपरिमलस्पन्दनगन्धः सान्द्रसौरभञ्च तस्य स्तोकेन लेशेन लक्ष्यो-
ऽनुमेयोऽङ्गरागो येषां तादृशाः सन्तः त्रिकचाया विकसिताया नखिन्या-
गर्भं शय्येव तां स्त्रीभिः स्ननायिकाभिः सह मुञ्चन्ति । स्तोकशब्दस्य “करण्ये
च स्तोकात्प्रेत्यादि (२, ३, ३०, पा० सू०) सत्त्ववचनस्येति निर्देशात्
कश्चिदुगुण परत्वमपि सूचितम् तेनात्मात्पतापरत्वेन षष्ठीसमासः
रूपपादः ।

(क) प्रियसखि ! अपि स्मृतं त्वया ।

भाबु । सहि ! सुमरिदं अज्ज किल पमदवणे आसी-
खाए मम अगदो केणावि अदिस इददिब्वरूवेण णउलेण
अहिसदं बाबादिदं । (क)

उभे । अपवार्यं(?) व्यात्मगतम् । सान्तं पावं ! सान्तं पावं ! ।
प्रकाशम् । (२) तदो तदो । (ख)

भाबु । सन्दाबाबगहीदहिअआए पुणो वि मए विसु-
मरिदं । (ग)

राजा । अवलोक्य । अहो ! देवी भानुमती सुवदनातर-
लिकाभ्यां सह किमपि मन्त्रयमाणा तिष्ठति भवतु अनेन
लताजालेनान्तरितः शृणोमि तावदासां विश्वभालापम् ।
इति तथा कृत्वा स्थितः ।

सखी । अइ अलं संदावेण कहेद पिअसही । (घ)

राजा । किं नु खल्वस्याः सन्तापकारणम् अथवाऽना-
मन्त्र मामियमद्य वासभवनान्निष्क्रान्तेति समर्थितः

(१) अपवार्ये अन्यस्य रहस्यमप्रकाशं “तद्भवेदपवारितं” रहस्यं नु
यदन्यस्य परावृत्य प्रकाश्यते इति लक्षयित्वा दर्पणकृता परावृत्यान्यस्य
रहस्यकथनमपवारितमिति व्याख्यातम् ।

(२) “सर्वं आद्यं प्रकाशं स्यादिति” दर्पणोक्तेः सर्वान् आवयित्वेत्यर्थः ।

(क) सखि ! स्मृतम्, अद्य किल प्रमदवने आसीनाया मम अयतः
केनाप्यतिशयितदिव्यरूपेण मकुलेन अहिशतं व्यापादितम् ।

(ख) शान्तं पापम् ! शान्तं पापम् ! । ततस्ततः ।

(ग) सन्तापावगृहीतहृदयवा पुनरपि मया विस्मृतम् ।

(घ) सखि ! खलं सन्तापेन कथयतु प्रियसखी ।

एवास्या मयि कोपः । अयि भावमति ! अविषयः खलु
दुर्योधनो भवत्याः कोपस्य ।

(१) किं कण्ठे शिथिलीकृतो भुजलतापाशः प्रमादान्मया ?
निद्राच्छेदविवर्त्तनेष्वभिमुखी नाद्यासि सम्भाविता ?
अन्यस्त्रीजनसंकथालघुरहं स्वप्ने त्वया लक्षितो ?
दोषं पश्यसि किं प्रिये ! परिजनोपालम्भयोग्ये मयि ॥

विचिन्त्य । अथवा

(२) इयमस्मदुपाययैकचित्ता मनसा प्रेमनिबद्धमत्सरेण ।
नियतं कुपितातिबल्लभत्वात् स्वयमुत्प्रेक्ष्य ममापराधलेशम् ।

(१) कण्ठे ममकण्ठे भुजलतापाशस्त्वदीय भुजबन्धनं निद्राया
आच्छेद ईषद्भङ्गस्तेन यत् विवर्त्तनं पार्श्वपरिवर्त्तनम् (एकपार्श्वेन
सुप्तस्यान्तपार्श्वे स्वापार्थं यत्नभेदः) तेनाभिमुखी आभिमुख्यं गताऽपि
पूर्वदिवसीयार्द्धरात्राद्वर्त्तमानदिवसीयार्द्धदिवसोऽद्यतनशब्दार्थस्तेन पूर्व-
दिवसीयशेषरात्रेरपि अद्यतनत्वात् अद्येत्युक्तिः । न संभाविता आलि-
ङ्गनसंभाषणादिना न संमानिता । लघुः क्षुद्रवृत्तिः । स्वप्ने इत्यनेन
जागरणे तथादर्शनं कदापि न संभवत्यनेन दाक्षिण्यमात्मनः सूचितम् ।
परिजन इव परिचारक इव च पालम्भयोग्ये निन्दासहितभर्त्सनाहं कं
दोषं पश्यसि न कमपीत्यर्थः नितान्तासुकूलतया दोषस्पर्शित्वमसम्भावितं
काकार्थनजा व्युदस्यते । अत्र दोषराहित्यद्योतनाय दोषलेशमिति
नक्तव्यम् ।

(२) अहमाश्रयः समवलम्बनं यस्य तादृशमेव चित्तं यस्याः सा
वृत्तावेववृद्धस्य एवार्थपरतायाः प्रसिद्धेः सदाश्रयमात्रचित्तेत्यर्थः ५
अस्मदित्यत्र युष्मदस्मदोरेकत्वे विभाषया बहुत्वानुशासनात् बहुत्वपर-
तया न सदादेशः । प्रेम्णैव कारणाभावेऽपि निबद्धः जातितो मत्सरो

तथापि किं वक्ष्यतीति शृणुमस्तावत् ।

भाह । अहं तदो तस्म अदिसइददिव्वरूपिणो णउ-
सस्म दंसणेण उस्सुआ जादा । (क)

राजा । किं नाम अतिशयितदिव्यरूपिणो नकुलस्य
दर्शनेनोत्सुका जाता तत्किमनया माद्रीसुतेऽनुरक्तया वय-
वयमेवं विप्रलब्धाः । (१) सोत्प्रेक्षम् । इयम् (२) अदिब्बादि
पठित्वा । मूढं दुर्योधन, कुलटाविप्रलभ्यमानमात्मानं बहु-
मन्यमानोऽधुना किं किं न वक्ष्यसि [] अहो एतदर्थः (३)
मेवास्याः प्रातरेव विविक्तस्थानाभिलाषः सखीजनकथासु च

अत्र तादृशेन प्रेम्णश्चैव स्वभावः यदकारणेऽपि मात्सर्यमुत्पाद्यते इति ।
एवं विधेन हृदा उत्प्रेक्ष्य कल्पनाभावेणोद्भाव्य अतिबल्लभत्वात् अति-
प्रियत्वात् अपराधलेशोऽपि दुःसहः किं पुनर्बहुलापराध इति सूच-
यन् लेखयित्वाह । नियतमित्युत्प्रेक्षायां इयम् उक्तेन हेतुना प्रत्यक्ष-
कृपितेत्युत्प्रेक्षे इत्यर्थः ।

(१) विप्रलब्धाः प्रतारिता भ्रान्ता इति वा अस्मिन् पक्षे अनेवेति
हेतौ तृतीया । अन्यथास्वभावाया अन्यथाज्ञानमिह विप्रलम्भाः ।

(२) सोत्प्रेक्षं संस्मरणम् पूर्वोत्प्रेक्षितविषयस्मरणपूर्वकमिति । यावत्
तथा च स्मरसि किं किं न वक्ष्यसीति नोक्तवानसीत्यर्थः स्मरणार्थयोगे
अतीतकाले लुट् ।

(३) शङ्कितकुलटाभावानुगुणमस्याष्टादिकस्युत्प्रेक्ष्य अभिचार-
परत्वमुपन्यस्यति एतदर्थमेवेति ।

(क) अहं ततस्तस्य अतिशयितदिव्यरूपिणो नकुलस्य दर्शनेनोत्सुका
जाता ।

[किं कष्टे इत्यादि पठित्वा दिशोऽवलोक्य] कविदक्षिणः पाठः ।।

पक्षपातः । दुर्योधनसु मोहाद् विज्ञात (१) बन्धकी-
हृदयसारः कापि परिभ्रान्तः । आः पापे ! अस्मत्परिग्र-
हपांसुले ! (२)

(३) तद्भीरुत्वं तव मम पुरः साहसानीदृशानि
श्लाघा साऽस्मद्वपुषि विनयव्युक्रमेऽप्येष रागः ।
तच्चौदार्यं मयि जडमंतौ चापले कोऽपि पन्थाः
ख्याते तस्मिन् वितमसि कुले जन्म कौलीनमेतत् ॥

(१) अज्ञातः अनिश्चितः बन्धकीहृदयस्य कुलटाचिन्तस्य सारः
स्थैर्येन । अन्यथास्थिरीकृतचिन्ताया अन्यथोत्प्रेक्षणमिह परिभ्रमः ।

(२) मत्परिग्रहः (मत्कलत्रम्) भूत्वा पांसुला दुश्चरितासीत्य-
तीवाहुचितमिति संबोधनेन द्योतयन्नाह मत्परिग्रहेति ।

(३) तत् अनुभूतं मत्समीपे भीरुत्वं तत्स्वचकचेष्टादिकं प्रकाशितं
तेन च तस्या भीरुत्वमनुमित्यानुभूतमित्यर्थः । ईदृशानि परपुरुषसङ्ग-
मरूपाणि साहसानि सहसा बलेन कृतानि तेनाभीरुत्वं प्रकाशितम्
एवं च भीरुत्वाभीरुत्वयोः समावेशदर्शनादाश्चर्यान्वितोऽहमिति भावः ।
एवमुत्तरत्वं विरुद्धधर्मसमावेशोऽप्युक्तः । अस्मद्वपुषि मद्देहे एव सौन्द-
र्यगुणकोत्तनिरूपा सा श्लाघा, एष च सखीसमक्षं प्रकाशमानः । विन-
यव्युक्रमे विनयस्य सुचरितस्य पातिव्रत्यस्य व्युक्रमे अतिक्रम्ये रागः
अनुरागः, रागो हि गुणमूलक एव तथाच गुणाधिक्यदर्शनात् परपुरुषे
रागइति मम गुणश्लाघाविरुद्धमिति भावः । जडमंतौ यथार्थभावबो-
धाक्षमे मयि विषये समीपे वा तत् औदार्यं सरलस्वभावः कापञ्चर-
हितचेष्टितमिति यावत् प्रकाशितमित्यर्थः । चापले कापञ्च्येमां वञ्चयित्वा
परपुरुषानुसरणे, कोऽपि पन्थाः उपायः, तथा च कापञ्च्यकापञ्च्ययो-
र्विरुद्धता । वितमसि दोषरहिते तथात्वेन ख्याते कुले वंशे जन्म एत-
देतादृशं कौलीनमपवादस्तद्वैतभूतासच्चेष्टादिकमुपचारात् । तथा च शुद्ध-

सखी । तदो तदो । (क)

भाउ । तदो अहं तुरिदं आसणट्ठाणं एदं लदा-
मण्डवं पविट्ठो सो बि मं अणसरन्तो एब्ब लदा मण्डवं
पविट्ठो । (ख)

राजा । अहो ! कुलटोचितमस्याः पापायाः अशा-
लीनत्वम् । (१)

(२) यस्मिंश्चिरप्रणयनिर्भरवद्भव
मावेदितो रहसि मत्सुरतोपभोगः ।
तत्रैव दुश्चरितमद्य निवेदयन्ती
क्रीणासि पापहृदये ! न सखीजनेऽस्मिन् ॥

वंशजन्मनोविसदृशमेतदिति भावः । कौलीनं पशुभिर्युद्धे कुलीनत्वाप-
वादयोरिति कोपः ।

(१) शालामर्हतीति शालीना लज्जावती अशालीनत्वं निर्दण्डता
दुःशीलत्वमिति पाठे दुश्चरितमित्यर्थः ।

(२) यस्मिन् सखीजने चिरं प्रणयेन स्नेहेन निर्भरं सातिशयं यथा
तथा वद्भः विल्लेपराहित्यार्थं कृतवन्धनोभावोऽनुरागो यस्मिन् तद्यथा
तथा आवेदितः कथितः । तत्रैव सखीजने दुश्चरितं पापाचरणं
व्यभिचाररूपं कथयितुं न क्रीणासीत्यन्वयः पापं पापान्वितं हृदयं
यस्याः तत् संबुद्धौ ।

(क) ततस्ततः ।

(ख) ततोऽहं त्वरितमासनस्यानमेतत्कृतमण्डपं प्रविष्टा, ततः
सोऽपि मामनुसरन्नेव कृतमण्डपं प्रविष्टः । आसनस्थानं वासस्थानम् ।

उभे । तदो तदो । (क)

भाबु । तदो तेण सप्पगब्भं [] पसारिअकरेण अप
हरिअं मे त्यणं सुअम् । (ख)

राजा । सक्रोधम् । अलमिदानीमतः परमाकर्णनेन
भवतु तावत्तस्य परवनितास्कन्दनप्रगल्भस्य (१) माद्री सुत-
हतकस्य जीवितमपहरामि । किञ्चिद्भवा विचिन्त्य । अथवा इय-
मेव तावत्पापशीला प्रथममनुशासनीया इति निवर्त्तते ।

उभे । तदो तदो ।

भाबु । तदो अहं अज्जउत्तस्स पभादमङ्गलतूररवमि-
स्सेण वारविलासिणीसंगोदसहेण पडिबोधिदस्सि । (ग)

राजा । सवितर्कम् । किं नाम खलु प्रतिबोधितास्मीति
किन्तु खलु स्वप्रदर्शनमनया वर्णितम् । विचिन्त्य । भवेतु
सखीवचनाद्व्यक्तिर्भविष्यति ।

उभे । सविषादमन्योन्यं पश्यतः ।

सुवदना । जं किं वि अच्चाहिदं तं भाइरहोप्पमु

(१) परवनितायाः परस्त्रियाः अवस्कन्दनेन अपहरणेन प्रगल्भस्य दृष्टस्य ।

(क) ततस्ततः ।

(ख) ततस्तेन सप्रगल्भं प्रसारितकरेण अपहृतं मे स्तनाशुकम् ।
सप्पगब्भं इत्यत्र संगच्छेति पाठे संगर्वम् ।

(ग) हला ततोऽहंकार्यपुत्रस्य प्रभातमङ्गलतूर्यरवमिश्रेण वार
विलासिनीसंगीतशब्देन प्रतिबोधितास्मि । “आर्यपुत्रेति वक्तव्यः पतिः
पत्नीजेनेन” इति भरतोक्तेः आर्यपुत्रस्य स्वामिन इत्यर्थः ।

हाणं णद्रणं सलिलेण अबहारीअदु भअवदाणं वझणाणं
वि आसीसाए आहुदिहुदेण प्पज्जलि देण भअवदा हुदा
सणेण अन्तरीअदु । (क)

राजा । अलं विकल्पेन स्वप्नदर्शनमेवैतदनया वर्णितम्
मया पुनर्मन्दधियाऽन्यथैव सम्भावितम् ।

(१) दिष्ट्याऽर्द्धश्रुतविप्रलम्भजनितक्रोधादहं नो गतो
दिष्ट्या नो परुषं रूषार्द्धकथने किञ्चिन्मया व्याहृतम् ।
मां प्रत्याययितुं विमूढहृदयं दिष्ट्या कथान्तं गता
मिथ्यादूषितया ऽनया विरहितं दिष्ट्या न जातं जगत् ॥

भाउ । हला ! कहेहि किं एत्थ सुहसूअअम् । (ख)

उभे । अन्योन्यमवलोक्य अपवार्थं । (ग) एत्थ एत्थि त्योअं वि
सुहसूअअं जइ एत्थ अलीअं कहइस्सं ता अवराहिणी

(२५) अर्द्धं यथा तथा श्रुतः विप्रलम्भः विसंवादस्तत्सूचकवाक्यमि-
त्यर्थः तज्जनितक्रोधात्, तज्जन्यक्रोधात्, प्रत्याययितुं विप्रवस्तं कर्तुम्
कथायाः अभीष्टार्थकवाक्यस्य अन्तं समाप्तिं गता वाक्यं समापया-
मासेत्यर्थः । मिथ्यादूषितया व्यभिचारित्व भ्रमेण सम्भावितदूषणया ।
विरहितमित्यनेन मया व्यापादितये त्वर्थात् गम्यते । दिष्ट्येति हर्ष-
सूचनार्थं भाग्यहेतुकत्वोत्कीर्तनम् ।

(क) वक्तृमप्यत्याहितं तद्भागीरथीप्रसुखाणां नदीनां सलिलेनाप-
स्त्रियतां भगवतां ब्राह्मणानामपि आशिषा आकृतिरुतेन प्रज्वलितेन
मनवता कृतवहेन च अन्तर्यताम् । अत्याहितमशुभम् ।

(ख) हला ! कथय किमत्र शुभसूचकम् ।

(ग) अत्र नास्ति स्तोकमपि शुभसूचकम् । यद्यलीकं कथयिष्यामि
तदापराधिनी भविष्यामि सएव सिग्धो जनः यः एष्टः परुषमपि हितं

(१) भविष्यम् । सो एव सिणिञ्चो जणो जो पुच्छिदो
परुसं वि हिदं भणादि । प्रकाशम् । सहि ! सञ्चं एव एत
असुहणिबेदअं ता देवदानं पणामेण दुब्बादिपडिग्गहेण
अ अन्तरीअद्द एहु दंष्ट्रिणी एउलस अणस बा दंसणं
अहिसदबहं वि सिविणए पसंसन्ति विअक्खणा ।

राजा । अवितथमाह स्वदना नकुलेन पन्नगशतबधः
स्तनांशुकाहरणञ्च नियतमरिष्टोदकं(२)मस्त्राकं तर्कयामि ।

(३) पर्यायेण हि दृश्यन्ते स्वप्नाः कामं शुभाशुभाः ।

शतसंख्या पुनरियं सानुजं सृशतीव माम् ।

(१) “अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता ओता च दुर्लभ” इत्युक्तेः सुहृदा
हितं परुषमपि वाच्यमिति नियमे स्थिते नियमाति क्रमरूपदोषरू-
पापराधवती स्यामिति तात्पर्यार्थः ।

(२) अरिष्ट सुदर्कं उत्तरकाले यस्य तत् अरिष्टफलकमित्यर्थः ।

(३) “अकामानुमतौ काम”मिति कोषात् शुभा वा अशुभा वा
स्वप्नाः दृश्यन्ते इत्यकामेनाप्यनुमन्तव्यमित्यर्थः । अथ वा कामं यथे-
ष्टमित्यर्थः । पथ्य येष क्रमेण कदाचित् शुभाः कदाचिच्च अशुभा इत्य-
नेन क्रमेणेत्यर्थः । प्रायेणैवेति पाठः दर्पणधृतः । इयं हन्यमानाहीनां
शतसंख्या तत्सदृशसंख्या अहीनामिव अस्माकमपि शतसंख्यावत्त्वादि-

भणति । सहि ! सर्वमेवाशुभनिवेदकं तद्देवतानां प्रणामेन दूर्वादिप-
रिग्रहेण चान्तर्गताम् न तु द्रंष्ट्रिणी नकुलस्यान्यस्य वा दर्शनमहि-
शतबधमपि स्वप्ने प्रशंसन्ति विचक्षणाः । अन्तरशब्दात् णिचि कर्म्मणि
रूपम् अन्तरं व्यवहितं क्रियताम् अन्तर्यताम् अन्तरितं कियतामि-
त्यर्थः । दूर्वाद्यौषधिपरिग्रहस्याप्यमङ्गलनाशकत्वं सूत्रज्ञं बोध्यम्
दुजादिपडिग्ग हेणेति पाठे द्विजातिसंप्रदानकप्रतिग्रहेणेत्यर्थः इह
आशीरलङ्कारः “आशीरिष्टार्थशंसन” मिति भरतवाक्यात् ।

नामाक्षिसून्दनं(१)सूचयित्वा । आः ! कथं ममापि नाम दुर्यो-
धनस्यानिमित्तानि(२)हृदयचोभमावेदयन्ति । सावष्टम्भम् ।
अथवा भीरुजनहृदयकम्पनेषु का गणना दुर्योधनस्यैवं-
विधेषु [] । गीतञ्चायमर्थोऽङ्गिरसा ।

(२)ग्रहाणां चरितं स्वप्नोऽनिमित्तोत्पादकं तथा ।

फलन्ति काकतालीयं तेभ्यः प्राज्ञा न बिभ्यति ।

तद्भानुमत्याः स्त्रीस्वभावसुलभामलीकाशङ्कामपनयामि ।

भाबु । हला सुबअणे ! पेक्ख उदअगिरिसिहरन्तर-
बिसुक्करहवरविअलिअसंभारा अप्पसख्खदरालो अमण्डलो
जादो भअबं दिवहणाहो । (क)

त्वर्थः । स्पृशति विषयीकरोति । अत्र तर्काख्यं नाटकाङ्गम् यथोक्तं
दर्पणे 'तुल्यतर्को यदर्थेन तर्कः प्रकृतगामिने'ति ।

(२६) नामाक्षिसून्दनं हि पुंसां चितिकरं निमित्तं प्रसिद्धम् ।

(२) अनिमित्तानि उत्पादादिरिष्टसूचकनिमित्तानि ।

(३) ग्रहाणां रथादिनां चरितं गतिभेदः राश्यन्तरसञ्चारादिः
रिष्टसूचकदशापाकादिकालसूचकगतिभेदश्च स्वप्नो दुर्निमित्त दर्शनेमाशुभ-
सूचकः अनिमित्तस्य दुष्टनिमित्तस्य उत्पादकं सूचकं सूक्ष्मकम्पोष्का-
पातादि एतानि काकतालीयं काकगमनकाञ्चिक ताखपतनमिव अत-
र्कितोपनतमित्यर्थः । फलन्ति फलसाधनाय कल्पन्ते तेभ्यः प्राज्ञाः कृत-
धियो न बिभ्यतीत्यन्वयः ।

(क) हला सुबदने ! उदयगिरिशिखरान्तरबिसुक्करथवरविदक्षितस-
न्धारागप्रसन्नतरालोकमण्डलो जातो भगवान् दिवसनाथः ।

सखी । भट्टिणि ! रोसासिअकस्सकन्ति [सस्सिरीएण]
लदाजालन्तरोबहिदकिरणजालेण [पिसङ्गीकिदो] ज्ञाण-
भूमिभाओ [] दुप्पेक्खणिज्जो भअवं सहस्सरस्सि संबुत्तो
ता समओ दे लोहिदचन्दणकुसुमगब्भेण अग्घेण पज्जु-
वट्ठादुम् । (क)

भाह । हज्जे तरलिए ! उवणेहि मे अग्घभाअणं जाव
भअवदो सहस्सकिरणस्स सबरिअं णिब्बट्टेमि । (ख)

चेटी । जं देवो आणवेदि इति निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य ।
भट्टिणि ! एदं अग्घभाअणं णिब्बट्टेदु भअवदो सहस्सरस्सिणो
सबरिअम् । (ग)

(क) भट्टिणि ! रोसान्वितकर्णकान्तिसञ्जीवने लताजालान्तरोप हित-
किरणजालेन पिशङ्गीकृतोद्यानभूमिभागो दुष्प्रेक्षणीयो भगवान् सह-
स्सरश्मिः संवृत्तः, तत् समयस्ते लोहितचन्दनकुसुमगर्भेणाघेण पर्यु-
पस्थातुम् ।

(ख) हज्जे तरलिके ! उपनय मे अर्घभाजनं, यावद्भगवतः सह-
स्सकिरणस्य सपर्यां निर्वर्त्तयामि ।

(ग) यद्देवी आज्ञापयति । भट्टिणि ! इदमर्घभाजनं, निर्वर्त्तय
भगवतः सहस्सरश्मिः सपर्याम् ।

[सरिसेण] सट्ठेन । इत्यर्थः

[पिञ्जरिदो इति कचित् पाठः ।] पिञ्जरितो ।

[पूरिदपदिस्सो रिउबिअ इत्यधिकः कचित् पाठः ।]

पूरितप्रतिज्ञो रिपुरिव

राजा । अयमेव साधुतरोऽवसरः प्रियासमीपमुपगन्तुम् ।
इत्थुपसर्पति ।

सखी । विलोक्यात्मगतम् । कहां महाराओ आओ हन्त !
जाओ से णिअमभङ्गो । (क)

भानु । दिनकराभिसुखीभूय । (१) भअवं अम्बरमहासरैकसह-
स्रपत्त पुव्वदिसाबहुमुहमण्डणकुङ्कुमविसेसअ, सअलभुवणे-
करअणप्पदीव जं एत्थ सिबिणअदंसणे किं बि अत्थाहिदं
तं भअवदो पणामेण सभादुअस्स अज्जउत्तस्स कुसलपरि-
णामी होदु (ख) अर्धं दत्त्वा । हज्जे तरलिए ! उवणेहि मे
कुसुमाद्रं अवराणं वि देवदाणं सबरिअं णिव्वट्ठदुम् (ग)

इति सखी प्रसारयति ।

राजा संज्ञया परिजनसुत्सार्यं पुष्पाणि स्त्रयमुपनयति, स्पर्शकुस-
मभिनीय कुसुमानि भूमौ पातयति च ।

(१) अधीरेण राज्ञा नियमस्यापि संगमादिना दूषयिष्यत इति भावः ।

(क) कथं महाराज आगतः हन्त जातोऽस्या नियमभङ्गः ।

(ख) भगवन् ! अम्बरमहासरैकसहस्रपत्त ! पूर्वदिशाबधूसुखमण्ड-
नकुङ्कुमविशेषक ! सकलभुवनैकरत्नप्रदीप ! यदत्र स्वप्रदर्शने किमप्यत्थाहितं,
तद्भगवतः प्रज्ञातेन सम्भ्राटकस्यार्यं पुत्रस्य कुशलपरिणामि भवतु । अने-
कस्तिलकम् अत्थाहितमरिष्टम् ।

(ग) हज्जे तरलिके ! उपनय मे कुसुमानि अपराणामपि देवतानां
सपर्यां निर्वर्त्तयितुम् ।

भातु । सरोषम् । अहो ! प्रमादो परि अणस्स । (क)

परिवृत्य, राजानमवलोक्य, ससाध्वसं लज्जां नाटयति ।

राजा । देवि ! अनिपुणः परिजनोऽयमेवंविधसेवायुक्तांशे
तत्प्रभवत्यनुशासने देवी । अयि प्रिये !

✓ (१) विकिर धवलदीर्घापाङ्गसंसर्पिं चक्षुः

परिजनपथवर्त्तिन्यत्र किं संभ्रमेण ।

स्मितमधुरमुदारं देवि ! मामालपोच्चैः

प्रभवति मम पाण्योरञ्जलिः सेवितुं त्वाम् ॥

भातु । अब्भणु जाणादु मं महाराओ अत्थि मे कस्मिं-
वि णिअमे अहिलासो । (ख)

राजा । श्रुतविस्तारएवास्मि भवत्याः स्वप्नवृत्तान्तं प्रति
तदलं प्रकृतिसुकुमारमात्मानं खेदयितुम् ।

भातु । अज्जउत्त ! अदिमेत्तं मे सङ्का बाहेइ ता अणु
मणदु मं अज्जउत्तो । (ग)

(१) नियमस्थतया कञ्चलशून्यत्वेन धवलापाङ्गत्वं चक्षुषः । स्मित-
मधुरं यथा स्यात्तथा उदारं औदार्यान्वितं माम् आलप । अयं मम
पाण्योरञ्जलिः अञ्जल्याकारौ पाणौ त्वां सेवितुं प्रभवति अपराधिनो-
ऽञ्जलिबन्धनमेवोचितमिति तथा करोमीतिभावः ।

(क) अहो प्रमादः परिजनस्य ।

(ख) अभ्यनुजानातु मां महाराजः, अस्ति मे कस्मिन्नपि नियमे-
ऽभिलाषः ।

(ग) आर्यपुत्र ! अतिमात्रं मां शङ्का बाधते, तदनुमन्यतां माम्
आर्यपुत्रः ।

राजा । सगर्वम् । देवि ! अलमनया शङ्कया । पश्य
 (१) किन्त्री व्याप्तदिशां प्रकम्पितभुवामचौहिणीनां फलं
 किं द्रोणेन किमङ्गराजविशिखैरेवं यदि क्लाम्यसि ।
 भीरु ! भ्रातृशतस्य मे भुजवनच्छायासुखोपास्थिता
 त्वं दुर्योधनकेशरीन्द्रगृहिणी शङ्कास्पदं किन्तव ? ॥

भानु । अज्जउत्त ! एहि किं वि मे सङ्काकालणं तुल्लेसु
 सखिहिदेसु किण्णु अज्जउत्तस्स एव्व मणोरहसम्पत्तिं अहि-
 णन्दामि । (क)

राजा । अयि सुन्दरि ! एतावन्तएव मनोरथाः यदहं
 वनितया सङ्गतः स्वेच्छया विहरामीति । पश्य
 (२) प्रेमावन्धस्तिमितनयनापीयमानाञ्जशोभं
 लज्जायोगादविशदकथामन्दमन्दस्मितं वा ।
 वक्त्रेन्दुं ते नियममुषितालक्तकाङ्गाधरं वा
 पातुं वाञ्छा परमसुलभं किन्तु दुर्योधनस्य ॥

(१) भुजा एव वनं तस्य छायायां सुखेनोपास्थिता भुजानां वनत्वा-
 रोपेणास्त्वं विनापि तेषां शत्रुविजयादिना सौख्यकारित्वमिति सूचितम् ।

(२) प्रेमावन्धेन रत्यावेशेन स्तिमितम् ईशान्मीलितं यक्षयनं तेन
 व्यापीयमाना विजिता अञ्जशोभा येन । नियमेन व्रतभेदेन सुषितः अप-
 हृतः । अलक्तकाङ्कः यावकचिद्गं यस्य तादृशोऽधरो यस्य तथाविधं वक्त्रेन्दुं
 वक्त्रमिन्दुमिव सुखचन्द्रम् असुलभं व्रतस्थतया दुष्प्रापं पातुं वाञ्छा तु
 भो किम् । अपरं तद्विद्धं किमपि मम न वाञ्छनीयमित्यर्थः ।

(क) आर्यपुत्र ! न किमपि मे शङ्का कारणं युष्मासु सन्निहितेषु किन्तु
 आर्यपुत्रस्यैव मनोरथसम्पत्तिमभिनन्दामि ।

नेपथ्ये । महान् कलकलः । सर्वे आकर्णयन्ति ।

भातु । राजानं परिष्वज्य । परित्ताश्रदु परित्ताश्रदु
अज्जउत्तो । (क)

राजा । समन्तादवलोक्य । प्रिये ! अलं संभ्रमेण । पश्य

(१) दिक्षु व्यूढाङ्घ्रिपाङ्गस्तृणजटिलचलत्पांशुदण्डोऽन्तरीक्षे
भङ्गारी शर्करालः पथिषु विटपिनां स्तम्भकाष्ठैः सधूमः ।
प्रासादानां निकुञ्जेष्वभिनवजलदोहारगम्भीरधीर-
चण्डारम्भः समीरो वहति परिदिशं भीरु ! किं संभ्रमेण ॥

सखी । महाराओ पबिसदु एदं दारुपब्बअपासादं
उब्बेअकारी क्व अअं उत्थिदो परुसरअकलुसीकिदण-
अणो बिदलिदतरुवरसद्वित्तत्यमन्दुरापरिभट्टवत्तहतुल-
ङ्गमो पज्जाउलीकिदजणपद्धइ भीसणो समीरणासारो । (ख)

(१) दिक्षु व्यूढानि विच्छिन्नानि अङ्घ्रिपाणानां दृक्षाणामङ्गानि शाखा-
दीनि येन स अन्तरिक्षे दृश्येन जटिलः जटाकारताप्राप्तत्वेन व्याप्तः चलन्
कर्णं गच्छन् पांशुदण्डः पांशुर्दण्ड इव दण्डाकार पांशुसमूहो यस्मात् ।
तादृशः, शर्करालः शर्करा खापरेति प्रसिद्धा । तद्वान् विटपिनां
स्तम्भकाष्ठैः स्तम्भस्य कर्णैस्तत्सम्पर्कात् सधूमः धूमसहित इव । अभि-
नवोजलदोमेघस्तस्य उद्गारो ध्वनिरिव गम्भीरो धीरश्च । चण्डः प्रचण्ड
आरम्भो वेगो यस्य एतादृशो वायुः परिदिशं प्रतिदिशं वहतीति वातो-
त्पातस्य सार्वत्रिकत्वात् संभ्रमो न कर्त्तव्य इत्यर्थः ।

(क) परिव्रायतां परिव्रायतामार्थपुत्रः ।

(ख) महाराज ! प्रविशत्वेन दारुपर्वतप्रासादम् उद्भेगकारी खल्वयं
परुषरजःकलुषीकृतनयनो विदलिततरुवरशब्दविवलस्तमन्दुरापरिभट्टवत्त-
भतरङ्गमः पथ्यांकुलीकृतजनपद्धतिः भीषणः समीरणासारः । दारुपर्वत
आक्रीडपर्वतः समीरण आसारो दृष्टिवेग इव वातसमूह इत्यर्थः ।

राजा । उपकारि खल्विदं वात्याचक्रं सुयोधनस्य,
यस्य प्रसादादयत्नपरित्यक्तनियमया देव्या सम्पादितोऽस्म-
न्ननोरथः । कथमिति

(१) न्यस्ता न भ्रुकुटिर्न वाष्पसलिलैराच्छादिते लोचने
नीतं नाननमन्वतः सशपथं नाहं स्पृशन् वारितः ।
तन्वा लग्नपयोधरं भयवशादारब्धमालिङ्गितुं
भङ्क्ताऽस्या नियमस्य भीषणमरुन्नायं वयस्यो नु मे ॥
तत्सम्पूर्णमनोरथस्य मे कामचारः (२) सम्प्रति विहारिषु
तदितो दारुपर्वतमेव मच्छामः ।

(१) अयं भीषणमरुन्नायं किन्तु मम वयस्य इति तु उत्प्रेक्षे वाष्प-
यात्मन उपकारकरणात्तस्य वयस्यत्वस्युत्प्रेक्षे इति भावः । तत्कृतमुप-
कारं दर्शयति न्यस्तेत्यादि । नियमकाले वलादालिङ्गने भ्रुकुटिनयना-
श्रुपातादिकं क्रियते तच्च वाधाभयेन स्वयमेव कृतमित्याशयः । अक्षरा-
र्थस्तु भ्रुकुटिः न न्यस्ता अनभिमत करणे भ्रुकौटिल्यं स्त्रीणां स्वाभा-
वसिद्धं तच्च कृतं नापि चक्षुषी अश्रुभिराच्छादिते इदमपि स्त्रीणां
स्वाभाविकम् यदनभिमत करणे किञ्चिदुवक्तुमसामर्थ्ये अश्रुजलप्लावनेन
लोचने आच्छाद्यते । नापि अन्यतः अन्यत्वाननं नीतं परावृत्य स्थापितं
नापि स्पृशन्नहं 'त्वया नाहं स्पर्शनीयेति' शपथं दत्त्वा निवारितः इद-
मपि तासां स्वाभाविकमेव । खल्वितालिङ्गनादौ प्रतिबन्धाभावसङ्गा तथैव
तत् स्वयंकृतमित्याह भयवशात् लग्नपयोधरं सम्बद्धस्तनं यथा तथा
आलिङ्गितुमारब्धम् । अनेन तदानीमलभ्यं तदालिङ्गनं संपादयतो
वायोपकारितेति सूचितम् । अस्या भातुमत्या नियमस्य व्रतस्य भङ्क्ता
नाशयिता ।

(२) स्नेहाचारः ।

सर्वे वात्यावाधां रूपयन्तो यत्नतः परिक्रामन्ति ।

राजा । (१) कुरु घनोरु ! पदानि शनैः शनै-

रयि ! विमुञ्च गतिं परिवेपिनीं ।

सुतनु ! बाहुलतोपनिबन्धनं

मम निपीडय गाढमुरः स्थलम् ॥

प्रवेशं रूपयित्वा । प्रिये ! अलम्बावकाशः समीरणः संवृतत्वाद्

गर्भगृहस्य (२) विश्रब्धमुन्मीलय चक्षुरुन्मृष्टरेणुनिकरम् ।

भात्रु । सहर्षम् । दिष्टिआ उप्पादसमीरणासारो ण

बाधेइ । (क)

सखी । महाराज ! आरोहणसंभ्रमणिस्सहं पिअसहीए

उरुजुअलं ता कीस दाणीं महाराजो आसणवेदीं ण

अनुभूसेदि । (ख)

राजा । देवीसवलोक्य । भवति ! अनल्पमेवापकृतं वात्या-

सम्भ्रमेण । तथाहि ।

(१) घनोरु हे निविडोरु ! शनैः शनैः पदानि कुरु । बाहुलतेव तथा

उपनिबन्धनं बन्धनं यत् तद्यथा तथा उरःस्थलं गाढं निपीडय आलि-
ङ्ग्यर्थः ।

(२) गर्भगृहस्य मध्यगृहस्य संवृतत्वात् भित्त्यादिना वृतत्वात् समी-

रणः अलम्बावकाशः अप्राप्तप्रवेशः । उन्मृष्टः प्रोज्झितो रेणुनिकरो धूलि-
समूहो यस्मात्तादृशं चक्षुरुन्मीलय ।

(क) दिष्ट्या उप्पातसमीरणासारो न बाधते ।

(ख) महाराज ! आरोहणसंभ्रमनिःसहं प्रियसख्या ऊरुयुगलं

तत् कक्षादिदानीं महाराज आसनवेदीं नात्रुभूषयसि ।

(१) रेणुर्बाधां विधत्ते तनुरपि महतीं नेत्रयोरायतत्वा-
दुत्कम्पोऽल्पोऽपि पीनस्तनभरितमुरः क्षिप्तहारं दूनोति ।
जर्वोर्मन्देऽपि याते पृथुजघनभराद्विपथुर्वर्द्धतेऽस्या
वात्या खेदं कशाङ्गयाः सुचिरमवयवैर्दत्तहस्ता करोति ॥

सर्वे उपविशन्ति ।

राजा । तत् किमित्यनास्तीर्णं कठिनशिलातलमध्यास्ते
देवी यतः ।

(२) लोलांशुकस्य पवनाकुलितांशुकान्तं

त्वद्दृष्टिहारि मम लोचनबान्धवस्य ।

अध्यासितुं तव चिरं जघनस्थलस्य

पर्याप्तमेव करभोरु ! समोरुयुग्मम् ॥

प्रविश्य पटाक्षेपेण संस्नानः कञ्चुकी । देव ! भग्नं भग्नम् ।

सर्वे सातङ्कं पश्यन्ति ।

राजा । केन ? ।

(१) मन्दे स्वल्पेऽपि याते गमने सति बहुगमनाभावेऽपीत्यर्थः ।
दत्तहस्ता कृतालम्बना दत्तसाहाय्येति यावत् वात्या वातसमूहः खेदं
सुचिरं बहुकालं करोति ।

(२) हे करभोरु ! समोरुयुग्ममेव तवोरुयुगलस्य अध्यासितुं पर्याप्तं
समर्थं तत् किमन्याध्यासनेनेति भावः । इह कलनामा सन्धिः यथोक्तं
भरतेन “इष्टार्थयुक्तं यदाक्यं भाष्यतेऽन्यमनीपया । वाक्यान्तरेण संयोगात्
कलनामाभिधीयते” इति इह राजोरुयुग्मं भावुमत्या जरुयुगाध्यासनप-
र्याप्ततया प्रक्रान्तं तस्य भग्नं भग्नं मित्यनेन सम्बन्धस्तेन भावितङ्ग-
पुरुचनार्थत्वेन शङ्कितमित्यन्यपरतयास्य कलत्वम् ।

कञ्चु । देव ! भीमेन । []

राजा । आः ! किं प्रलपसि,

भातु । अज्ज ! किं अणत्थं मन्तेसि (क)

कञ्चु । सभयम् । देव ! कथयामि सर्वम् ।

(१) भग्नं भीमेन भवतो मरुता रथकेतनम् ।

पतितं किङ्किणीकाणबद्धाक्रन्दमिव क्षितौ ॥

राजा । यदि बलवत्समीरणवेगात् कम्पिते भुवने भग्नः

स्यन्दनकेतुः तत्किमित्युद्धतं प्रलपसि भग्न भग्नमिति ।

कञ्चु । देव ! न किञ्चित् किन्तु शमनार्थमस्यानिमित्तस्य

विज्ञापयितव्यो देव इति स्वामिभक्तिर्मां मुखरयति ।

भातु । अज्जउत्त ! पडिहरीअदु एदं अणिमित्तं प्पस-

न्नबद्धानवेआणुघोसेण होमेण अ । (ख)

राजा । सावत्तम् । ननु गच्छ पुरोहितसुमित्राय निवेदय ।

(१) भीमेन भीषणेन । किङ्किणीकाणेन क्षुद्रघण्टिकाशब्देन आबद्धः

कृतः आक्रन्दः क्रन्दनं येन तथाभूतमिव भूमौ पतितम् ।

(क) आर्थ ! किमनर्थं मन्त्रयसि ।

(ख) आर्थयुत ! परिहार्यतामेतदनिमित्तं प्रसन्नब्राह्मणवेदानुघोषेण होमेन च ।

[राजा । कस्य ।]

कञ्चु । भवतः ।] इत्यधिक पाठः दर्पणेष्टतः ।

कञ्चु । यदाज्ञापयति देवः । इति निष्क्रान्तः ।

प्रविश्य प्रतीहारो सोद्वेगमपहत्य । जअदु जअदु महाराओ ।
महाराअ ! एसा कवु, जामादुणो सिन्धुराअस्स मादा
दुस्सला अ पडिहारभूमीण चिट्ठदि (क)

राजा । स्वगतम् । किं जयद्रथमाता दुःशला चेति
क्वचिदभिमन्युबधामर्षितैः पाण्डुपुत्रैर्न कच्चिदत्याहित-
माचेष्टितं भवेत् । प्रकाशम् । गच्छ प्रवेशय शीघ्रम् ।

प्रती । जं महाराओ आणवेदि (ख) इति निष्क्रान्ता ।

ततः प्रविशति संभ्रान्ता जयद्रथमाता दुःशला च ।

उभे । सास्सम् दुय्योधनस्स पादयोः पततः ।

माता पडित्ताअदु पडित्ताअदु कुलुणाहो (ग)

दुःशला । रोदिति ।

राजा । संसंभ्रमसुखाप्य । अस्व ! समाश्वसिहि समाश्व-
सिहि किमत्याहितम् अपि कुशलं समराङ्गणेष्वप्रतिरथस्य
जयद्रथस्य ?

माता । जाद ! कुदो कुसलम् ? । (घ)

(क) जयतु जयतु महाराजः । महाराज ! एषा खलु जामातुः
सिन्धुराजस्य (जयद्रथस्य) माता दुःशला च प्रतीहारभूमौ (द्वारे)
तिष्ठतः । दुःशला दुय्योधनस्य स्वसा ।

(ख) यत् महाराज आज्ञापयति ।

(ग) परित्तायतां परित्तायतां कुरुनाथः ।

(घ) जात ! कुतः कुशलम् । पुत्रस्थानीयानां जात इति संवोधनम्

राजा । कथमिव ।

माता । साधकम् । अज्ज ! क्व, पुत्रबहामरिसुद्दीविदेण
गण्डीविणा अणत्थमिदे दिवहणाहे तस्स बहो पडि-
णादो । (क)

राजा । सञ्चितम् । इदं तदस्त्रकारणमस्वाया दुःशला-
याश्च । पुत्रशोकादुत्तप्तस्य किरीटिनः प्रलपितैरेवमवस्था,
अहो मुग्धत्वमबलानाम् । कृतं विषादेनवत्से ! दुःशले ! अल-
मश्रुपातेन । कुतश्चायमस्य धनञ्जयस्य प्रभावो दुर्व्योधनबाहु-
परिघ (१) रक्षितस्य महारथ (२) जयद्रथस्य विपत्ति-
मुत्पादयितुम् ।

माता । जाद ! जजोअ बन्धु बहामरिसुद्दीविदकोवणा
अणपेक्खिदसरीरा बीरा पलिकमन्ति । (ख)

राजा । सोपहासम् । एवमेतत् सर्वजनप्रसिद्धमेवाम-
र्षित्वं पाण्डवानाम् पश्य ।

(१) बाहुःपरिघ इव परिघोऽस्त्रभेदः सर्वार्थसाधनत्वादुवाहोः
परिघत्वम् ।

(२) “एको दश सहस्राणि यो योधयति धन्विनाम् । शस्त्रशस्त्र-
प्रवीणश्च विज्ञेयः स महारथ” इत्युक्तलक्षणस्तेन स्वत एव न तस्य विपत्तिः
किमुत मद्रक्षितस्येति भावः ।

(क) अद्य खलु पुत्रबधामर्षोद्दीपितेन गाण्डीविना अनस्तमिते
दिवसनाथे तस्य बधः प्रतिज्ञातः । अस्तमिति मान्तमव्ययम् ।

(ख) जात ! यतश्च बन्धु बधामर्षोद्दीपितकोपानला अनर्पेक्षित शरीरा
बीराः परिक्रामन्ति ।

(१) हस्ताकृष्टविलोलकेशवसना दुःशासनेनाज्ञया
पाञ्चाली मम राजचक्रसमितौ गौर्गौरिति व्याहृता ।
तस्मिन्नेव स किन्तु गाण्डिवधरो नासीत् पृथानन्दनो
यूनः क्षत्रियवंशजस्य कृतिनः क्रोधास्पदं किं न तत् ।

माता । असमत्तपडिखाभरेण आप्यबहो तेण पडि-
खादी । (क)

राजा । यद्येवमलमानन्दस्थानेऽपि ते विषादेन, ननु
वक्तव्यमुत्सन्नः सानुजी युधिष्ठिर इति । मातः ! का शक्ति-
रस्ति धनञ्जयस्य अन्यस्य वा कुरुशतपरिवारवर्द्धितमहिम्नः

(१) ममाज्ञया दुःशासनेन कर्त्ता हस्तेनाकृष्टं विलोभं केशो वसनं
च यस्यास्तथाभूता पाञ्चाली सर्वराजसभायामेव न त्वे कान्ते, गौर्गौरिति
अवध्यत्वात् अहं गोसदृशीत्येवं द्विरुक्तिः संभ्रमातिशयद्योतनार्था व्याहृता
व्याहारिता अन्तर्भूतश्चिजर्थः । राजबधूनां गौर्गौरित्यभिधानमतीवाप-
मानसूचकमिति समाचारः । तस्मिन्नेव समये विषये वा एषः स्वचक्षुषैव तद-
द्रष्टा पृथानन्दनोऽर्जुनः किं नु किमिति गाण्डिवधरो नासीत् न जातः
अपमानकरं तदेतत् तस्य किं क्रोधस्थानं न व्यक्तीमात्रस्य तस्य क्रोधस्थान-
त्वम् विशेषतो यूनस्तरुणस्य तदवस्थायां क्रोधस्य स्वाभाविकत्वात् तत्रापि
क्षत्रियवंशजस्यातिशयेन स्वाभाविक क्रोधवच्चं तत्रापि च कृतिनः कृत-
कार्यस्य क्रोधातिशयवच्चं भवत्येव तत्र यद्यस्यामर्षित्वं न तदा कदास्याम-
र्षित्वमित्यमर्षित्वा भावः प्रसिद्धतया यदाक्षिप्तः तत्समर्षितमिति भावः ।

(क) असमाप्तप्रतिज्ञाभरेणात्मबधस्तेन प्रतिज्ञातः ।

कृपकर्णद्वीणाश्वत्थामादिमहारथद्विगुणीकृतनिरावरण(१)वि-
क्रमस्य नामापि ग्रहीतुं ते तनयस्य, अयि सुतपराक्रमान-
भिजे !

(२) धर्मात्मजं प्रति यमौ च कथैव नास्ति

मध्ये वृकोदरकिरीटभृतोर्बलेन ।

एकोऽपि विस्फुरितमण्डलचापचक्रं

कः सिन्धुराजमभिषेणयितुं समर्थः ॥

भात । अञ्जलत्त ! जइबि एव्वं तहबि गुरुकिदपड़िस्सा-
भरो धनञ्जयो त्ति टाणं क्खु सङ्काए । (क)

माता । जादे ! साहु कालो इदं तुए मन्तिदम् । (ख)

राजा । आः ! ममापि नाम दुर्योधनस्य शङ्कास्थानं

पाण्डवाः ? पश्य,

(१) निरावरणः प्रवरणप्रतीघातरहितः खभावतस्तस्य निरावर-
णत्वं पुनर्द्वीणादिभिर्द्विगुणीकृतत्वाच्च धनञ्जयस्य तदभिभवने शक्तिरिति
भावः ।

(२) युधिष्ठिरं यमौ च प्रति कथा जयद्रथेन सह युद्धस्य प्रसक्ति-
र्नास्ति भीमार्जुनयोर्मध्ये कः एकः बलेन विस्फुरितं मण्डलाकारं
धनुश्चक्रं येन तादृशं सिन्धुराजमभिषेणयितुम् आभिसुख्येन योद्धुं
समर्थः न कोऽपीत्यर्थः ।

(क) आर्य्य पुत्र ! यद्यपि एवं तथापि गुरुकृतप्रतिज्ञाभरो धन-
ञ्जय इति स्थानं खलु शङ्कायाः ।

(ख) जाते ! साधु, कालोचितं त्वया मन्त्रितम् ।

(१) कोदण्डज्याकिणाङ्कैरगणितरिपुभिः कङ्कटोन्मुक्तदेहैः
 स्निष्टान्योन्यातपत्रैः सितकमलवनभ्रान्तिमुत्पादयद्भिः ।
 रेणुग्रस्तार्कभासां प्रचलदसिलतादन्तुराणां चमूना
 माक्रान्ता भ्रातृभिर्मे दिशिदिशि समरे कोटयः सम्पतन्ति ॥

अयि भानुमति ! (२) विज्ञातपाण्डवप्रभावे ! किं
 त्वमपि एवमाशंससे, पश्य ।

(३) दुःशासनस्य हृदयक्षतजाम्बुपाने
 दुर्योधनस्य च यथा गदयोरुभङ्गे ।
 तेजस्विनां समरमूर्धनि पाण्डवानां
 ज्ञेया जयद्रथबधेऽपि तथा प्रतिज्ञा ॥

कः कोऽत्र भोः ? जैत्रं (४) मे रथमुपपादय तावत्, याव-
 दहमपि [] तस्य प्रगल्भस्य पाण्डवस्य मिथ्याप्र-

(१) कोदण्डस्य चापस्य ज्यायाः किणः घर्षणजात घाटेति प्रसिद्धः
 अङ्को येषां तेः कङ्कटेन सद्भावेन उन्मुक्तं रहितं देहं येषामात्म वीर्यं-
 गौरवात् सद्भाहमकुर्व्याणैरिति भावः । प्रचलन्ती यासिलता तथा दन्तु-
 राणां निम्नोद्धतानां चमूनां कोटयः शतलक्षपरिमिताः सेनाः भ्रातृ-
 भिराक्रान्ताः पतन्ति भूमौ शेरते इत्यर्थः ।

(२) विज्ञातः पाण्डुसुतानां प्रभावो यथेति शोषहासमिदं तेषां
 प्रभावो नास्त्येव तत्परायणभूतमिति भावः ।

(३) तेषां प्रतिज्ञापूर्णाभावेन व्यप्रभावत्वं दर्शयति दुःशासने
 त्यादि । हृदयस्य क्षतजं रुधिरमेवाम्बु तस्य पाने, दुर्योधनस्य सम
 चोरुभङ्गे यथा प्रतिज्ञा न सफला तथेयमपि न फलिष्यतीति भावः ।

(४) जैत्रं जयसाधनम् ।

[जयद्रथपरिरक्षणेन]

तिज्ञावैलक्ष्य (१) सम्पादितमशस्त्रपूतं मरणमुपदिशामि ।

प्रविश्य कञ्चुकी । देवि !

(२) उद्धातकणितविलोलहेमघण्टः

प्रालम्बद्विगुणितचामरप्रहासः ।

सज्जोऽयं नियमितवलिताकुलाश्वः

शत्रूणां क्षपितमनोरथो रथस्ते ॥

राजा । देवि ! प्रविशत्वभ्यन्तरमेव, यावदहमपि । तस्य

प्रगल्भस्येत्यादि पठित्वा परिक्रामति ।

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

द्वितीयोऽङ्कः ।

(१) मिथ्या सूर्यास्तसमयमध्ये जयद्रथाबधेन विफलया प्रतिज्ञया यत् वैलक्ष्यं लज्जा तेन सम्पादितम् अशस्त्रपूतं शस्त्रेण मरणं हि क्षत्रियाणां पवित्रं तस्य चात्मघातित्वेन शस्त्रेण न पूतम् अश्राद्धभोजीत्यादिवदसमर्थेनापि न जा समासः । वैलक्ष्यं सम्पादयन्निति पाठे तत्कुर्वन्नित्यर्थः ।

(२) उद्धात आघातस्तेन कणिता शब्दायिता विलोला हेमघण्टा यत्र । प्रालम्बस्य लम्बमानस्य द्विगुणितस्य पाशेद्वये द्विधा वद्धस्य चामरस्य प्रहासः प्रकाशो यत्र अथ वा चामरः प्रहास इव शुभ्रत्वात् यत्रेति समासः । नियमिता यन्त्रिता अतएव वलिता गतिभेदेन चलिता आकुला अश्वो यत्र ।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पति भट्टाचार्य

विरचिते वेणीसंहारनाटक व्याख्याने

विप्रलम्भाख्योद्वितीयोऽङ्कः ।

तृतीयोऽङ्कः ।

ततः प्रविशति विवृतवेशा राज्ञसी ।

रःछ । विवृतं विवृतं, सपरितोषम् ।

हृदमाणसमंससोणिदेहिं कुम्भसहस्रं वसाहिं संचिदं ।
अणिसं अ पिबामि सोणिअं समले वरिससदं हुबोअदु ॥
इति नृत्यन्ती सपरितोषम् ।

जइ सिन्धुराजबहदिअहे बिअ दिवहे दिवहे समलकम्म
प्पडिबज्जइ अज्जुणे, तदो पज्जत्तभलिदकोट्ठागाले मंससोणि-
देहिं मे गेहे हुबिस्सदि । परिक्रम्य दिशोऽवलोक्य । अध कहिं
णु लुहिलप्पिए हुबोअदि । ता जाव इमस्सिं समले
पिअभत्तालं लुहिलप्पिअं अस्सेसामि । परिक्रम्य । होदु
सदावइस्सं दाव । लुहिलप्पिआ लुहिलप्पिआ ! इदो एहि
इदो एहि । (क)

(क) 'हृदमाणसमंससोणितैः कुम्भसहस्रं वसाभिः सञ्चितम् अनिशञ्च
पिबामि शोणितं, समरं वर्षयतं' भवतु । यदि सिन्धुराजबधदिवस इव
दिवसे दिवसे समरकर्म प्रतिपद्यतेऽर्जुनः, ततः पर्याप्तभरितकोष्ठागारं
मांसशोणितैर्नम गृहं भविष्यति । अथ कतु रुधिरप्रियो भविष्यति ।
तद्यावदस्मिन् समरे प्रियभर्तारं रुधिरप्रियमन्वेष्यामि । भवतु शब्दा-
यिष्ये तावत् । रुधिरप्रिय ! रुधिरप्रिय ! इत एहि, इत एहि भरितं
पूर्णं कोष्ठागारं धान्यादिस्थापनस्थानं कुटीरिति प्रसिद्धं यस्य गृहस्य तत् ।
तत् । रुधिरप्रिया इति दूराह्वानाय श्रुतस्वरसूचनार्थमाकारान्ततयोक्तम् ।

ततः प्रविशति तथाविधो राक्षसः ।

राक्ष भ्रमणं नाटयन् । पञ्चगहदाणं मंसए जइ उक्ते
लुहिले अ लंभइ ता एसो मह पलिस्समे क्खणमेत्तं एव्व
लहु णस्सइ । (क)

राक्षसी । पुनर्व्याहरति ।

राक्ष । आकर्ण्य । अले ! के एसे मं सहाबेदि । विबोक्ख ? ।
अले ! कहं वसागन्धा । उपद्धव । वसागन्धे ! मं कीस स-
हाबसि ? (ख)

राक्ष । लुहिलपिआ एदं क्खु तुह कालणादो पञ्चग-
हदस्स कस्स बि लाएसिणो सलीलावअवप्पहुदं प्पहुदव-
सासिण्हचिक्खणं कोह्लं लुहिलं अगमंसं अ आणीदं ता
पिवाहि णंम् । (ग)

राक्ष । सपरितोषम् । साहु वसागन्धे ! साहु, सोहणं तुए
जिदं बलिअह्मि पिवासिए जं कोसिणं कोसिणं लुहिलं
आणीदम् । (घ)

(क) प्रत्यग्रहतानां मांसं यद्युष्णं रुधिरञ्च लभ्येत तदेष मम
परिग्रहः क्षणमात्रमेव लघु नश्येत् । प्रत्यग्रमभिनवम् ।

(ख) धरे ! का एषा मां शब्दायते । धरे ! कथं वसागन्धा । वसा-
गन्धे ! मां कक्षात् शब्दायसे ।

(ग) रुधिरप्रिय ! इदं खलु तव कारणात् प्रत्यग्रहतस्य कस्यापि
राजर्षेः शरीरावयवप्रभूतं प्रभूतवसास्त्रैश्चिक्खणं कोष्णं रुधिरमग्रमां-
सञ्च आनीतं, तत् पिबैनत् ।

(घ) साधु वसागन्धे ! साधु, शोभनं त्वया कृतं बलवदस्त्रि पिपासितः, यत्
कोष्णं कोष्णं रुधिरमानीतम् । बलवदतिशयितम् ।

राज । लुहिलपिआ ! एदिसे हदणलगअतुलङ्गमसो-
णिअवसासमुद्दुस्संचले समलाङ्गणे पडिबभमन्ते तुमं
पिवासिएसि त्ति अच्चलिअ । (क)

राज । सकोधम् । अले वसागम्भे ! पुत्तघड्ढकअसोअस-
न्तत्तदिअअं सामिणीं पेक्खिदुं गदह्मि । (ख)

राज । लुहिलपिआ ! अज्जवि सामिणीए हिडिम्बादे-
वीए घड्ढकअसोए ण उपसम्मइ । (ग)

राज । अइ ! कुदो से उवसमे किंपु अहिमसुवहसोअ-
समानदुक्खाए सुभद्दादेवीए जस्ससेणीए अ समाप्ता-
सीअदि । (घ)

राज । लुहिलपिआ ! गेह्म एदं हत्थिसिलक्कवालसं-
चिअं अगमंसोवदंसं पिवाहि णव शोणिआसवं । (ङ)

(क) रुधिरप्रिय ! इदं जेतनरगजतरङ्गमयो णितवसासमुद्भुतः स-
ञ्चरे समराङ्गणे परिभ्रमन् त्वं पिपासितोऽसि इति आश्चर्यम्
आश्चर्यम् ।

(ख) अयि वसागम्भे ! पुत्रघटोत्कचशोकेन मन्त्रप्रवृत्तयां हिडिम्बा-
देवीं प्रेषितुं गतोऽसि ।

(ग) रुधिरप्रिय ! अद्यापि स्वामिन्या हिडिम्बादेव्या घटोत्कच शोको
नोपशम्यति ।

(घ) अयि ! कुतोऽस्या उपशमः किन्तु अभिमन्युवचशोकसमान दुःखया
सुभद्रादेव्या याज्ञसेन्या च समाश्रयास्यते ।

(ङ) रुधिरप्रिय ! गृह्यायैतत् हस्तिशिरःकपालसञ्चितमयमां सोप-
दंशं प्रिव नवशोणितायवम् । उपदंशस्तृतीयायाम् ३, ४, ४७, पा० ६० ।
त्यप् मांसेन सहोपदश्यायात् मांसेन सह भुक्तेत्यर्थः नवशोणितमांसव-
मिव स्वादुत्वात् अतएवोपदंशसाहित्यमुक्तम् ।

राज । तथा कृत्वा । वसागन्धे ! अहं किञ्च प्यहुदं तुष्टं
सञ्चित्रं लुहिलं अगमंसं अ । (क)

राज । अले लुहिलपिआ ! पुब्बसंचित्रं तुमं
जेब्ब जानासि एवसञ्चित्रं सिण्ण । भअदत्त सोणिअकुम्भे
सिन्धुलाअवसाकुम्भे दुबे मच्छाहिव भुलिस्सवसोमदत्तबह्नी-
अप्पमुहाणं एलिन्दाणं पाकिदपुलिसाणं अ लुहिलवसा-
मंसस्स घटा अबिण्णइमुहा सहस्ससंक्खा सन्ति मे गेहे । (ख)

राज । सपरितोषमालिङ्ग्य । साधु सुग्घलिणि ! साधु,
इमिणा दे सुग्घलिणीत्तणेण अज्ज उण सामिणीए हिडिं-
ग्वादेवीए संबिहाणेण अ प्पण्हं मे दालिहं । (ग)

राज । लुहिलपिआ ! केलिसे सामिणीए संबिहा-
णए किदे । (घ)

राज । (ङ) अज्ज अहं सामिणीए हिडिंग्वादेवीए सबहुमाणं
सदाविअ आणत्ते जहा लुहिलपिआ ! अज्ज प्यहुदि अज्जउ-

(क) वसागन्धे ! अथ कियत् प्रभूतं त्वया सञ्चितं रुधिरमयमासञ्च ।

(ख) अयि रुधिरप्रिय ! पूर्वसञ्चितं त्वमेव जानासि नवसञ्चितं
शृणु, भगदत्तशोषितकुम्भः सिन्धुराजवसाकुम्भौ द्वौ मत्स्याधिप भूरिश्रवः
सोमदत्तवाह्लीकप्रसुखाणां नरेन्द्राणां प्राकृतपुरुषाणाञ्च रुधिरवसामां-
सस्य घटाः अपि न इमुखाः सहस्रसंख्याः सन्ति मे गेहे । अपि न इमावृतं
सुखं गेषां ते । बद्धकालस्यापनाय सुखावृत्तिः ।

(ग) साधु सुगृहिणि ! साधु अनेन ते सुगृहिणीत्वेन स्वामिन्या
हिडिंग्वादेव्याः संविधानेन च प्रनष्टं मे दारिद्र्यम् ।

(घ) रुधिरप्रिय ! कीदृशं स्वामिन्या संविधानं कृतम् । संविधानं
नियोगः ।

(ङ) अद्याहं स्वामिन्या हिडिंग्वादेव्या बद्धमानं शब्दाय आक्षिप्तः

तस्मै भीमसेनस्य पिट्ठदो अणुपिट्ठं समणे तुए आहिण्डिदब्बं
त्ति । ता तस्मै अणुमग्गामिणी हदमाणससोणिअणइदं-
णप्पणट्ठबुभुक्खापिवासस्स इह एव्व मे सग्गलोओ हुवीअदि
तुमं वि विस्सहा भविअ लुहिलवसाहिं कुम्भसहस्सं सञ्चेहि ।

राक्ष । लुहिलप्पिआ ! किं णिमित्तं कुमाल भीमसेनस्स
पिट्ठदो अणुपिट्ठं आहिण्डीअदि (क)

राक्ष । वसागन्धे ! तेण हि सामिणा विओदलेण दुस्सा-
सणस्स लुहिलं पादुं पडिस्सादं तच्च अञ्जेहिं लक्खेहिं
अणुप्पविसिअ पादब्बं त्ति । (ख)

राक्ष । सहर्षम् । साधु सामिणिए । साधु सुसंविहाणे मे
भट्टा तुए किदे । (ग) नेपथ्ये । महान् कलकलः । उभावाकर्षयतः ।

राक्ष । आकर्ण्य ससंभ्रमम् । अले लुहिलप्पिआ ! किं णु क्व,
एसे महन्ते कलकले सुणीअदि । (घ)

यथा रुधिरप्रिय ! अद्य प्रभृति आर्यपुत्रस्य भीमसेनस्य पृष्ठतोऽनुपृष्ठं
समरे त्वया आहिण्डितव्यमिति तत्तस्य अनुमार्गगामिनः हतमानुषशो-
चितनदीदर्शनप्रनष्टबुभुक्षापिपासस्य इहैव मे स्वर्गलोको भवति त्वमपि
विस्मया भूत्वा रुधिरवसाभिः कुम्भसहस्रं सञ्चिह । आहिण्डितव्यं
भ्रमितव्यमित्यर्थः ।

(क) रुधिरप्रिय ! किं निमित्तं कुमारभीमसेनस्य पृष्ठतोऽनुपृष्ठमा-
हिण्ड्यते ।

(ख) वसागन्धे ! तेन हि स्वामिना वृकोदरेण दुःशासनस्य
रुधिरं पातुं, प्रतिज्ञातं तच्चास्माभिः राक्षसैः अनुप्रविश्य पात-
व्यमिति ।

(ग) साधु स्वामिनि ! साधु ! सुसंविधानो मे भर्ता त्वया ज्ञतः ।

(घ) व्यरे रुधिरप्रिय ! किं तु खल्वेव महान् कलकलः श्रूयते ।

राज । इडा । बसागन्धे ! ऐसे धिष्टज्जुम्णेण दोणे
केसेसु आकट्टिअ असिबत्तेण बाबादीअदि । (क)

राज । सहर्षम् । लुहिलप्पिआ ! लुहिलप्पिआ ! अह्ने बि
गच्छिअ दोणस्स लुहिलं पिबह्म । (ख)

राज । समयम् । बसागन्धे ! बह्मणसोणिअं क्खु एदं
गलं दहन्ते पविसदि ता किं एदिणा (ग)

नेपथ्ये । पुनः कलकलः ।

राज । लुहिलप्पिआ ! पुणो बि ऐसे महन्ते कलअले
सुणीअदि (घ)

राज । नेपथ्याभिमुखमवलोक्य । बसागन्धे ! ऐसे क्वु अस्स-
त्थामे आकट्टिदांसिबत्ते एदो ज्जेव आअच्छदि कदाबि दुब-
दसुदलोसेण अह्नेबि बाबदइस्सदि, ता एहि सामिणीए
हिङ्गमादेवीए आणत्तिं कलेह्म । (ङ) इति निष्क्रान्तौ प्रवेशकः ।

(१) “प्रवेशकोऽनुदात्तोक्ता नीचपातप्रयोजितः । अङ्क द्वयान्तर्विज्ञेयः
शेषं विष्कम्भके ‘यथेति’ दर्पणोक्तेः अनुदात्त-स्वरेण नीचपातप्रयुक्तत्वात्
वृत्तानां सिन्धुराजादिवधानां वर्त्तिष्यमाणदुःशासनवधादेः कथांशस्य सूच-
नरूपविष्कम्भलक्षणवत्त्वात् द्वितीयतृतीयाङ्कयोर्मध्ये वर्त्तिताच्च प्रवेशकनामकं
नाटकाङ्गम् ।

(क) बसागन्धे ! एष छट्टदुग्धेन द्रोणः केशेषु आकट्य असिपत्रेण
व्यापाद्यते ।

(ख) रुधिरप्रिय ! रुधिरप्रिय ! वयमपि गत्वा द्रोणस्य रुधिरं पिबामः ।

(ग) बसागन्धे ! ब्राह्मणशोणितं खल्वेतत्-गलं दहत् प्रविशति
तत् किमेतेन ।

(घ) रुधिरप्रिय । पुनरपि एष महान् कलकलः श्रूयते ।

(ङ) बसागन्धे ! एष खलु अश्वत्थामा आकट्यासिपत्रेण इतएवागच्छति

ततः प्रविशत्युत्खातखड्गः (१) कलकलमाकर्णयन्नश्रवत्यामा ।
 अत्र । (२) महाप्रलयमारुतक्षुभितपुष्करावर्त्तक
 प्रचण्डघनगर्जितप्रतिरुतानुकारी मुहुः ।
 रवः श्रवणभैरवः स्थगितरोदसीकन्दरः
 कुतोऽयं समरोदधेरयमभूतपूर्वः पुरः ।

विचिन्त्य । ध्रुवं गाण्डीविना सात्यकिना वृकोदरेण वा
 यौवनदर्पादतिक्रान्तमर्यादेन परिकोपितस्तातः समुल्लङ्घ्य
 शिष्यप्रियतामात्मसदृशभाव माचेष्टते । तथाहि ।

(३) यद्व्योधनपक्षपातसदृशं युक्तं यदस्त्रग्रहे
 रामाल्लब्धसमस्तहेतिगुरुणो वीर्यस्य यत् साम्प्रतम् ।
 लोके सर्वधनुष्मतामधिपतेर्यच्चानुरूपं रूपः ।
 प्रारब्धं रिपुवस्त्ररेण नियतं तत् कर्म तातेन मे ॥

(१) कलकलमाकर्णयन् उत्खातखड्गः उत्खातः कोषादुद्धृतः खड्गो वेन ।

(२) क्षुभितौ चालितौ पुष्करावर्त्तकौ प्रलयकाविकौ मेघभेदौ । तयोः
 प्रचण्डघनगर्जितं भोषणनिरन्तरस्तनितं तेन स्थगितं प्रतिध्वनिशब्देन
 व्याप्तम् रोदसी द्यावापृथिव्यावेव कन्दरं दरी वेन समरमेवोदधिस्तस्मात्
 अभूतपूर्वः पूर्व्वं न भूतः पुरः अयं कुतः कस्मात् कारणात् । श्रवणं
 श्रवणमात्रः रवः ।

(३) व्योधनस्य पक्षपात आतृकृत्यं साहाय्यकरणमिति यावत् तत्सदृशं
 तदनु रूपम् अस्तपहे अस्तपहणे च यदुचितं रामात् परशुरामाल्लब्धाभिः
 समस्तहेतिभिः गुरुणो लब्धगौरवस्य वीर्यस्य साम्प्रतं यदुयुक्तम् । सर्वधनु-
 र्दारिणामधिपतेः रूपः क्रोधस्य यदनु रूपं, रिपुवस्त्ररेण शत्रु नाशकेन तातेन

कदाचित् द्रुपदसुतरोपेण अस्मानपि व्यापादयिष्यति तदेहि सामिन्या हिहि-
 म्नादेया आश्रमिं कुर्मः ।

पृष्ठतो विलोक्य । तदलमिदानीं मम रथप्रतीक्षयाऽनया,
सशस्त्रश्चास्मि सजलजलधरप्रभाभास्वरेण सुप्रग्रहविमलकल-
धौतत्सरुणा(१)खड्गेन यावत् समरभुवमवतरामि । परिक्रम्य ।
वासाक्षिसन्दनं रूचयित्वा । आः । कथं ममापि नामा(२)श्वत्याम्नः
समरमहोत्सवप्रमोदनिर्भरस्य तातविक्रमदर्शनलालसस्यानि-
मित्तानि(३) समरगमनविघ्नमुत्पादयन्ति, भवतु अवग-
च्छामि । सावष्टम्भं परिक्रम्य, अग्रतो विलोक्य । कथमवधीरित-
सकलक्षात्रधर्म(४)णामुत्सृष्टसत्पुरुषोचितलज्जावगुण्ठनानां(५)
विस्मृतस्वामिसत्कारलघुचेतसां, (६) त्यक्त हिरदतुरङ्गमचरण-

तत्कर्माद्य प्रारब्धम् । नियतमित्युत्प्रेक्षायाम् एवावत्कालमुदास्तम् अधु-
नोक्तकर्म प्रारब्धमित्युत्प्रेक्षे अन्यथा इदृशः कोलाहलः कथं स्यादित्याशयः ।

(१) सुप्रग्रहः सुखप्राज्ञः विमलः कलधौतः तप्तकाञ्चननिर्मितः त्वरुः
सुष्टिस्थानं यस्य तादृशेन खड्गेन “रथादिरश्मौ रश्मौ च प्रग्रहः सुग्रहेऽपि
चेति” विश्वः । “त्वरुः खड्गादि सुष्टौ स्या”दित्यमरः ।

(२) नाम सम्भावनायां कथं शब्देन तस्य योगस्तेन विघ्नमुत्पादयतीति
कथं सम्भाव्यते नैव सम्भाव्यते इत्यर्थः ।

(३) अनिमित्तानि दुर्निमित्तानि “तत्सादृश्यं विरोधश्च तदन्यत्वं तद-
ल्पता । अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थः षट्प्रकीर्तिता” इत्युक्तेरप्राशस्त्ये
इह नञ् ।

(४) क्षात्रधर्मणामित्यत्र धर्मादिनिश्च केवलात् (५, ४, १२४ सू० पा०)
अनिच् । धर्माणामिति पाठे तु समासान्तविधेरनित्यत्वान्नानिच् ।

(५) सत्पुरुषैरुचिताऽन्यस्ता चिरपरिचिता या लज्जा सा अवगुण्ठन-
मिवावरणमिव तदुत्सृष्टं यैः ।

(६) विस्मृतः स्वामिसत्कारो महत्सम्मानो यैरत एव लघु क्षुद्रं चेतो
येषां ते पश्चात् कर्मधारयः तेषाम् ।

चारिणाम् (१) अगणितकुलवयः सदृशपराक्रमव्रतानां रण-
भूमेः समन्तादपक्रामता (२) मयं महान् नादो बलानाम् ।
अन्यतोऽवलोक्य । हा धिक् कष्टम् ! कथमेते महारथाः कर्णा-
दयोऽपि समरात् पराङ्मुखा भवन्ति । शङ्कम् । कथं नु
ताताधिष्ठितानामपि बलानामियमवस्था भवेत्, भवत्विवं
तावत्, भो भो! कौरवसेनासमुद्रवेलापरिपालनमहामहीधरा
नरपतयः ! कृतं कृतं (३) समरपरित्यागसाहसेन ।

(४) यदि समरमपास्य नास्ति मृत्यो

भयमिति युक्तमितोऽन्यतः प्रयातुम् ।

अथ मरणमवश्यमेव जन्तोः

किमिति मुधा मलिनं यशः कुरुध्वम् ॥

अपिच । (५) अस्त्रज्वालावलीढप्रतिबलजलधेरन्तरौर्वायमाणे
सेनानाथे स्थितेऽस्मिन्मम पितरि गुरौ सर्वधन्वीश्वराणाम् ।
कर्णालं संभ्रमेण व्रज कृप ! समरं मुञ्च हार्दिक्य ! शङ्कां
ताते चापद्वितीये वहति रणधुरां की भयस्यावकाशः ? ॥

(१) त्यक्तौ द्विरदतरङ्गमौ यैः तथाभूताः सन्तश्चरणाभ्यां चरन्तीति
तेषाम् ।

(२) रणभूमेः अपक्रामताम् पलायमानानाम् “अपक्रमोऽपवान्”
इति भरतः ।

(३) कृतं क्लीवन्तु निष्फले इति शिखः । वीष्मायां द्वित्वम् ।

(४) इतः समरात् । इह युक्तिरुक्तारः “अर्थोवधारणं यत्तु पमाणात्-
युक्तिरिष्यते” इति भरतोक्तेः ।

(५) अस्त्रं ज्वाला यस्मिन् तया अवलीढ आक्रान्तः प्रतिबलं प्रतिकूल-
सैन्यं जलधिरिव प्रतिभटसमुद्रस्तस्यान्तर्मध्ये और्वायमाणे वाङ्मनस इवा-

नेपथ्ये । कुतोऽद्यापि ते तातः ?

अथ । श्रुत्वा । किं ब्रूय ? कुतोऽद्यापि ते तात इति । आः
क्षुद्राः समरभीरवः ! कथमेवं प्रलपतां वः सहस्रधा न दीर्घ-
मनया जिह्वया ।

(१) दग्धुं विश्वं दहनकिरणैर्नीदिता द्वादशार्का
वाता वाता दिशि दिशि न वा सप्तधा सप्त भिन्नाः ।
छन्नं मेघैर्न गगनतलं पुष्करावर्त्तकाद्यैः
पापं पापाः कथयत कथं शौर्य्यराशेः पितुर्मै ॥

चरति सर्वधन्वीश्वराणां गुरौ । सेनापतौ स्थिते सति संभ्रमेण भयेनालम्
भयसाध्यं नास्ति । कर्णस्य भीरुतया रणभङ्गस्य प्रसिद्धतया प्राक् निवारणम्
हार्दिक्य ! हृदिकापत ! कतवर्म्मन् ! शङ्कां भयं मुञ्च । मातृनामसंबोधनेन
भीरुत्वं सूचितम् । भयाभावे हेतुमाह ताते इत्यादि चाप द्वितीये धनु
मार्त्तसहाये रणधुरां रणभारं रणामयायित्वमिति यावत् वहति सति भयस्य
कोऽवकाशः स्थानम् न कोऽपीत्यर्थः ।

(१) दहनाः दाहकराः किरणास्तैः द्वादश अर्काः सूर्याः “धाता
मितोऽर्ज्यमा रूद्रो वरुणः सूर्य्य एव च । भगो विवस्वान् पूषा च सविता
दशमः स्मृतः ॥ एकादशस्तथा त्वष्टा विष्णुर्द्वादश उच्यते” इत्युक्ताः । सप्त
धाता सरुतः सप्तधा भिन्नाः जनपञ्चाशद्वा भिन्नाः सन्तः नो वाताः गच्छन्ति
“मरुतोनाम ते देवा गणा ये सप्तसप्तकाः । जनपञ्चाशत् -वायवश्च हेमाद्रौ
व्रतखण्डे ध्यानप्रकरणे सप्तलक्षणा दर्शिता रुद्र नामतस्तेऽभिधीयन्ते अश्विनः १
स्वर्गनः २ वायुः ३ मातरिश्वा ४ सदागतिः ५ महाबलः ६ बलवर्द्धनः ७ पृषदश्वः ८
गन्धवहः ९ गन्धवाहकः १० अनिलः ११ आशुगः १२ सुमुखः १३ कर्करः १४ समी-
चणः १५ समीरणः १६ अनुत्तमः १७ मारुतः १८ नागयोनिजः १९ जगत्-
प्रणः २० पावकः २१ वातः २२ प्रभञ्जनः २३ पवसानः २४ नभस्वान् २५ अतिबलः २६
तरस्वी २७ द्रावणः २८ देवपक्षकः २९ पातवाहकः ३० रथवाट् ३१ ऊर्ध्वदृक् ३२

प्रविश्य संभ्रान्तः सप्रहारः स्रुतः । परित्रायतां परित्रायतां
कुमारः । इति पादयोः पतति ।

अथ । विलोक्य । अये ! तातस्य सारथिरश्वसेनः । आर्य्य !
त्रैलोक्यत्राणक्षमस्य सारथिरसि किं मत्तः शिशुजनात् परि-
त्राणमिच्छसि ।

स्रुत । उवाच, सकृद्वृणुम् । कुमार ! कुतोऽप्यापि ते तातः ?

अथ । सावेगम् । किं [तातो नामास्तमुपगतः ?]

स्रुत । अथ किम् ? ।

अथ । हा तात ! हा तात ! इति मोहमुपगम्य पतितः ।

स्रुत । कुमार ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

अथ । लब्धसंज्ञ उवाच साक्षम् । हा तात ! हा सुतवत्सल !
हा लोकत्रयैकधनुर्धर ! हा जामदग्न्यास्तसर्वस्वप्रतिग्रह-
प्रणयिन् । [

गतिरोधनः ३३ पाणिकः ३४ साधकः ३५ विश्वपूरकः ३६ जगदाश्रयः ३७ विश्वाति-
रेकी ३८ प्रजागरः ३९ विश्वोदरः ४० अयगः ४१ तीव्रकः ४२ असुरहा ४३ विश्व-
वर्धनः ४४ भद्रजवः ४५ पुष्करजः ४६ अस्त्रिणीपतिः ४७ व्यक्तमूर्तिः ४८ विश्वगः ४९
इति । पुष्करः आवर्त्तकः संवर्त्तः द्रोण एते मेघनाथका प्रलयकाले स्वस्वगणैः
सह मिलिता वर्धन्ति तेषामुत्पत्तिमभिधायः पुष्करावर्त्तकास्तेन कारणेनेह
विश्रुताः । नानारूपधरास्ते तु महाघोरस्वनास्तथा ॥ कल्पान्ते दृष्टि-
कर्त्तारः संवर्त्तान्नेर्नियामका इति ब्रह्माण्डपुराणं ५८ अध्याये द्रष्टव्यम् ।
प्रलयकालेऽत्र द्वादशादित्यादेरुदयात् तदभावे कथं गुरोः पापमनिष्टं मरणं
वदत तथा च प्रलयकालं विना तस्य मरणं न संभवतीत्याशयः ।

[तात एव नास्ति] कचिदित्येव पाठः ।

[कासि प्रयच्छ मे प्रतिवचनम् ।] इतिकचिदधिकः पाठः ।

सूत । कुमार ! अलमत्यन्तशोकावेगेन, वीरपुरुषोचितां
विपत्तिमुपगते पितरि त्वमपि त्वदनुरूपेणैव वीर्येण शोक-
सागरमुत्तीर्य सुखीभव ।

अश्व । अश्रूणि विमुच्य । आर्य्य ! कथय कथय कथं ता-
दृग्भुजवीर्यसागरस्तातोऽपि नामास्तमुपगतः । (१)

किं भीमाद्गुरुदक्षिणां गुरुगदां भीमप्रियः प्राप्तवान् ?

सूत । शान्तं पापम् ।

अश्व । अन्तेवासिदयालुरुज्झितनयेनासादितो जिष्णुना ।

सूत । कथमेवं भविष्यति ।

अश्व । गोविन्देन सुदर्शनस्य नियतं धारापथं प्रापितः ?

सूत । तदपि नास्ति ।

अश्व । शङ्के नापदमन्यतः खलु, गुरोरेभ्यश्चतुर्थादहम् ।

सूत । कुमार !

(२) एतेऽपि तस्य कुपितस्य महास्त्रपाणेः

किं धूर्जटेरिव तुलामुपयान्ति संख्ये ।

शोकोपरुद्धहृदयेन यदा तु शस्त्रं

त्यक्तं तदास्य विहितं रिपुणातिघोरम् ॥

(१) भीमप्रियद्वत्यनेन तत्प्रियत्वेन स्ववीर्यं न प्रकाशितमतो भीमेन
यथेष्टमाचरितमिति भावः एवम् अन्तेवासिदयालुत्वमपि उपेक्षायां वीजम्
जिष्णुना अर्जुनेन आसादितः व्यापादितः ।

(२) महास्त्रपाणेरित्यनेनास्त्रधारणेऽयं तैरपि दुर्जय इति सूचितम् ।
अतिघोरं नृशंसत्वं त्यक्तास्त्रस्य हिंसनमनार्थं कार्यम् । रिपुणा तदुव-
घार्थमेवोत्पन्नेन सहजरिपुणा दृष्टदुष्टान्नेन विहितम् शस्त्रत्यागे हेतुमाह

अथ । किं पुनः कारणं शोकस्य अस्त्वपरित्यागस्य वा ?

सूत । मनु कुमार एव कारणम् ।

अथ । कथमहमेव ?

सूत । अश्रूणि विमुच्य । श्रूयताम्,

(१) अश्वत्थामा हत इति पृथासूनुना स्पष्टमुक्त्वा

स्वैरं श्रेष्ठे गज इति किल व्याहृतं सत्यवाचा ।

तच्छ्रुत्वाऽसौ दयित^तनयः प्रत्ययात्तस्य राज्ञः ।

शस्त्राण्याजौ नयनसलिलं चापि तुल्यं मुमोच ॥

अथ । हा तात ! हा सुतवत्सल ! हा वृथामर्दर्थ-
परित्यक्तजीवित ! हा शौर्यराशि ! हा शिष्यप्रिय ! हा युधि-
ष्ठिरपक्षपातिन् ! इति रोदिति ।

सूत । कुमार ! अलमत्यन्तपरिदेवनकार्पण्येन ।

अथ । (२) श्रुत्वा बध्नं मम मृषा सुतवत्सभेन

तात ! त्वया सह शरैरसवो विमुक्ताः ।

शोकेत्यादि । शोकेन उपरुद्धं व्याप्तं हृदयं यस्य तथाभूतेन शोकार्त्तस्य
अस्त्वत्यागः समुचित इति भावः ।

(१) श्रेष्ठे वाक्यस्यावसाने गजइति पदं स्वैरं स्नेष्टव्या न तु पर-
बोधेच्छया तेनान्यश्रवणायोग्यता तथाच अस्पष्टमित्यर्थः । अतएव तस्य
न सत्यवादिताभ्याघातइति सूचयन् विशिनष्टि सत्यवाचेति तत् अश्वत्थामा
हतइति स्पष्टं वाक्यावयवं श्रुत्वा तस्य राज्ञः प्रत्ययात् सत्यवादित्वविश्वा-
सात् आजौ शस्त्राणि चक्षुर्जलञ्च तुल्यमेकदैव मुमोच । इह समूताहरण-
नामा गर्भसन्धिः यथोक्तं भरतेन "उक्तं भूतञ्च यदाक्यममूताहरणमु-
त"इति ।

(२) मम मिथ्यामरणश्रवणाद्भुक्तप्राणस्य तव सत्यंमरणेऽपि जीवतो

जीवाम्यहं पुनरयं भवता वियुक्तः

क्रूरेऽपि तन्मयि मुधा तव पक्षपातः ॥

इति मोहसुपगतः ।

समाश्वसितु समाश्वसितु कुमारः ।

ततः (१) प्रविशति मोहेगः कपः ।

कप । (२) धिक् सानुजं कुरुपतिं धिगजातशत्रुं

धिग् भूपतीन् विफलशस्त्रभृतो धिगस्मान् ।

केशग्रहः खलु तदा द्रुपदात्मजाया

द्रोणस्य चाद्य लिखितैरिव वीक्षितो यैः ॥

तत् कथं नु खलु वत्सं द्रक्षाम्यश्वत्थामानम्,

नम अयथाचरणात् क्रूरत्वं तादृशे क्रूरे मयि तव पक्षपातः स्नेहः
मुधा दृश्येत्यर्थः ।

(१) ब्रजं कप ! समरमित्यनेन कपस्य सूचनात् ततः प्रविशती-
त्युक्तिः सङ्गच्छते सूचितप्रवेशस्यैव नाद्ये प्रवेशनस्य पूर्वं भरतवाक्येन
प्रतिपादितात् ।

(२) तदा द्यूतकाले द्रौपद्याः, अद्य च द्रोणस्य केशग्रहः बलात्कारेण
केशधारणं, यैः शस्त्रभृद्भिर्भूपतिभिरस्त्राभिश्च लिखितैः चित्रन्यस्तैरिव
वीक्षितः न तु प्रतीकारार्थं चेष्टितं तान् भूपतीन् अस्त्रांश्च धिक् शस्त्र-
भृत्त्वविशेषणेन प्रतीकारक्षमतासामर्थ्येऽपि तदकरणेनातिनिन्दितत्वमिति
सूचितम् । दुष्टकर्मद्रष्टृपेक्षया तत्कर्तुः निन्दिततरत्वात् प्रथमनिर्देशः
तत्रापि क्रमप्राप्तद्रौपदी केशग्रहकर्तुः कुरुपतेः प्राथम्येन, द्वितीयकेश-
ग्रहहेतुकर्तुर्युधिष्ठिरस्य परतोनिर्देशः । कुरुपतेरपि स्वयं केशग्रहाकर्तृ-
त्वात् सानुजमिति विशेषणम् ।

अथवा हिमवत् (१) सारगुरुचेतसि ज्ञातलोकस्थितौ तस्मिन्
न खलु शोकावेगमहमाशङ्के, किन्त्वसदृशं पितुः पराभव-
मुपश्रुत्य किं व्यवस्यतीति न जाने अथवा,

(२) एकस्य [] तावत् पाकोऽयं दारुणी भुवि वर्तते ।

केशग्रहे द्वितीयेऽस्मिन् नूनं निःशेषिताः प्रजाः ।

विभाव्य । तदयं वत्सस्तिष्ठति, यावदुपसर्पामि । उपहृत
संभ्रमम् । वत्स ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

अथ । संज्ञां लब्धा । शास्त्रम् । हा तात ! हा सकलभुवनैक-
गुरो ! आकाशे । युधिष्ठिर ! युधिष्ठिर !

(३) आ जन्मनो न वितथं भवता किलोक्तं

न ह्येति यज्जनमतस्तुमजातशत्रुः ।

ताते गुरौ द्विजवरे मम भाग्यदोषात्

सर्वं तदेकपद एव कथं निरस्तम् ।

(१) हिमवतो हिमालयस्य सारमिव स्थिरांश इव गुरु धैर्यान्वितत्वात्
अवष्टम्भि अवञ्चलमिति यावत् चेतो यस्य तादृशेऽस्मिन् अवस्थितान्नि ।

(२) एकस्य केशग्रहस्य द्रौपद्या इति शेषः । अयं प्रत्यक्षेणानुभूयमानः
व्राषदिह्यपक्रमेऽव्ययम् । उपक्रान्त इत्यर्थः । दारुणः अनिष्टवृद्धः
पाकः परिणामः संक्रामरूपं फलमित्यर्थः । द्वितीये द्रोणस्य केशग्रहे सति
प्रजाः निःशेषिताः भविष्यन्तीति शेषः नूनमित्युत्प्रेक्षायां । इह उदुभेदाख्यं
उपान्नं यथोक्तं दर्पणे “रहस्यार्थस्य तद्देदः क्षेपः स्यादिति” ।

(३) तत् हेतुत्वाभावः मिथ्यावादित्वाभावश्चेति द्वयम् एकपदे एकस्थाने एकस्मि-
न्नेव विषये इति यावत् द्विजवरे ब्राह्मणश्रेष्ठे शत्रुषु, ह्रीनेषु अपकष्टेषु कथञ्चित्

[एकस्यैव विपाकोऽयमिति दर्पणदृष्टपाठः ।]

सूत । कुमार ! एष ते मातुलः शारदतः पार्श्वे तिष्ठति ।

अथ । पार्श्वे बिलोक्य सवाप्सम् । मातुल ! मातुल !

(१) गतो येनाद्य त्वं सह रणभुवं सैन्यपतिना

य एकः शूराणां गुरुसमरकण्डूनिःकषणः ।

परीहासा श्वित्राः सततमभवन् येन भवतः

स्वसुः श्लाघ्यो भर्त्ता क नु खलु स ते मातुल ! गतः ॥

कप । वत्स ! परिगतपरिगन्तव्य (२) एव भवान् अल-
मत्यन्तशीकावेगेन ।

अथ । मातुल ! परित्यक्तमेव मया परिदेवनम्, (३) एषो-
ऽहं सुतवत्सलं तातमेवानुगच्छामि ।

कप । वत्स ! अनुपपन्नमिदं भवद्विधानाम् ।

सूत । कुमार ! अलमतिसाहसेन ।

अथ । आर्य्य ! किमुच्यते ।

(४) मद्वियोगभयात्तातः परलोकमितो गतः ।

करोमि विरहं तस्य वत्सलस्य कथं पितुः ॥

सम्भवदपि तादृशे तद्द्वयत्यागोऽत्यन्तमनुचित इति द्योतनाय विशेषणद्वयम्
कथं केन कारणेन निरस्तम् न किञ्चिदन्यत् कारणं किन्तु समैव भाग्यदोषात्
नान्यकारणादित्यर्थः ।

(१) शूराणां वीराणां गुरुसमरकण्डूनिःकषणः । ओष्ठरणेच्छारूप
कण्डूतिनिवारणः कण्डूः चुल्कनीति प्रसिद्धव्रणभेदः । श्लाघ्यः प्रशंसनीयः
ते स्वसुर्भर्त्ता भगिनीपतिः ।

(२) परिगतं ज्ञातं परिगन्तव्यं वेदनीयं येन तथाभूतोऽतो न किञ्चिदा-
वेदते इत्याशयः ।

(३) विलापः परिदेवनमित्यमरः ।

(४) वत्सलस्य मयि स्निग्धस्य विरहं मया सह वियोगं कथं करिष्ये

रूप । वत्स ! यावदयं संसारस्तावत् प्रसिद्धैवेयं लोक-
यात्रा, (१) यत् पुत्रैः पितरो लोकद्वयेऽप्य (२) नुवर्त्तनीया इति ।
पश्य । (३) निवापाञ्जलिदानेन वितानैः आह्वकर्मभिः ।
तस्योपकारे शक्तस्त्वं किं जीवन् किमुतान्यथा ॥

सूत । आयुष्मन् ! यदाह शारद्वतः ।

अश्व । आर्य्य ! सत्यमेवेदं किन्त्वतिदुर्वहन्वाच्छोकभारस्य
न शक्नोमि तातविरहितः क्षणमपि प्राणान् धारयितुं तद्-
च्छामि तमेवोद्दिशं यत्र तादृशमपि पितरं द्रक्ष्यामि । इत्युत्ति-
ष्ठन् खड्गमालोक्य विचिन्त्य । अलमद्यापि शस्त्रग्रहणविद्यया ।
शास्त्रमञ्जलिं वद्धा । भगवन् शस्त्र !

(४) गृहीतं येनासीः परिभवभयान्नोचितमपि
प्रभावाद्यस्यासीन्न खलु तव कश्चिन्न विषयः ।

स्थापयिष्ये न परिहरिष्ये इत्यर्थः ।

(१) लोकानां यात्रा समुदाचारेण प्रवृत्तिः ।

(२) लोकद्वयमिदं लोकपरलोकौ तत्र अनुवर्त्तनीयाः यथायथं वाक्य-
पालनश्रद्धादिभिरनुसरणीया आनुकूल्येन सेवनीया इति यावत् ।

(३) ऐहिकोपकारस्य वाक्यपालनादेष्टुं पितरसम्भवेन पारलौकिक-
मेवोपकारं दर्शयति निवापेति पितृदानं निवापः स्यादित्यमरः । नि-
वापस्य पितृदानार्थः योऽञ्जलिः अन्नाद्यञ्जलिः जलाञ्जलिर्वा तस्य
दानेन व्यस्र्वास इत्यादिवत् निवापाञ्जल्योः प्रकृतिविकृति भावविरहेऽपि
सम्बन्धविच्छेदया पञ्चा समासः । केतनैः वृषाङ्गैस्तदुद्देशेन त्यक्तमठादि-
गृहैर्वा आह्वकर्मभिश्च तस्य स्तुतस्य पितरुपकारे जीवन् सन् किं शक्तः अन्यथा
अजीवने किमुत नैव समर्थ इत्यर्थः ।

(४) येन द्रोणाचार्येण नोचितमपि अयुक्तमपि नजर्थस्य नशब्दस्य स-

परित्यक्तं तेन त्वमसि सुतशोकात् त्वं भया-

द्विमोक्ष्ये शस्त्र ! त्वामहमपि यतः स्वस्ति भवते ॥

इति परित्यक्तं निच्छति ।

नेपथ्ये । भो भो राजानः ! कथमिह भवन्तस्तत्रभवतः
क्षत्रियगुरोर्भारद्वाजस्या (१) सदृशं परिभवममुना नृशंसेन
प्रयुक्तमुपेक्षन्ते ।

अथ । आकर्ण्य, सक्रोधं शनैः खड्गं स्पृशन् । किं किं गुरोर्भार-
द्वाजस्य परिभवः ?

पुनर्नेपथ्ये । (२) आचार्यस्य त्रिभुवनगुरो न्यस्तशस्त्रस्य शोकात्
द्रोणस्याजी नयनसलिलक्षालिताद्राननस्य ।

मौलौ पाणिं पलितधवले न्यस्य कृत्वा नृशंसं

घृष्टद्युम्नः स्वशिविरमयं याति सर्व्वे सहध्वम् ॥

मासस्तेन नानादेशः 'शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्म्मो यत्नावरुध्यते' इति
स्मृत्या धर्म्मावरोधे एव द्विजातेः शस्त्रधारणस्य विहितत्वेनान्यत्र तद्वारण-
मनुचितमेवेति भावः । परिभवभयात् शत्रुहृतपराभवभयात् तन्निवारणा-
र्थमेव गृहीतम् 'आततायिन मायान्तं हन्यादेवाविचारयन्' इति 'जिघां-
सन्तं जिघांसीयादि'ति च स्मृतौ आत्मत्वाणार्थमेव शस्त्रधारणं विहितमि-
त्यत एव तद्गृह्यतमित्यर्थः । यस्य प्रभावात् यद्धारणमाह्मात्म्यात् तव न विषयः
अगोचरः कश्चिदपि नासीत् अत्रापि पूर्व्ववत् न शब्देन समासः । यतः यस्मात्
तेन त्वं परित्यक्तमतः कारणात् अहमपि त्वां विमोक्ष्ये ते स्वस्वस्तु भवतु-
कुशलमस्तु ।

(१) भारद्वाजस्य द्रोणस्य असदृशं परिभवमयोग्यं तिरस्कारं केशा-
कर्षणरूपं नृशंसेन पापेन घृष्टद्युम्नेन प्रयुक्तं कृतं कथमुपेक्षन्ते औदासीन्येन
न प्रतिकुर्व्वन्तीत्यर्थः ।

(२) पलितेन जरसा शुक्लक्षेत्रेण धवले मौलौ मस्त्रके पाणिं न्यस्य याति तत्

अथ । सक्रीधम् । सकम्पञ्च कपसूतौ दृष्ट्वा । किन्नामेदम् ?

(१) प्रत्यक्षमात्तधनुषां मनुजेश्वराणां

प्रायोपवेशसदृशं व्रतमास्थितस्य ।

तातस्य मे पलितमौलि [निरस्तकाशे]

व्यापारितं शिरसि शस्त्रमशस्त्रपाणेः ॥

कप । वत्स ! एवं किल जनः कथयति ।

अथ । किं तातस्य दुरात्मना पारमृष्टमभूच्छिरः ?

सूत । सभयम् । कुमार ! आसीदयं तस्य तेजोराशेर्देवस्य
नवः परिभवावतारः ।

अथ । हा तात ! हा पुत्रप्रिय ! मम मन्दभागधेयस्य कृते
शस्त्रपरित्यागात्तथाविधेन क्षुद्रेणात्मा परिभावितः, अथवा,

(२) परित्यक्ते देहे रणशिरसि शोकाभ्यमनसा,

शिरः श्वा काको वा द्रुपदतनयो वा परिमृशेत् ।

स्फुरद्दिव्यास्त्रौघद्रविणमदमत्तस्य च रिपो

सहध्वं नेपथ्ये पूर्वोक्तस्य कथमित्यस्यात्वाप्यनुषङ्गात् कथं क्षमध्वमित्यर्थः ।

(१) आत्तं गृहीतं धनुयैस्तेषाम् अनेन प्रतीकारक्षमत्वेऽपि प्रतीकारा-
करणमयुक्तमिति सूचितम् । प्रायेण बाहुल्येन मरणार्थमुपवासाय उपवे-
शनं प्रायोपवेशनं क्रियाराहित्येन च तत् सादृश्यम् । पलितमौलिना परा-
जितकाशे अत्र प्राठे पलितमौलिनेतिच्छेदः ।

(२) देहे परित्यक्ते परित्यक्तुमारब्धे प्रायोपवेशन इव निश्चेष्टतया
स्थित्वा देहत्यागाय संकल्पकरणात् देहत्यागारम्भ इति बोध्यम् । स्फुरन्ति

[नि मौलिच्छात्ते] कश्चिदित्येव पाठः ।

यैर्मवायं पादः शिरसि निहितस्तस्य न करः ॥

आः दुरात्मन् पाञ्चालापसद !

(१) तातं शस्त्रग्रहणविमुखं निश्चयेनोपलभ्य
त्यक्त्वा शङ्कां खलु विदधतः पाणिमस्योत्तमाङ्ग ।

अश्वत्थामा करधृतधनुः पाण्डुपाञ्चालसेना
तूलोत्क्षेपप्रलयपवनः किं न यातः श्रुतिं ते ॥

अहो युधिष्ठिर ! युधिष्ठिर ! अजातशत्रो ! अमिथ्यावादिन् !
धर्मपुत्र ! सानुजस्य ते किमनेनापकृतम् ? अथवा किमनेना-
लौकप्रकृति (२) जिह्मचेतसा, अर्जुन ! सात्यकि ! बाहुशा-
लिन् ! वृकोदर ! माधव ! युक्तं नाम भवतां सुरासुरमनु-
जलीकैकधनुर्धरस्य द्विजन्मनः परिणतवयसः सर्वाचार्यस्य
विशेषतो मम पितुरमुना द्रुपदकुलकलङ्केन मनुजपशुना

यानि दिव्यास्त्राणि तेषामोघः समूह एव द्रविणं धनं तेन यो मद-
स्तेन मत्तस्य कथाकृत्यविवेकमून्यस्य शिरसि अयमुत्तोलितः पादः नि-
हितः निधातुं क्षिप्तः अथ वा कथं भूमौ पादपातनेन तच्छिरसि पात-
नवत् कृत्वाऽभिनीतः ।

(१) पाण्डूनां पाण्डुपुत्राणां पाञ्चालानां पञ्चालजनपदराजानाम्
उभयत्र तद्राजार्थकृतद्वितस्य वज्रं लुक् । सेना एव तूलाणि सुखसा-
ध्यत्वात् तेषामुत्क्षेपे उपमर्द्दने प्रलयवायुः असह्य वेगत्वात् धृतधनुरित्यत्र
समासान्तविधेरनित्यत्वान्नानङ् ।

(२) अलीका असत्यप्रधाना या प्रकृतिस्तथा जिह्मं कुटिलं चेतो
यस्य तादृशेन तथा च सत्यवादिताख्यापनं क्लृप्तमात्रं वितथवादिता
तु तस्य स्वाभाविकी कथमन्यथा गुरौ द्विजवरे चेदृशासत्यवादिता स्यादिति
भाषः ।

सृश्यमानमुत्तमाङ्गमुपेक्षितुम् अथवा सर्व्व एवैते पातकिनः
किमेतैः ।

(१) कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरुपातकं

मनुजपशुभिर्निर्मर्यादैर्भवद्भिरुदायुधैः ।

नरकरिपुणा सार्द्धं तेषां सभीमकिरीटिनाम्

अयमहमसृञ्जेदोमांसैः करोमि दिशां बलिम् ॥

कप । वत्स ! किन्न सम्भाव्यते भारद्वाजतुल्ये ब्राह्मणालिनि
दिव्यास्त्रग्राम (२) कीविदे भवति ।

अथ । भो भोः पाण्डवमत्स्यसोमकमागधेयाः ! क्षत्रि-
यापसदाः ! ।

(३) पितुर्मूर्ध्नि स्पृष्टे ज्वलदनलभास्वत्परशुना

कृतं यद्रामेण श्रुतिमुपगतं तन्न भवताम् ।

(१) गुरुपातकं ब्रह्महत्यारूपं महापातकं न्यस्तशस्त्रतया स्वात-
तायित्वाभावेन तदुबधे ब्रह्महत्यापातकमवश्यं भवतीत्याशयः । मनुजाः
पशवश्च कृत्याकृत्यविवेकशून्यत्वात् तैःपशुतुल्य नरैरित्यर्थः निर्मर्यादैः
संयाममर्यादामतिक्रान्तैरन्यस्तशस्त्रस्य हनने हि युद्धशस्त्रे मर्यादाति-
क्रमः प्रसिद्धः । उदायुधैः उद्धृतशस्त्रैः भवद्भिः सद्भिःशस्त्रधारिभिस्तान्-
वारणं कर्त्तव्यं तच्च न कृतं प्रत्युतानुमतमित्यतोऽप्येषा एव पापभागिन
इति भावः । नरकस्य भूमिपुत्रस्यासुरस्य अतिदुर्ज्जयस्यापि रिपुणा केश-
वेन सार्द्धम् तेषां सर्वेषाम् अयं धृतास्त्रः अहम् अहद्भि रक्तानि
मेदांसि वपाः मांसानि च तैः दिशां दिग्देवतानां बलिं करोमि ददा-
मीत्यर्थः ।

(२) दिव्यास्त्राणां ब्रह्मास्त्रादीनां ग्रामे समूहे कीविदे दक्षे भवति त्वयि ।

(३) अरीणां रुधिराणामासारः धारया सम्पातः स एव विषसं

किमद्याश्वत्यामा तदरिरुधिरासारविषमं

न कर्म क्रोधान्धः प्रभवति विधातुं रणमुखे ॥

सूत । गच्छ त्वं सर्वोपकरणैः सांग्रामिकैः सर्वायुधैरुपेतं

महाहवलक्षणं नामास्मत्स्यन्दनमुपनय ।

सूत । यदाज्ञापयति कुमार इति निष्क्रान्तः ।

कप । वत्स ! अवश्यप्रतिकर्तव्ये ऽस्मिन् दारुणे परिभवान्गौ
सर्वेषामस्माकं कोऽन्यस्यामन्तरेण शक्तः प्रतिकर्तुम् ।

अथ । किमतः परम् ?

कप । सैनापत्येऽभिषिक्तं भवन्तमिच्छामि समरभुवम-
वतारयितुम् ।

अथ । मातुल ! परतन्त्रमिदमकिञ्चित्करञ्च ।

कप । वत्स ! न खलु परतन्त्रं नाकिञ्चित्करञ्च पश्य ।

(१) भवेदभीष्ममद्रोणं धृतराष्ट्रबलं कथम् ।

यदि तत्तुल्यकर्माऽत्र भवान् धुर्यो न युज्यते ॥

कृतपरिकरस्य भयादृशस्य तै लोक्त्यमपि न क्षमं परिप-
न्थीभवितुं, किं पुनर्युधिष्ठिरबलं, तदेवं मन्ये परिवर्त्य-

प्रीतिकरं यत् तादृशं तत् प्रित्तर्पणरूपं कर्म रणमुखे विधातुं कि-
मद्य न प्रभवति न शक्नोति अपितु समर्थ एव । शेषभोजनार्थकस्य वि-
षमशब्दस्य तत् सदृशप्रीतिकरेऽत्र लाक्षणिकम् ।

(१) तयोस्तुल्यं कर्म युद्धकर्म यस्य तादृशो भवान् यदि धुर्यो भार-
वाहकतया अत्र सैनापत्येन युज्यते न नियुज्यते नाभिषिच्यते इत्यर्थः
“धुर्वहे धुर्यधौरेयधुरीणाः सुधुरन्धरः” इत्यमरः ।

ताभिषेकोपकरणः कौरवराजो न चिरात्त्वामिवाभ्युदीक्षमाण-
स्तिष्ठतीति ।

अथ । यद्येवं त्वरते मे परिभवानलदह्यमानमिदं चेत-
स्तत्प्रतिकारजलावगाहनाय, तदहं गत्वा तातबधविषममा-
नसं कुरुपतिं सैनापत्यस्वयं ग्रहणप्रणयसमाश्वासनया मन्द-
सन्तापं करोमि ।

कप । वत्स ! एममिदम्, अतस्तमेवोद्देशं गच्छावः इति
परिक्रामतः । ततः प्रविशतः कर्णदुर्योधनौ ।

दुर्योधनः । अङ्गराज ! (१) तेजस्वी रिपुहतबन्धुदुःखपारं,

✓ बाहुभ्यां व्रजति धृतायुधवाभ्याम् ।

आचार्यः सुतनिधनं निशम्य संख्ये

किं ब्रह्मग्रहसमये दिशस्त आसीत् ॥

अथवा सुक्तमिदमभियुक्तैः प्रकृतिर्दुःखजेति, यतः, शो-
कान्धचेतसा तेन विमुच्य क्षत्रधर्मकाकश्यं द्विजातिसुलभो
मार्दवपरिग्रहः कृतः ।

कर्ण । राजन् कौरवेश्वर ! न खल्विदमेवम् ।

दुर्योधनः । कथं तर्हि ?

(१) रिपुणा हतस्य बान्धवस्य दुःखं तच्चाश्रयन्यशोकः तदेव सिन्धु-
रित्यवसेयम् अन्यथा पारोडुपान्वयासम्भवात् । तस्य पारं धृतः आयुधा-
न्येव स्रव उडुपः नदीसन्तरणराधनम् भेलेति प्रसिद्धं याभ्यां ताभ्यां
बाहुभ्यां व्रजति बाहुबलेनैव अपकर्तृशत्रोः प्रतीकारं कृत्वा दुःखं
अन्दीकरोतीत्यर्थः । उडुपस्तु स्रवः कोलद्वयसरः ।

कर्ण । एवं किल द्रोणस्याभिप्राय आसीत् यथा अश्व-
त्थामा मया पृथिवीराज्ये अभिषेक्तव्य इति तस्याभावाद्बृद्धस्य
मे ब्राह्मणस्य ।

(१) वृथा शस्त्र ग्रहणमिति तथा कृतवान् ।

इथो । सशिरःकम्पम् । । एवमिदम् ?

कर्ण । एतदर्थं च कौरवपाण्डवपक्षपातप्रवृत्त महासंग्रामस्य

(२) राजकस्य परस्परक्षयमुपेक्षमाणेन तेन प्रधानपुरुषबधे
उपेक्षा कृता ।

इथो । उपपन्नमिदम् ।

कर्ण । अन्यच्च राजन् ! द्रुपदेन चास्य बाल्यात् प्रभृति अभि-
प्रायवेदिना न स्वराष्ट्रे वासी दत्तः ।

इथो । साधु अङ्गराज ! निपुणमभिहितम् ।

कर्ण । न चायं ममैकस्याभिप्रायः, अन्येऽभियुक्ता अपि
नैवेदमन्यथा मन्यन्ते ।

इथो । एवमेतत् कः सन्देहः ।

(१) ब्राह्मणस्येति सम्बन्धे षष्ठी न कर्त्तरि उभयप्राप्तौ कर्मणि
(पा० २, २, ६६ सू०) कर्मण्येव षष्ठीनियमनात् तेन शस्त्रग्रहणमित्यत्र
षष्ठ्या समासः रूपपादः उभयप्राप्तौ कर्मण्येव विहित षष्ठ्या कर्मणि
चेति (पा० २, २, १४ सू०) समासनिषेधात् ।

(२) कौरवपाण्डवपक्षपातेन तदानु कूल्येन प्रवृत्तः संग्रामो यस्य तस्य
राजकस्य राजसमूहस्य परस्परक्षयः परस्परेण क्षयो नाशस्तमुपेक्षमाणेन
औदासीन्येनाप्रतिकुर्वता । तथा च एवं परस्परक्षयेणावशिष्टानां स्वयं
क्षयेन स्वाराज्यं सिद्धिर्भविष्यतीति द्रोणाशय इति उद्बुधादितम् ।

(१) दत्त्वाऽभयं सोऽतिरथो बध्यमानं किरीटिना ।

सिन्धु राजमुपेक्षित नैव चेत् कथमन्यथा ।

कृप । विबोध्य । वत्स ! एष दुर्योधनः सूतपुत्रेण सह
अस्यां न्वग्रीधच्छायायामुपविष्टस्तिष्ठति तदुपसर्पावः । तथाकृत्वा,
उभौ । विजयतां विजयतां राजन् !

दुर्यो । दृष्ट्वा । अये ! कथं कृपोऽश्वत्थामा च । आसनादवतीर्य
गुरो ! अभिवादये । अश्वत्थामानं प्रति । आचार्यपुत्र !

(२) एह्यस्मदर्थहततात ! परिष्वजस्व

कान्तैरिदं मम निरन्तरमङ्गमङ्गैः ।

स्पर्शस्तवैव भुजयोः सदृशः पितुस्ते

शोकेऽपि नो विकृतिमेति तनूरुहेषु ॥ आशिङ्ग्य मार्गं उपवेशयति ।

अश्व । वाष्पमुत्सृजति ।

कर्ण । द्रौणायने ! (३) अलमत्यर्थमात्मानं शोकानले प्रक्षेप्तुम् ।

दुर्यो । आचार्यपुत्र ! को विशेष आवयोरस्मिन् व्यसना-
र्णवे, पश्य ।

(१) अतिरथो महारथः । एवं मदुक्तप्रकारस्तस्य यद्यभिसन्धिर्न स्यात्त-
दा कथमुपेक्षित । अतिरथ इति विशेषणं च तस्य सामर्थ्येऽपि उपेक्षा प्रा-
युक्ताभिसन्धि सूचिकेति दर्शितम् ।

(२) मोऽस्माकं तनूरुहेषु बोमसु विकृतिं हर्षेणोद्गमं रोमाञ्चमिति
यावत् शोकेऽपीत्यनेन शोकाप्रतिरुद्धताकथनेनात्यन्तानन्दहेतुत्वं सूचितम् ।

(३) द्रोणस्यापत्यं द्रौणायनिः ।

(१) तातस्तव प्रणयवान् स पितुः सखा मे

शस्त्रे यथा तव गुरुः स तथा ममापि ।

किं तस्य देहनिधने कथयामि दुःखं

जानीहि तद्गुरुशुचा मनसा त्वमेव ।

अप । वत्स ! यथाह कुरुपतिस्तथैवैतत् ।

अथ । राजन् ! एवं पक्षपातिनि त्वयि युक्तमेव शोकभारं

लघूकर्त्तुं, किन्तु,

मयि जीवति मत्तातः केशग्रहमवाप्तवान् ।

कथमन्ये करिष्यन्ति पुत्रेभ्यः (२) पुत्रिणः स्पृहाम् ।

कर्ण । द्रौणायने ! किमत्र क्रियते यदा तेनैव सर्वपरि-

भवत्वाणहेतुना शस्त्रसुत्सृजतैतादृशीमवस्थामात्मा नीतः ।

अथ । अङ्गराज ! किमाह भवान् किमत्र क्रियते इति ?

श्रूयतां यत् क्रियते ।

(३) यो यः शस्त्रं बिभर्त्ति स्वभुजगुरुबलः पाण्डवीनां चमूनां

(१) मम पितुः प्रणयवान् स्नेहवान् सखा मित्वं तेन पितृस्थानीयत्वं सूचितं तेन तातवधेन गुर्वीं शुक् शोको यस्य तादृशेन मनसा त्वं जानीहि परदुःखस्यान्येन प्रत्यक्षयितुमशक्यत्वात् यादृशं शोकवत्त्वमात्मनोऽनुभवसि तादृशं समीप्यनुभितु इति भावः ।

(२) पुत्रेभ्य इत्यत्र स्पृहेरीषित (पा० १, ४, ३६, सूत्रेण) सम्प्रदाने चतुर्थीं विद्यमानेन पुत्रेण स्वापमानस्याप्रतीकारे पुत्रिणः पुत्रोत्पादनव्यापारवन्तः । अपुत्रिण इति पाठस्तु समीचीनस्तेन पुत्रवतः पुत्रस्य सिद्धतया सिद्धे इच्छाविरहस्य यौक्तिकं तथा तत्र स्पृहाभावः सिद्ध एवेति कथमित्युक्तिर्नासङ्गतेति बोध्यम् ।

(३) स्वभुजा एव गुरुबलं यस्य बाहुमात्रसहाय इत्यर्थः । पञ्चालगोत्रे

यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा ।
 योयस्तत्कर्मसाक्षी चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः
 क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमिहजगतामन्तकस्यान्तकोऽहम् ।
 अपि च भो जामदग्नशिष्य, (१) कर्ण !
 (२) देशः सोऽयमरातिशोणितजलैर्यस्मिन् क्रदाः पूरिताः
 क्षत्रादेव तथाविधः परिभवस्तातस्य केशग्रहः ।
 तान्ये वाहितशस्त्रधस्मरगुरुण्यस्त्राणि भास्वन्ति मे
 य द्रामेण कृतं तदेव कुरुते द्रौणायनिः क्रोधनः ।

पञ्चालजनपदराजवंशे निर्धारणे षष्ठी द्वन्द्वः सामासिकस्य चेतिवत् एकत्वेऽपि
 कचित् तस्याः साधुताया इष्टत्वात् अथवा गोत्रस्य गोत्रप्रभृत्यपत्यवर्गवाचि-
 तथा समूहादिशब्दवत् एकत्वेऽबुद्धत्वात् निर्धारणषष्ठीरुभ्यादनम् । अघि-
 कवयास्तरुणोऽङ्गय पूर्वतः शिशुरित्युक्तेस्तदधिकवयस्कएवात्माभिप्रेतः गर्भं
 शय्येव तां गतः गर्भस्य इत्यर्थः । तत्कर्म्मणि द्रोणेपराभवकर्म्मणि साक्षी
 साक्षात् द्रष्टा प्रतीकारार्थं यत्नाभावेन उदासीन इव स्थित इत्यर्थः । प्रतीपः
 प्रतिजूलावारी प्रतिद्वन्दी इत्यर्थः । जगतामशेषाणाम् व्यन्तकस्यापि सकल-
 लोकोच्छेदनसमर्थस्यापि तस्य तस्याहमन्तकः नाशकः व्यन्तं करोतीति णिचि
 यस्तुलि सिद्धम् । इह उदाहरणं नामको सुखसन्निः “उदाहरणम् एत्क-
 र्मयुक्तं वचनमुच्यते” इति दर्पणोक्तेः ।

(१) जामदग्न्युक्तस्य पितृपराभवहेतुकक्षत्रियवधस्य कारणाय जाम-
 दग्न्यशिष्येति सम्बोधनम् ।

(२) सः पुरणादौ मृतः अयं प्रत्यक्षः कुरुक्षेत्ररूपो देशः यस्मिन् यदैक देशे
 समन्तपञ्चकनामके द्रुदाः जलाशयाधरातीनां पितृवधकर्तृणां हैहयानां यो-
 णितानिजलानीव तैः पूरिताः भरैरिति पाठे शोणितौघैरिति व्याख्येयम् । क्षत्रा-
 देव तथाविधः पुरणादौ मृतः जामदग्न्यपितृपराभवप्रकारः पराभवः केशग्रह-
 क्तदुग्मह्वपूर्णवधः तान्येव जामदग्न्यादधिगतवतस्तातात् प्राप्तत्वात् अहि-

इय्यो । आचार्य्यपुत्र ! तस्य तथाविधस्यानन्य साधार-
णस्य ते वीरभावस्य किमन्यत् सदृशम् ।

कप । राजन् ! सुमहान् खलु द्रोणपुत्रेण वोढुमध्यवसितः
समरभारः । तदहमैवं मन्ये भवता कृतपरिकरोऽयमुच्छेत्तुं
लोकत्रयमपि समर्थः किं पुनर्युधिष्ठिरबलम्, अतोऽभिषिच्यतां
सैनापत्ये ।

इय्यो । सुष्ठु युज्यमानमभिहितं युष्माभिः, किन्तु प्राक्
प्रतिपन्नोऽयमर्थोऽङ्गराजस्य ।

कप । राजन् ! असदृशपरिभवशोकसागरे निमज्जन्तमेनम-
ङ्गराजस्यार्थे नैवोपेक्षितुं युक्तम्, अस्यापि च तदेवारिकुल-
मनुशासनीयम्, अतः किमस्य पीडा न भविष्यति ।

अथ । राजन् ! कौरवेश्वर ! किमद्यापि युक्तायुक्तविचारणयः

(१) प्रयत्नपरिबोधितः स्तुतिभिरद्य शेषे निशा

मकेश्वरमपाण्डवं भुवनमद्य निःसीमकम् ।

तानां शत्रूणां तद्विचिन्तानां शस्त्राणां वस्त्राणां भक्षकाणि भक्षकाणि निवारका-
णीत्यर्थः अतएव गुरुणि । अत्राख्याननामालङ्कारः “आख्यानं पूर्ववृत्तो-
क्तिरिति दर्पणोक्तेः । जामदग्न्युक्तपितृहन्तृहैहयवधकथा च महाभारते
आदिपर्वणि २ अध्याये स सर्वं क्षत्रसुत्सार्थं स्ववीर्येणानलद्युतिः । समन्त-
पञ्चके पञ्च चकार रौधिरान् हृदानिति ॥ समन्तपञ्चके युद्धं कुरुपाण्डव
सेनयोरिति च । तथा तत्रैव सम्भवपर्वणि १०८ अध्याये जामदग्न्येन रा-
मेण पितृवधमनृष्यता राजा परशुना पूर्वं हैहयाधिपतिर्हृत इति अतु-
सन्नेया ।

(१) शेषे स्वप्सुसि भविष्यत्याभीष्टे लट् । समरचिन्ताराहित्येन स्वा-
च्छन्द्यात् निद्राधिक्यं प्राप्सुसीत्यर्थः । अतएव स्तुतिभिः वन्दितं स्तवनैः

इयं परि समाप्यते रणकथाद्य दीःशालिना

व्यपैतु नृपकाननातिगुरुरद्य भारो भुवः ॥

कर्ण । द्रोणात्मज ! वक्तुं सुकरमिदमध्ववसितुं दुष्करं, बहवः
कौरववले अस्य कर्मणः शक्ताः ।

अथ । अङ्गराज ! एवं बहवः कीर्यबले शक्ताः, किन्तु दुःखो-
पहतः शोकावेगवशाद् ब्रवीमि, न पुनर्वीरजनाधिपेन ।

कर्ण । मूढ ! दुःखितस्याश्रुपातः, कुपितस्य चाश्रुद्वितीयस्य संग्रामावतरणमचितं नैवविधाः प्रलापाः ।

સમગ્ર : સર્વોપદેશ : ગાંધી જે : સુખાચાર્ય : સુખાચાર્ય :

दुर्यो । साक्षम् । अहह कुमारवृषसेन ! अलमतः परं श्रुत्वा,
 हा वत्स ! वृषसेन ! हा मदङ्गदुर्ललित ! हा मदाज्ञाकर !
 हा गदायुद्धप्रिय ! हा शौर्म्यसागर ! हा राधेयकुलप्ररोह !
 हा प्रियदर्शन ! हा दुःशासननिर्विशेष ! हा सर्वगुरुवत्सल !
 प्रयच्छ मे प्रतिवचनम् ।

(१) पर्याप्तनेत्रमचिरोदितचन्द्रकान्त

मुद्ग्लियमाननवयौवनरम्यशोभम् ।

प्राणापचारपरिवर्त्ति तदृष्टि दृष्ट'

कर्णेन तत् कथामिवाननपङ्कजं ते ॥

सूत । आयुषन् ! अलमत्यन्तशोकावेगेन ।

दुर्यो । सूत ! पुण्यवन्तो हि दुःखभाजो भवन्ति, अस्माकं पुनः ।

(२) प्रत्यक्षं हतबन्धूनामेतत् परिभवाग्निना ।

हृदयं दह्यतेऽत्यर्थं कुतो दुःखं कुतोव्यथा ॥

(१) पर्याप्तं संपूर्णं दीपेमिति यावत् नेत्रं यस्य । अचिरोदितः
 बाह्योदितचन्द्र इव कान्तम् उद्ग्लियमानेनाविर्भवता नवयौवनेन रम्या शोभा-
 यस्य तत् प्राणानामपचारे वियोगे तत्काळे इत्यर्थः । परिवर्त्तिता अन्य-
 था भूता दृष्टिर्दर्शनमस्य एतादृशं तस्य सुखाङ्गं कर्णेन कथं दृष्टं रम्यवस्तुनो
 मरणकाळे विकृतिभावे तद्दर्शने बन्धूनामतीव दुःखदायकत्वमिति भावः ।

(२) प्रत्यक्षम् अक्ष्णः समीपे हतबन्धूनां यत्तु भिर्हृतसज्जनानामस्माक-
 मित्यन्वयः परिभवएव अग्निस्तेन बन्धुमरणजन्यतिरस्कारवर्जिना एतत् हृदयं
 दह्यते एवञ्च हृदयरूपाधारस्य दाहे कुतस्तरां दुःखव्यथयोः स्थितिरनेना-
 त्सन्नदुःखभारो दर्शितः । एवञ्चास्माकमपुण्यभागित्वात् दुःखभागित्वमपि
 नेति यत् पुण्यवतो दुःखभागित्वमुक्तं तत्त्वमर्थितमिति वेदितव्यम् ।

इति मोहमुपगतः ।

सुत । समाश्वसितु समाश्वसितु महाराजः ।

इति पटान्तेन वीजयति ।

इयों । बलसंघः । भद्र ! सुन्दरक !, वयस्येन किं प्रतिपन्न-
मङ्गराजेन ।

सुन्द । तदोअ देव ! तधाहदस्म पुत्तस्म दंसणेण संगलिट्ठं
अस्सुजलं उज्झिअ अणवेक्खिदपरप्पहरणेण सामिणा
अङ्गराएण अभिजुत्तो धणञ्जओ । तदो तं सुदबहामरिसिदं
विमुक्कजीविदासं तधां परिकमन्तं पेक्खिअ भीमणउलसह-
देवपञ्चालप्पमुहेहिं अन्तरिदो धनञ्जअस्म रहो । (क)

इयों । ततस्ततः ।

सुन्द । तदो अज्जुणचाबमहाप्पलअपओधरणिपडिदसर-
धारासहस्सेहिं पूरिदेसु दिसामुहेसु सल्लेण भणिदो सामी
अङ्गराओ, जहा अङ्गराअ ! हदतुलङ्गमो मयिदचक्कणेमिक्क-
वरो दे रहो ता ण जुत्तं भीमाज्जुणेहिं अहिजुज्जिदुंत्ति
भणिअ निव्वट्ठिदो रहो, ओदारिदो सामी सन्दणादो बहु-
प्पआरं अ अस्मासिदो । (ख)

(क) ततश्च देव ! तथाहृतस्य पुत्रस्य दर्शनेन संगलितमशुजलं सुज्-
झित्वा अणवेक्षितपरप्रहरणेन स्वामिना अङ्गराजेनाभियुक्तो धनञ्जयः ।
ततस्तच्च सुतवधामर्षितं विमुक्तजीविताशं तथा परिक्रामन्तं प्रेक्ष्य भीम-
कुलबह्वेवपाञ्चालप्रमुखैरन्तरितो धनञ्जयस्य रणः । अन्तरित आहतः ।

(ख) ततश्च अज्जुनचापमहाप्रलयपयोधरनिःसृतशरधारासहस्रैः
पूरितेषु दिशामुखेषु शल्येनः भणितो स्वाम्यङ्गराजः, यथा अङ्गराज !,

डबों । ततस्ततः ।

उन्द । तदोअ सामिणा सुइरं विलम्बिअ परिअणो अभि-
हिदो अणं रहं मे उवणेहि त्ति परिअणोवणोदं रहं पेक्खिय

मइ दिणदिट्ठो सुन्दरअ ! एहि त्ति भण्णिदं अ, अहं
वि उवगदो समीवं तदो अबणीअ सौसट्ठाणादो पट्ठिअं सरी-
रसंगलिदेहिं सोणिअविन्दुहिं दिग्बअणं वाणं कदुअ अहि-
लिहिदो एसो देवस्स संलेहो, इमि प्रतिकामर्पयत्त

डयों । गृहीत्वा वाचयति । यथा स्वस्ति महाराज द्रव्योधन !
समराङ्गणात् कर्ण एतदन्तं कण्ठे गाढमालिङ्ग्य विज्ञापयति
(१) अस्त्र ग्रामविधौ कृतौ न समरेष्वस्यास्ति तुल्यः पुमान्
भ्रातृभ्योऽपि ममाधिकोऽयममुना जेयाः पृथास्नवः ।

(१) इति अनेन पूर्वोक्तचितप्रकारेण अहं सम्भावितः अध्ववसितः ।
एवं सम्भावितेन मया पुनः दुःशासनारिरपि न निहतः तथा च दुःशा-
सनस्य त्वाणं न कृतं नापि तदुबधक्तुं हननरूपप्रतीकारोऽपि कृतस्तथा च
जीवता मया तव न किमपि कृतमित्यर्थः इदानीं त्वं कथमेव भुजयोः वी-
जेषु बाष्पेषु वा दुःशप्रतीकारम् एहि नृपित्वर्थः । एतेनात्मनो निर्वेदो
दर्शितः । निर्वेदोऽयं सरणाध्यवसाय इति अनितम् ।

इतलुरङ्गमो मयितचक्रनेमिकूवरको रघुस्तत्र युक्तं मीमार्जुनाभ्यामभियो-
क्तुमिति भणित्वा निवर्त्तितो रथः अवतीर्षः सामी सुन्दगात्, बह्व-
प्रकारञ्च आन्वावितः । कूवरोऽस्त्री युगम्बर इत्यमरः ।

(ख) मतय सामिणा सुचिरं विलम्ब्य परिजनोऽभिहितोऽण्वं
रथमुपनयेवि । परिजनोपनीतमण्वं रथं प्रेक्ष्य मयि दत्तदृष्टि सुन्दरक !
रहीति भणितञ्च अहमुपागतः समीपम् ततोऽपनीय शीर्षस्थानात् पत्रिकां,
शरीरसंगतैः शोणितविन्दुभिः दिग्बवदनं वाणं कृत्वा अभिविखित
एव देवस्य संलेखः ।

त्वत्सम्भावित इत्यहं न च हतो दुःशासनारिर्मया,

त्वं दुःखप्रतिकारमेहि भुजयोर्वीर्येण बाष्पेण वा ॥

इहो । वयस्य ! कर्ण ! कर्ण ! किमिदं हतभ्रातृगतं
मामपरेण वाक्शल्येन घटयसि । भद्र ! सुन्दरक ! अथेदानीं
किमारम्भोऽङ्गराजः ?

सुन्द । देव ! अबणोदसरीरावरणो (१) अप्पबहकिदशि-
च्चिञ्चओ सअं एब्ब समलं मग्गदि । (क)

इहो । श्रुत्वा सत्वरमुत्तिष्ठन् । सुन्दरक ! त्वमपि महचनात्
त्वरिततरं गत्वा वयस्यमङ्गराजं प्रबोधय न खलु जयाकाङ्क्षी
भवानिदानीम्, अभिन्न एवायमावयोः संकल्पः, किन्तु,

(२) हत्वा पार्थान् सलिलमशिवं बन्धुवर्गाय दत्त्वा
मुक्त्वा बाष्पं सह कतिपयैर्मन्त्रिभिश्चारिभिश्च ।

कृत्वाऽन्योन्यं सुचिरमपुनर्भावि गाढोपगूढं
संलब्ध्वावो हततनुमिमां दुःखितौ निवृत्तौ वा ॥

(१) अपनीतमपसारितं शरीरावरणं शरीराच्छादकं कवचं येन ।
अथवा अपनीतशरीररक्षकः मरणोद्यतस्तु शरीररक्षके यत्नाभावात् ।

(२) अश्विबलमङ्गलमन्येष्टिसमये देयं जलं दत्त्वा जलेन तर्पित्वे-
त्यर्थः । अस्माकं दुःखेन दुःखिभिर्मन्त्रिभिरारिभिः तेषामपि स्ववर्गीयना-
यात् समानदुःखैः यत्नुभिश्च सह बाष्पं मुक्त्वा अपुनर्भावि अन्तान्तरे स-
स्वकर्मानुसारेण विभिन्नस्थानविभिन्नजातिप्राप्ता पुनः असम्भावनीयं गाढो-
पगूढं दृढालिङ्गनमन्योन्यं सुचिरं कृत्वा दुःखितौ हतबान्धवयोकेन सन्तप्तौ

(क) देव ! अपनीतशरीरावरण आत्मबधकतनित्यनिश्चयः स्वयमेव
हमरं मार्गयते ।

अथवा शोकं प्रति मया न किञ्चित् सन्देष्टव्यम् ।

वृषसेनो न तेपुत्रो न मे दुःशासनोऽनुजः ।

त्वां बोधयामि किमहं त्वं मां संस्थापयिष्यसि (१) ॥

सुन्द । जं देवो आणवेदि (क) इति निष्क्रान्तः ।

ड्यो । अये ! नेमिध्वनिरिव ?

सुत । आयुष्मन् ! एष सद्य एव संवर्द्धितो नेमिध्वनिः । (२)

ड्यो । नूनं परिजनोपनीतो रथः, गच्छ त्वं, सज्जीकुरु

सुत । यथाज्ञापयति देवः । इति निष्क्रम्य पुनःप्रविशति ।

ड्यो । विबोध्य । किमिति नारूढोऽसि ?

सुत । एष खलु तातोऽम्बा च सञ्जये-(३)-नाधिरूढौ दैव-
दर्शनमनुप्राप्नो ।

ड्यो । कष्टमतिबीभत्स (४) माचरितं दैवेन,

निर्हृतो तद्दुःखप्रतीकारकरणेन तप्तौ सन्तौ इमां शोकव्याकुलां हततनुं
त्वय्यावः नेदानीम् । अधुना वैरनिर्यातनाया अवश्यकर्तव्याया अव-
शेषत्वाच्च तनुमोक्ष उचित इति भावः ।

(१) संस्थापयिष्यसि शान्त्वयिष्यसि ।

(२) एष अयुष्माणः नेमिध्वनिः रथचक्रशब्दः सद्य एव अवशोत्तर-
काच्च एव संवर्द्धितः क्रमेण उपचितः ध्वनिहेतोः क्रमशः सञ्निहितत्वात्
ध्वनिः क्रमेण पुष्ट इत्यर्थः तथा च रथः क्रमशः सञ्निहितो भवतीत्याशयः ।

(३) सञ्जयेन सह रथमधिरूढौ अम्बातातौ ।

(४) अर्थात् बीभत्समतिनिन्दितमनभीक्ष्णमिति यावत् ।

(क) दहैव आज्ञापयति ।

कृत ! गच्छ त्वं, स्यन्दनं तूर्णमुपपहर, अहमपि तातद-
र्शनं परिहरन्नेकान्ते तिष्ठामि ।

कृत ! देव ! त्वदेकशेषबान्धवावेतौ कथमिव न समाश्वासयसि ।
इयौ । सूत ! कथमिव समाश्वासयामि विमुखभागधेयः पश्य,
(३) अद्यैवावां रणमुपगतौ तातमन्त्रां च दृष्ट्वा,

घातस्ताभ्यां शिरसि विनतोऽहञ्च दुःशासनश्च ।

तस्मिन् बाले प्रसभमरिणा प्रापिते तामवस्थां

पार्श्वे पितोरहमुपगतः किन्नु वक्ष्यामि ताभ्याम् ॥

तथाप्यवश्यं वन्दनीयौ गुरू । इति निष्क्रान्तौ ।

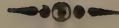
इति चतुर्थोऽङ्कः ।

(३) प्रापिते जोषिते तस्मिन् दुःशासने तथाविधां शोषितपानार्थ-
वक्षःविदारणरूपान् ।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पति भट्टाचार्य विरचिते

वेणोसंहारनाटक व्याख्याने सुन्दराख्यचतुर्थाङ्कव्याख्या ।

पञ्चमोऽङ्कः ।

ततः प्रविशति रथयानेन गान्धारी सञ्जयो धृतराष्ट्रश्च ।

धृत । वत्स ! सञ्जयः ! कुरुकुलकाननैकशेषप्रवालो मे वत्सो
दुर्योधनः कश्चित् जीवति वा, न वा ?

गान्धा । जाद ! जइ सच्चं जीवदि बच्छो, ता कस्सि,
कधेहि तं उद्देसं । (क)

सञ्ज । नन्वेष महाराज एक एव न्यग्रोधच्छायायामुपवि-
ष्टिष्ठति ।

गान्धा । जाद ! एआइ त्ति भण्णस्सि, किं ए क्व, सम्पदं
तस्स भादुसदं पासि णत्थि । (ख)

सञ्ज । तात ! अम्ब ! अवतरतं स्वरं रथात् ।

उभौ । अवतरणं नाटयतः ।

ततः प्रतिशति सवीड़ोपविष्टो दुर्योधनः ।

सञ्ज । उपसृत्य । विजयतां महाराजः, नन्वेष तातोऽम्बया
सह प्राप्तः, किं न पश्यसि महाराज ! ।

(क) जात ! यदि सत्यं जीवति वत्सः, तत् कश्चिन् कथय तमुद्देशम् ।

(ख) जात ! एकाकीति भणसि किञ्च, एव सांप्रतं तस्य भ्रातृघतं
यार्थं नास्ति ।

दुर्यो । वैलक्ष्यं नाटयति ।

धृत । (१) शल्यानि व्यपनीय कङ्कवदनैरुन्मोचिते कङ्कटे

बद्धेषु व्रणपट्टकेषु शनकैः कर्णे कृतापाश्रयः ।

दूरान्निर्जितशात्रवान् नरपतीनालोकयन् लीलया

सह्या पुत्रक ! वेदनेति न मया पापेन पृष्टो भवान् ॥

धृतराष्ट्रो गाम्भारी च स्वर्गेनोपेत्य आलिङ्गितः ।

गाम्भा । वच्छ ! अदिगाढप्रहारबेअणापज्जाउलस्स अ-
ह्मेसु बिण्णदेप्पसरदिवाणी । (क)

(१) कङ्कटे कवचे उन्मोचिते देहादपसारिते कङ्कस्य पक्षिविशेषस्य
वदनमिव वदनं येषां तैः कटिलापैः शल्योद्धारणयन्त्रभेदैः शल्यानि
शस्त्रापस्यफलकानि शनैर्व्यपनीय अपसार्य तत्तद्गतशोषणार्थं व्रणपट्टकेषु
व्रणशोषकौषधद्रव्यलिप्तपट्टखण्डेषु पटीति प्रसिद्धेषु बद्धेषु सत्सु हे
पुत्रक ! दुःखितत्वादनुकम्पार्थं कः अनुकम्पितस्तु ! वेदना शल्योद्धारणकता
पीडा सह्या सोढुं शक्या त्वयेति शेषः इति पापेन शत्रुकृतपुत्रनाशात्
दुर्भाग्यवता मया भवान् न पृष्टः पापेन मयेत्यनेन चात्मनः पुत्रशतनाशज-
न्यदुःखशल्यानि अधुनापि हृदयेऽवस्थितानि तानि च सह्यानीति मत्ति-
दर्शनेन उद्धृतशल्यवेदनासहनं सुकरमिति ध्वनितम् । तस्य दुःखासह-
नाभावे हेतुं वदन् विशिर्नाष्टि निर्जितशात्रवान् पराभूतरिपून् नरपतीन्
लीलया अवच्यैव दूरादालोकयन् तथा च यदि वेदना न सह्या तदा
कुतोऽद्यापि द्विष्टावनिपतौ अवज्ञेतिभावः कर्णे कर्णमौले व्यपाश्रयः
अनेन च सहायान्तराभावेऽपि नोत्साहहानिरिति सूचितम् ।

(क) वत्स ! अतिगाढप्रहारवेदनापर्माकुलस्य अस्मात्पि न ते
प्रसरति वाणी ।

इत । वत्स दुर्योधन ! किमकृतपूर्वः (१) सम्प्रति मय्य-
प्यमव्याहारः ।

गान्धा । बच्छ ! जइ तुमं बि अह्ने णालबसि किं दानीं
हुस्सासणी दुम्भरिसणी असो वा आलबिस्सदि (क) इति रोदिति ।

इदो । (२) पापोऽहमप्रतिकृतानुजनाशदर्शी

तातस्य बाष्पपयसां तव चाम्ब ! हेतुः ।

दुर्जातमत्र विमले भरतान्वयेऽपि

किं मां सुतक्षयकरं सुत इत्यवैषि ॥

गान्धा । जाद ! अलं परिदेविदेण तुमं बि दाव एको अ-
न्धुअलस्स मग्गोवदेसओ चिरं जीव, किं मे रज्जेण बै-
रेण वा । (ख)

इदो । मातः ! किमप्यसदृशं विकृतं वचस्ते,

सुक्षत्रिया क भवती क च दीनतैषा ।

निर्वक्षले ! सुतशतस्य विपत्तिमेतां,

त्वं नानुचिन्तयसि रक्षसि मामयोग्यम् ।

मूनं विचेष्टितमिदं सुतशोकस्य ।

(१) पूर्वं न कृतः अकृतपूर्वः अव्याहारः मौनितेति यावत् ।

(२) अप्रतिकृतस्य अनुजनाशस्य दर्शी हे अम्ब ! हे मातस्तव तातस्य
आनुजानानां हेतुः ।

(क) वत्स ! यदि त्वमप्यहान् नालपसि किमिदानीं दुःशासनो दुम्भ-
रिणो ऽन्यो वाजपिष्यति । तेषामभावात् कः पुनराजपिष्यतीत्यर्थः ।

(ख) जात ! अलं परिदेवितेन त्वमपि तावदेकोऽन्धयुगलस्य मार्गोप-
देशकचिरं जीव, किं मे राज्ञेन वैरेण वा ।

सञ्ज । महाराज ! किं वा अयं लोकवादो वितथः, न घ-
टस्य कूपपाते रज्ज्वरपि तत्र प्रक्षेप्तव्येति ।

दुर्यो । अपुष्कलमिदम् ननु उपक्रियमाणाभावे किमुपक-
रणेन । इति रोदिति ।

धृतर । दुर्योधनं परिष्वज्य । वत्स ! समाश्वसिहि, समाश्वासय
चास्मान् इमामतिदीनां मातरञ्च ।

दुर्यो । तात ! दुर्लभः समाश्वास इदानीं युष्माकं, किन्तु
(१) कुन्त्या सह युवामद्य मया निहतपुत्रया ।

विराजमानौ शोकेऽपि तनयाननुशोचतम् ॥

गान्धा । जाद ! एदं एब्ब सम्पदं प्पभूदं तुमं बि दाव एक्को
जीवसि कं अस्सं अणुसोइत्तं ता जाद ! अक्कालो दे समर-
स्स प्पसीद एसो दे अञ्जली, णिवट्टेहि समरब्बावारादो, (२)
अपच्छिमं करेहि वअणं । (क)

धृतर । वत्स ! शृणु वचनं तवाम्बायाः मम च निहताशेष-
बन्धुवर्गस्य, प्रश्य,

(१) मया निहताः पुत्रा यस्यास्तादृश्या कुन्त्या सह विराजमानौ
तुल्यदुःखतया सङ्दया वा प्रकाशमानौ युवां सुतान् अनुशोचतम् ।
तथा युवयोः पुत्रा यथा तत्पुत्रेण निहता एवं तत्पुत्रा अपि युवयोः
पुत्रेण मया निहता इति विचिन्त्य शोकेऽपि चित्तस्थैर्यमाधत्तामिति भावः ।

(२) वचनम् अपश्चिममष्टगतं पुरो गतं पूज्यमिति यावत् कुरु ।

(क) ज्ञात ! एतदेव सांप्रतं प्रभुतं यत्त्वमपि तावदेको जीवसि, कस-
न्यमनुशोचिष्यामि, तज्ज्ञात ! अकालस्ते समरस्य, प्रसीद, एष ते अञ्जलिः,
निवर्त्तस्व समरव्यापारात्, अपश्चिमं कुरु वचनम् ।

(१) दायादा न ययोर्बलेन गणिताः स्त्री द्रोणभीष्मौ हतौ
कर्णस्यात्मजमग्रतः शमयतो भीतं जगत् फाल्गुनात् ।
वत्सानां निधनेन मे त्वयि रिपुः शेषप्रतिज्ञोऽधुना
मानं वैरिषु मुञ्च तात ! पितराबन्धाविमौ पालय ॥

दुर्यो । समरात् प्रतिनिवृत्य किं मया कर्त्तव्यम् ।

नाम्ना । जं पिदा दे बिउरो वा भणिस्सदि तं अण-
चिट्ठ । (क)

बल्ल । राजन् ! एवमिदम् ।

दुर्यो । सञ्जय ! अद्याप्युपदेष्टव्यमस्ति ?

बल्ल । राजन् ! यावत् [प्राणितव्यं तावदुपदेष्टव्यं भूमयो
विजिगीषवः] प्रज्ञावताम् । —

दुर्यो । सक्रोधम् । शृणुमस्तावत् प्रज्ञावतः संप्रत्यनुरूपमुप-
देशम् ।

(१) ययोर्बलेन दायादाः स्त्रियो न गणिताः अपश्चात्तास्तौ । कर्ण-
स्येत्यत्रापि यस्येति विपरिणमय्यात्मजितव्यम् यस्य कर्णस्य बलेन न गणिता
इत्यर्थः । तस्य कर्णस्यात्मजं पुत्रं दृष्ट्वा तदप्यतएव शमयतः नाशयतः
ततश्च येन तावत् सप्तपुत्ररक्षणमेव कर्त्तुं न शक्तं तत्र लबाशा दृष्टेति भावः ।
अन्यथा यतपुत्रनाशने प्रतिज्ञावान् रिपुः अन्येषां सम वत्सानां निधनेन ना-
शनेन हेतुना त्वयि तद्विषय एवावशिष्टप्रतिज्ञाः । अतः वैरिषु मानं गर्वम्
“अहमेव तेभ्यः सर्वथा गरीयान् इति” बुद्धिं मुञ्च्य तत्प्रागे फलमाह इमौ
आत्मा पालय वाक्यपालनेन शुद्धाकरणेन आत्मरक्षणेन च पादयेत्यर्थः ।

(क) यत् पिता ते विदुरो वा भणिष्यति तदनुतिष्ठ ।

[प्राणानाशस्तावदुपदेष्टव्यान्नुपतयः]

धृत । वत्स ! युक्तवादिनि सञ्जये किमत्र क्रोधेन, यदि प्रकृतिमापद्यसे तदहमेव [कथयामि, श्रूयताम् ।]

दुर्योधन । कथयतु तातः ।

धृत । वत्स ! किं विस्तरेण, सन्धत्तां भवानिदानीं युधिष्ठिरस्य समीप्सितेन पणेन ।

दुर्योधन । तात ! तनयस्त्रैहवैक्यव्यादम्बा, बालिशत्वात् सञ्जयश्च, काममेवं ब्रवीतु, युष्माकमप्येवं व्यामोहः । अथवा प्रभवति पुत्रनाशजम्मा हृदयज्वरः, तात ! अस्वलितस्त्राटशतस्तदावधीरितवासुदेवशमोपन्यासः संप्रति दृष्टपितामहाचार्यानुजराजचक्रविपत्तिः शरीरमात्रस्त्रैहात् उदात्त-(१)-पुरुषव्रीडावहं असुखावसानञ्च कथमिव करिष्यति दुर्योधनः सह पाण्डवैः सन्धिम् । अन्यच्च नयवेदिन् सञ्जय !

हीयमानान् किल रिपून् नृपाः सन्दधते कथम् ।

दुःशासनेन हीनोऽहं सानुजः पाण्डवोऽधुना ॥

धृत । वत्स ! एवं गतोऽपि मत्प्रार्थनया किं न करोति युधिष्ठिरः । अन्यच्च [सर्वं देवापकृष्टं (२)मन्यते] युधिष्ठिरः ।

(१) उदात्तानामुत्तमानां पुरुषाणां व्रीडावहं बल्ल्याकरम् ।

(२) सर्वं देवापकृष्टं देवाधीनम् सर्वदेवापकृष्टमिति पाठे भवदुभ्य इति शेषः तथाच तस्याहङ्कारित्वाभावात् सर्वतएवात्मा पकर्षज्ञानं किं पुनर्भवदुभ्यः । पाठान्तरे सर्वमेवापकृतं भवदुभ्यः भवतां हतमपकारं न मन्यते नाहुस्मरतीत्यर्थः ।

[भवन्तं ब्रवीमि]

[सर्वमेवापकृतं न मन्यते भवदुभ्यः ।]

डरो । कथमिव ।

धृत । अयूतां प्रतिज्ञा युधिष्ठिरस्य नाहमेकस्यापि भ्रा-
तुर्विपत्तौ प्राणान् संधारयामीति, बहुच्छलत्वात् संग्रामस्यानु-
जनाशं शङ्कमानो यथैव भवते (२) रोचते तथैवासौ शक्तः स-
न्धातुम् ।

सञ्ज । एवमिदम् ।

गान्धा । उपत्तिजुत्तं पडिवल्सस्स पिदुणो बअणं । (क)

डुर्यो । तात ! अग्व ! सञ्जय !

एकेनापि विनाऽनुजेन मरणं पार्थः प्रतिज्ञातवान्
भ्रातृणां निहते शते विषहते दुर्योधनो जीवितुम् ।

तं दुःशासनशोषिताशनमग्निं भिन्दन् गदाकोटिभि-
र्भीमं दिक्षु न विक्षिपामि क्लपणः सन्धिं विदध्यामहम् ॥

गान्धा । हा जाद दुस्सासण ! हा दम्भरिसण ! हा वि-
क्लव ! हा [वीरसदप्पसबणी गान्धारी दक्खसदं पच्छदा न
सुदसदं ।] (ख) सर्वे रुदन्ति ।

(२) भवत इति द्रव्यार्थानां प्रीयमाणः [पा० १, ४, १३, सू०] सं-
प्रदानसंज्ञायां चतुर्थी ।

(क) उपपत्तिजुत्तं प्रतिपद्यस्व पितृव्यवचनम् ।

(ख) हा जात दुःशासन ! हा दुर्मेध ! हा विवर्ण ! धीरशतप्रस-
विनी गान्धारी दुःखशयं प्रसूता, न सुतशतम् ।

[अस्सुदपूब्बा कस्स बि लोए इदिसी विपत्तौ ।]

अशुतपूर्वा कस्यापि लोके ईदृशी विपत्तिः ।

सञ्ज । वाष्पमुत्सृज्य । तात ! प्रतिबोधयितुं महाराजमिमां
भूमिं युवामागतौ, तदात्मापि तावत् संस्तभ्यताम् ।

दृष्ट । वत्स ! एवं विमुखेषु भागधेयेषु त्वयि चामुञ्चति
मानबन्धमरिषु त्वदेकशेषजीवितावलम्बनेयं तपस्विनी गा-
न्धारी कमवलम्बतां शरणमहञ्च ।

ड्यो । श्रूयताम् । कलितभुवना भुक्तैश्चर्यास्तिरस्कृतविद्विपः
प्रणतशिरसां राज्ञां चूडासहस्रकतार्चनः ।
अभिमुखमरीन् घ्नन्तः संख्ये हताः शतमात्मजाः
वहतु सगरेणोढां तातो धुरं सहितोऽम्बया ।
विपर्यये त्वस्याधिपतेरुल्लङ्घितः क्षात्रधर्मः स्यात् ।

नेपथ्ये महान् कलकलः ।

गान्धारी । आकर्ण्य सभयम् । सञ्ज ! किं एदं हाहाकार-
मिस्सं तूररसिदं सुणीअदि । (क)

सञ्ज । अभूमिग्न्यमेवंविधानां भीरुजनानाम् ।

दृष्ट । वत्स सञ्जय ! ज्ञायतामतिभैरवः खलु विस्तारी
हाहारवः, कारणेनास्य महता भवितव्यम् ।

ड्यो । तात ! प्रसीद, पराङ्मुखं खलु दैवमस्माकं या-
वदपरमपि किञ्चिदत्याहितं न आवयति तावदेवाज्ञापय मां
संग्रामावतरणाय ।

गान्धा । जाद ! मुहुत्तअं दाव मं मन्दभाइणीं समस्ससेहि । (ख)

(क) सञ्जय । किमेतत् हाहाकारमिस्सं तूररसितं श्रूयते ।

(ख) जात ! मुहुर्त्तं तावत् मां मन्दभाग्यां समान्वाहय ।

धृत । वत्स ! यद्यपि भवान् समराय कृतनिश्चयस्तथापि
रहःपरप्रतीघातोपायश्चिन्त्यताम् ।

ड्यौ । (१) प्रत्यक्षं हतवान्धवा मम परे हन्तुं न योग्या रहः
किं वा तेन कृतेन तैरिह कृतं यन्न प्रकाश्यं रणे ।

नाम्ना । जाद ! एआइ तुमं की दे सहाअत्तणं करिस्सदि । (क)

ड्यौ । एकोऽहं भवतीसुतक्षयकरो मातः कियन्तोऽरयः ।
शाम्यं केवलमेतु दैवमधुना निष्पाण्डवा मेदिनी ।

नेपथ्ये । कलकलानन्तरम् । भो भो योधाः ! निवेदयन्तु भवन्तः
कीरवेश्वराय, इदं महत् कदनं प्रवृत्तम् । अलमप्रियश्रवण-
पराङ्मुखतया, यतः कालानुरूपं प्रतिविधातव्यमिदानीम् ।

तथा हि । (२) त्यक्तप्राजनरश्मिरङ्किततनुः पार्थाङ्कितैर्मार्गिषै

(१) प्रत्यक्षमक्षिसमीपे हता बान्धवा यैस्तादृशाः परे शत्रवः रह्यो
गुह्या हन्तुं न योग्याः प्रत्यक्षकृतापकाराणां प्रत्यक्षमेवापकारः कर्तुं योग्यः
कृत्यथा अययः स्यादिति भावः । इह उ गतं रणे यत् कर्म तैरपि परैरपि

प्रकाश्यं प्रशंसनीयं न भवति तेन कर्मणा कृतेन किं प्रयोजनं अपि तु
किमपि नास्तीत्यर्थः । दैवं भाग्यमेव शाम्यं शान्तिमनुकूलतामेतु भजताम्
भाग्य शान्त्यैव मेदिनी निष्पाण्डवा भवेत् “पौरुषं दैवसम्पत्त्या काष्ठे
फलति पार्थिवः । त्वमेतन्ननुष्यस्य पिण्डितं स्यात् फलावहमिति” इत्या-
सर्वेषां कर्मणां दैवायत्तत्वस्य प्रतिपादनात् तदानुकूल्यमेव मार्गवे बान्धव-
हायापेक्षेति भावः ।

(२) त्यक्तौ शोकवशात् सुक्तौ प्राजनरश्मि अश्वादिवाहन तोदनशब्दे
“प्राजनं तोदनं तोल”मित्यमर प्रसिद्धः येन तादृशः पार्थाङ्कितैः पार्थ-

(क) जात ! एकाकी त्वं, कस्ते सहायत्वं (साहाय्यं) करिष्यति ।

वाहैः स्यन्दनवर्त्मनां परिचयादाकथ्यमाणः शनैः ।

वार्त्तामङ्गपतेर्विलोचनजलैराविदयन् पृच्छतां

शून्येनैव रथेन याति शिविरं शल्यः कुरुन् कम्पयन् ॥

ड्यौ । श्रुत्वा । साशङ्कम् । सूत ! केनेदमविस्मष्टमशनिपातदा-

रणमुद्धोषितं, ज्ञायतां, कः कोऽत्र भोः ?

प्रविश्य संभ्रान्तः स्ततः । हा ! हतोऽस्मि । इत्यात्मानमपातयत् ।

ड्यौ । कथय कथय ।

स्ततः । आयुष्मन् ! किमन्यत्,

(१) स्वल्पेन यथा शल्येन मूर्च्छितः प्रविशता जनौघोऽयम् ।

शून्यं कर्णस्य रथं मनोरथमिवाधिरूढेन ॥

ड्यौ । हा वयस्य कर्ण ! इति मोहमुपागतः ।

गाम्वा । जाद ! समस्ससिहि समस्ससिहि । (क)

सञ्ज । समाश्वसिहि समाश्वसिहि महाराज !

नामाङ्कितैः संकुलयुद्धे हि कस्येमे शरा इति ज्ञापनाय योद्धृभिः शराः स्व स्व नामाङ्किताः क्रियन्ते इति युद्धमर्थ्यादा । स्यन्दनवर्त्मनां वाहैः परिचयात् तेन अवाञ्छिता अपि अश्वाः संस्कारवशात् येन पथा गता स्तेनैव पथा प्रत्यागच्छन्तीत्यश्वानां स्वभावः । विलोचनजलै रशुजलैः पृच्छतां कर्णस्य वार्त्तां संवादमावेदयन् शून्येन रथरहितेन कर्णस्य रथेन शिविरं सेना-सन्निवेशस्थानं छाडनीति प्रसिद्धस्थानं याति ।

(१) स्वल्पेनापि प्रविशता शल्येन यथा जनौघः मूर्च्छितो भवति तथा मनोरथमिव शून्यं कर्णशून्यं कर्णस्य रथमधिरूढेन शल्येन प्रविशता जनौघः कुरुवलस्यजनौघो मूर्च्छितः ।

(क) जात ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

धृत । भोः ! कष्टं कष्टम् ।

भौष्मे द्रोणे च निहते य आसीदवलम्बनम् ।

पुत्रस्य मे सुहृत् प्रियान् राधेयः सोऽप्ययं हतः ॥

वत्स ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि, भो हतविधे !

अन्धोऽनुभूतशतपुत्रविपत्तिदुःखः

शोच्यां दशामुपगतः सह भार्ययाहम् ।

अस्मिन्नशेषितसुहृद्गुरुबन्धुवर्गे

दुर्योधनेऽपि हि कृतो भवता निराशः ॥

वत्स ! दुर्योधन ! समाश्वसय तपस्विनीं मातरम् ।

दुर्यो ! लब्धसंज्ञः ।

(१) अयि कर्ण ! कर्णसुखदां प्रयच्छ मे

गिरमुद्गिरन्निव मुदं मयि स्थिराम् ।

सततावियुक्तमकृताप्रियं प्रियं

वृषसेनवत्सल ! विहाय यासि माम् । इति पुनर्मोहमुपागतः ।

सर्वे समाश्वासयन्ति ।

दुर्यो ! समाश्वस । मम प्राणाधिके तस्मिन्नङ्गानामौखरे हते ।

उच्छ्वसन्नपि लज्जेऽहमाश्वसे तात ! का कथा ॥

(१) सततमवियुक्तमेकत्र स्थितत्वात् विरहाभावः एकत्रस्थितस्याप्रिय-
करणे त्यज्यता स्यात्तदपि नास्तीत्याह अकृताप्रियम् एवंभूतमित्थपरि-
त्यागे कारणं विवक्षुः संबोधयति वृषसेनवत्सल इति न च पुत्र मम स्नेह
इत्युक्तेः पुत्रवात्सल्यस्य सर्वतः प्रधानत्वात् तदनुरोधेनैव मां परित्यज्य वृष-
सेनं गत इति भावः ।

अपिच । (१) शोचामि शोच्यमपि शत्रुहृतं न वत्सं

दुःशासनं तमधुना न च बन्धुवर्गम् ।

येनातिदुःश्रवमसाधु कृतन्तु कर्णे

कर्त्तास्मि तस्य निधनं समरे कुलस्य ॥

गाम्वा । जाद ! सिढिलेहि दाव क्वणमेत्तं बाप्पमोक्खं । (क)

हृत । वत्स ! क्षणमात्रं परिमार्जयाश्रूणि ।

इयौ । मामुदिश्य त्यजन् प्राणान् केनचिन्न निवारितः ।

तत्कृते त्यजतो बाध्यं किं मे दीनस्य वार्यते ॥

जात ! केनेदमसम्भावितमस्मत् कुलान्तकरं कर्म कृतं स्यात् ।

स्वत । आयुष्मन् ! एवं किल जनः कथयति ।

(२) भूमौ निमग्नचक्रश्चक्रायुधसारथेः शरैस्तस्य ।

निहतः किलेन्द्रसूनोरस्मत्सेनाकृतान्तस्य ॥

इयौ । कर्णानिनेन्दुस्मरणात् क्षुभितः शोकसागरः ।

वाङ्मनेनैव शिखिना पीयते क्रोधजेन मे ॥

अस्व ! तात ! प्रसीदतम् ।

(१) शोच्यमपि अवश्यशोचनाहं वत्समनुजं न शोचामि तदपेक्ष-
यापि अतिस्नेहपातत्वात् अधिकशोच्ये कर्णे असाधु येन कृतं तस्य वृत्तस्य
निधनं कर्त्तास्मि ।

(२) भूमौ निमग्नं चक्रं यस्य । आसन्नकाळे तस्य रथचक्रं “भूमि-
शब्दे पततामिति ब्राह्मणेनाभिशापो दत्त” स्तेन भूमि निमग्नचक्रः साध-
कथा कर्णपर्वणि ४६ अध्यायेऽनुसन्धेया ।

(क) जात ! शिथिलय तावत् क्षणमात्रं बाप्पमोक्खम् ।

जूलनः शोकजन्मा मामयं दहति दुःसहः ।

समानायां विपत्तौ मे वरं संशयितुं रणे ॥

इत । डुर्योधनं परिषृज्य,

(१) भवति तनय ! सत्यं संशयः साहसेसु

द्रवति हृदयमेतद्भीममुत्प्रेक्ष्य भीमम् ।

अनिहतिनिपुणं ते चेष्टितं मानशौण्ड !

च्छलबहलमरीणां सङ्गरं हा ! हतोऽस्मि ।

गान्धा । जाद ! तेन एव सुदसदकदन्तेण बिभ्रो दरेण
समं समलं मगसि । (क)

डुर्यो । अम्ब ! तिष्ठतु तावत् वृकोदरः ।

(२) पापेन येन हृदयस्य मनोरथो मे

सर्वाङ्गचन्दनरसो नयनामलेन्दुः ।

(१) भीमं भीमसेनं भीमं भोषणकर्माणमुत्प्रेक्ष्य उद्भाव्य । एतद्
हृदयं द्रवति त्वस्यतीत्यर्थः । ते तव चेष्टितं रणव्यापारः अनिहतिनिपु-
णम् निहतौ शाये अनिपुणमच्छलानुबन्धीत्यर्थः अरीणाञ्च सङ्गरं समरं
बहुच्छलम् । न्यस्तशस्त्रस्य द्रोणस्य तैर्हिंसनात् छलवाञ्छत्यमित्येवं परा-
भवाशंसया हतोऽस्मि बहुच्छल पाण्डवकर्तृकभवद्वाशस्याशंसनेनाहमपि
नष्ट इत्यर्थः जयो रन्ध्रप्रहारिणामित्युक्ते स्तेषां छलप्रहारित्वेन जयावश्य-
म्भावात् भवतश्च तद्वास्तीति विशेषणेनाह मानशौण्ड ! हे मानप्रधान !
छलयुक्ते लोकेऽप्ययः स्यादिति तद्भीरुणा मानवता त्वया तत् न क्रियते
इति ससुदितार्थः ।

(२) हृदयस्य मनोरथः अत्यन्ताभिलषणीयरूपः प्रेमासदत्वात् ।

(क) तेनैव सुतशतकृतान्तेन वृकोदरेण समं समरं मार्गयसे ।

पुत्रस्तवाम्ब ! तव तात ! नयैकशिष्यः

कर्णो हतः सपदि तत्र शराः पतन्तु ॥

हृत ! अलमिदानीं कालातिपातेन, सज्जं मे रथमुपहर ।
त्वच्चेद्भिषेपि पाण्डवेभ्यः तिष्ठ गदामात्रसहाय एव समरभु-
वमवतरामि ।

हृत ! अलमन्यथा सम्भावितेन अयमहमागत एवेति निष्क्रान्तः ।

धृत । वत्स दुर्योधन ! यदि स्थिर एवास्मान् दग्धुमयं
ते व्यवसायस्तत् सन्निहितेषु वीरेषु सेनापतिः कश्चिदभिषिच्य-
ताम् ।

दुर्यो । नन्वभिषिक्त एव ।

गाम्वा । कतरो उण सो जहिं एदं हृदासं ओलम्बिस्सं (क)

धृत । किं वा शल्यः उत वा अश्वत्थामा ?

दुर्यो । (?) कर्णालिङ्गनदायी वा पार्थप्राणहरोऽपि वा ।

अनिवारितसम्पातैरयमात्माऽश्रुवारिभिः ॥

सर्वाङ्गेषु चन्दनरसरूपः आध्यायनकरत्वात् नयनस्य इन्दुस्वरूपस्तृप्ति-
साधनत्वात् हे अम्ब ! मातस्तव पुत्रः पुत्रउल्ल्यः वात्सल्यासदत्वात् हे
हे तात ! तव नयैकशिष्यः नये नीतौ एकशिष्यः प्रधान शिष्यः । एतादृशः
कर्णो येन पापेन हृतः निहतस्तस्मिन् शराः पतन्तु । तेनैव सह योत्से-
दित्यर्थः ।

(?) अभिषिक्त इति पूर्वोक्तानुकर्षेण आत्माभिषिक्त इत्यर्थः । इह
उद्देगाख्यं नाटकाङ्गं “नृपादिजनिता भीतिरुद्देगः परिकीर्तित”
इति दर्पणोक्तेः ।

(क) कतरः पुनः स यत्नेमां हताशामवलम्बिष्ये ।

नेपथ्ये । कलकलं कृत्वा । भो भोः कौरववलप्रधानयोधाः !
अलमस्मानवलोक्य भयादितस्ततो गन्तुम्, कथयन्तु भवन्तः
कस्मिन्नुद्देशे सुयोधनस्तिष्ठतीति । सर्वे संभ्रममाकर्षयन्ति ।

प्रविश्य संभ्रान्तः स्रुतः । आयुष्मन् !

प्राप्तावेकरथारूढौ पृच्छन्तौ त्वामितस्ततः ।

सर्वे । कथं कथं ?

स्रुत । स कर्णारिः सच क्रूरो वृककर्मा (?) वृकोदरः ।

गान्धा । सभयम् । जगद् ! किं एतत् सम्पदं पङ्क्तिपङ्क्तिद्वयं (क)

दुर्यो । ननु सन्निहितैवेयं गदा ।

गान्धा । हा हृदस्मि श्रहं मन्दभाङ्गी (ख)

दुर्यो । अलमिदानीं कार्पण्येन । सञ्जय ! सञ्जय ! रथमारोप्य

पितरौ शिविरं प्रवेशय । प्राप्तोऽस्मच्छोकापनोदप्रणयौ जनः ।

धृतराष्ट्र । वत्स ! क्षणमेकं प्रतीक्षस्व यावदनयोर्भावमुपलभे ।

दुर्यो । तात ! किमनेनोपलभेन तद्गम्यताम् ।

धृतराष्ट्र । गान्धारी च किञ्चिद्भ्रता तिष्ठतः ।

ततः प्रविशतो रथारूढौ भीमार्जुनौ ।

भीम । भो भोः सुयोधनानुजीविनः ! किमिति ससम्भ्रम-
मयथातथं सञ्चरन्ति भवन्तः अलमावयोः शङ्कया ।

(?) वृकस्य व्याघ्रविशेषस्य कर्मैव कर्म यस्य क्रूरकर्मैवार्थः ।

(क) जात ! किमत्र प्रतिपत्तव्यम् ।

(ख) हा हाताश्रहं मन्दभाग्या ।

(१) कर्त्ता द्यूतच्छलानां जतुमयशरणीद्दीपनः सोऽभिमानो
 कृष्णाकेशोत्तरीयव्यपनयनमरुत् पाण्डवा यस्य दासाः -
 राजा दुःशासनादेर्गुरुरनुजशतस्याङ्गराजस्य मित्रं
 कास्ते दुर्योधनोऽसौ कथयत न रूषाद्रष्टुमभ्यागतौ स्वः ॥
 धृत । सञ्जय ! दारुणः खलु उपक्षेपः पापस्य ।

बभ्रु । तात ! कर्मणा कर्तानिःशेषविप्रियाः संप्रति वाचा
 व्यवस्यन्ति ।

दुर्यो । सूत ! ब्रूहि गत्वीभयोः अयं तिष्ठतीति ।

सूत । यथान्नापयति देवः । तावुपहृत्य । ननु भो हृकोद-
 रार्जुनौ ! एष महाराजस्तातेन अम्बया च सह न्यग्रोधच्छा-
 यायामुपविष्टस्तिष्ठति ॥

अर्जु । आर्य्य ! प्रसीद, न युक्तं पुत्रशोकोपपीडितौ पितरौ
 पुनरस्मद्दर्शनेनोद्देजयितुं, तन्नच्छावः ।

भीम । मूढ ! अनुलङ्घनीयः सदाचारः न युक्तं
 मनभिवाद्य गुरुन् गन्तुम् । उपहृत्य । सञ्जय ! पित्रो नमष्कृतिं
 श्रावय । अथवा तिष्ठ, स्वयमेव श्रावयावः । इति रथादवतरतः ।

भीम । विश्राव्य स्वकर्म नाम च वन्दनीया गुरवः ।

(१) द्यूतमेव च्छलानि तेषां कर्त्ता जतुमयं जतुप्रचुरं प्राचुष्यार्थं
 मयट् शरणं गृहम् “शरणं गृहरक्षितो” रित्यमरः । तस्योद्दीपनः विरो-
 धनद्वारा दाहकः । कृष्णायाः द्रौपद्याः केशस्य उत्तरीयस्य च व्यपनयनेऽ-
 पसारणे मरुदिव वायुरिव, पटुरिति दर्पण धृतपाठः । पाण्डवाः यस्य दासा
 द्यूतजयेन दासत्वेन संभाषिताः । इह कलाख्यं सम्यङ्कं “प्रियाभैरप्रि-
 यैर्वाक्यैर्विलोभ्य कलनाच्छल”मिति दर्पणोक्तेः ।

अञ्जु । उपगम्य । तात ! अस्मै !

सकलरिपुजयाशा यत्र बद्धा सुतैस्ते
दृष्टमिव परिभूतो यस्य गर्वेण लोकः ।

रणशिरसि निहन्ता तस्य राधासुतस्य
प्रणमति पितरौ वां मध्यमः पाण्डवोऽयम् ।

भीम । (१) [चूर्णिताशेष] कौरव्यः क्षीवो दुःशासनासृजा ॥

भङ्क्ता सुयोधनस्योर्वी भीमोऽयं शिरसाञ्चति ॥

धृत । दुरात्मन् वृकोदर ! न खल्विदं भवतैव केवलं सप-
द्धानामपकृतं, यावत् क्षत्रं तावत् समरविजयिनी जिता ह-
ताश्च वीराः, तत् किमेवं विकत्यनाभिरस्मानुद्देजयसि ॥

भीम । तात ! अलमलं मन्युना ।

(१) कृष्णा केशेषु कृष्टा तव सदसि वधूः पाण्डवानां नृपैर्यै

(१) निहता अशेषाः कौरवा यैः । दुःशासनासृजा तद्वधःस्यचरधि-
रपानेन क्षीवो मत्तः भङ्क्ता भाविभञ्जमकारो भविष्यदर्थे दृष्टम् । इह
व्यवसायनामकं नाटकाङ्कं “व्यवसायश्च विज्ञेयः प्रतिज्ञा हेतुसम्भव” इति
दर्पणोक्तेः । इह निरुक्तिरवङ्कारः । “पूर्वसिद्ध्यर्थं कथा निरुक्तिरिति
कीर्त्तित”मिति दर्पणोक्तेः ।

(१) वे पापकारिणः वे च पापद्रष्टारोऽनुमन्तारो वा ते सर्वे एव मृपाः
वेग स्वकृतापराधेनैव हेतुना क्रोधवज्रो कृष्णाक्रोधान्नौ कथं क्षुद्रं बभूव य-
च्चभक्तुं तदवश्यं तत्तुल्यानादरेणैव अनायासेनैवेत्यर्थः दग्धादत्यन्तात्
कारणात् आशये न तु, दर्पादिप्रकाशनाय यतः हे तात ! त्वमिति गुरुषु पुत्र-
पौत्रादिकृते कर्मणि साक्षी उदासीनः मध्यस्थः न तु तत्कर्मणि कर्त्तृत्वार्थः ।

[निहताशेष] दर्पणसम्मतपाठः ।

सर्व्वे ते क्रोधवक्त्रौ कृशश्लभकुलावज्ञया येन दग्धाः ।

एतस्मात् आवायेऽहं न खलु भुजबलश्लाघया नापि दर्पात्
पुत्रैः पौत्रैश्च कर्मण्यतिगुरुणि कृते तात ! साक्षी त्वमेव ॥

इर्यो । अरे रे मरुत्तनय ! किमेवं वृद्धस्य राज्ञः पुरतो नि-
न्दितव्यमात्मकर्म श्लाघसे । अपि च ।

(१) कृष्टा केशेषु भार्या तव तव च पशोस्तस्य राज्ञस्तयोर्वा
प्रत्यक्षं क्षमापतीनां मम भुवनपतेराज्ञया द्यूतदासी ।

अस्मिन् वैरानुबन्धे वद मिमपकृतं तैर्हता ये नरेन्द्रा
साक्षीर्वीर्यातिभारद्रविणगुरुमदं मामजित्वैव दर्पः ।

आः दुरात्मन् ! एष न भवसि इति सक्क्रोधमुत्थाय सन्तुमिच्छति ।

• धृत । धृतोपवेशयति ।

भीम । क्रोधं नाटयति ।

अर्ज्जु । आर्य्य ! किमत्र क्रोधेन ।

(२) अप्रियाणि करोत्येष वाचा शक्तो न कर्मणा ।

(१) तव तव च भीमार्ज्जुनयोरुभयोः सम्बोध्यत्वात् तस्य राज्ञः युधि-
ष्ठिरस्य तयोः नकुलसहदेवयोर्वैत्याक्षेपे अनादरे वा क्षमापतीनां नृपाणाञ्च
प्रत्यक्षं द्यूतदासी द्यूतेन जितत्वात् दासीव अपमानयथेष्टाचरणयोग्यत्वात्
केशेषु कृष्टा । अस्मिन् वैरानुबन्धे विद्वेषजनके कर्मणि तैः तद्वृद्धभिर्नृपैः
किमपकृतमपराद्धं सदाज्ञयैव कृतत्वात् मामेव जित्वा गर्व्ययुक्तो नात्वांनि-
त्यर्थः । इह संफेटनामकं नाटकाङ्कं “संफेटो रोषभाषण”मिति दर्पणोक्तेः ।
दर्पणकृता तु अरे रे मरुत्तनयेत्यादिवाक्यमादावुद्धृत्येदं पद्यसदाहृतं तेन
नद्यपद्यसमुदायः संफेटः ।

(२) यथाविकाररोगवतः प्रज्ञापा एवं शतभ्रातृबन्धस्यसन्विकारवतस्ते-

हतभ्रातृशतो दुःखी प्रलापैरस्य का व्यथा ।

भीम । अरे रे भरतकुलकलङ्क !

(१) अत्रैव किं न विशसेयमहं भवन्तं

दुःशासनानुगमनाय कटुप्रलापिन् !

विघ्नं गुरुर्न कुरुते यदि मत्गदार्य

निर्भिद्यमानरणितास्थनि ते शरीरे ।

अन्यच्च, मूढ !

(२) शोकं स्त्रीवन्नयनसलिलं यत् परिव्याजितोऽसि

भ्रातुर्वक्षःस्थलविघटने यच्च साक्षीकृतोऽसि ।

आसीदेतत् तव कुटुम्बतः कारणा जीवितस्य

क्रुद्धे युष्मत्कुलकमलिनीकुञ्जरे भीमसेने ।

दुर्यो । दुरात्मन् ! भरतकुलाधम ! द्यूतदास ! पाण्डव-
पश्यो ! नाहं भवानिव विकृत्यनाप्रगल्भः । किन्तु,

नास्य कार्यसामर्थ्यं ध्वनितम् । इह प्लादनं नाटकाङ्गं 'तदाकुप्लादनं
पुनः । कार्यार्थमपमानादेः सहनं खलु यद्भवे'दिति दर्पणोक्तेः ।

(१) विशसेयं नाशयेयं मङ्गदाप्येण निर्भिद्यमानानि अतएव रणितानि
शब्दायमानानि अस्थीनि यत् तादृशे शरीरे तथा करणे यदि गुरुकातो-
विघ्नं न कुर्यादित्यर्थः । अस्थिशब्दस्य मुख्यं गौणपरत्वेऽपि अमङ् तेन
पक्षेऽनोऽज्ञोपात् रूपसिद्धिः रणितास्थिनीति पाठस्तु प्रामादिकः अनङ्गा-
देशस्य नित्यत्वात् ।

(२) दुष्प्रकुलं कमलिनीव सुखच्छेद्यत्वात् तत् कुञ्जरे हस्तिमण्डपे भीम-
सेने क्रुद्धे सति यत् स्त्रीवत् वक्षुर्जलं त्याजितोऽसि न पुनः प्रतिकर्तुं
समर्थ इति भावः । यच्च भ्रातृवचोविदारणे साक्षी कृतोऽसि जीवितस्य त-
त्रैवकारणा तीव्रवेदना 'कारणातीव्रवेदने'त्यमरः ।

(१) द्रक्ष्यन्ति न चिरात् सुप्तं पाण्डवास्त्वां रणाजिरे ।

मद्गुदाभिन्नवक्षोऽस्थिवेणिकाभीमभूषणम् ॥

भीम । विहस्य । यद्येवं नाश्रद्धेयो (२) भवान्, तथापि प्रत्यासन्नमेव कथयामि ।

(३) पौनाभ्यां मद्गुजाभ्यां भ्रमितगुरुगदाघातसञ्चूर्णितोरोः

क्रूरस्याधाय पादं तव शिरसि नृणां पश्यतां खःप्रभांते ।

त्वन्मुख्यभ्रातृचक्रोद्दलनगलदसृक्चन्दनेनानखाग्रं

स्थानेनार्द्धेण चाक्तः स्वयमनुभविता भूषणं भीममस्मि ॥

नेपथ्ये । भो ! भो भीमसेनार्जुनौ ! एष खलु निहताशेषा-
रातिचक्र आक्रान्तपरशुरामाभिरामयशाः (४) प्रतापतापित-
द्विङ्मण्डलस्थापितस्वजनः श्रीमानजातशत्रुर्देवो युधिष्ठिरः
समाज्ञापयति ।

उभौ । किमाज्ञापयत्यर्थः ? पुनर्नेपथ्ये ।

(१) मद्गुदाभिन्नानि यानि वक्षोऽस्थीनि तेषां वेणिका प्रवाहः
शिरप्रवाहः सैव भीमं भवानकं भूषणं यस्य तथाभूतम् “वेणो तु केशवेशे
स्यात् प्रवाहेऽपि निगद्यते” इति धरणिः । ततः स्वार्थे कः ।

(२) नाश्रद्धेयो न अश्रद्धेयो विश्वसनीयवचन इत्यर्थः ।

(३) पश्यतां नृणां पुर इति शेषः स्थानेन पिण्डोभूतेन घनेनेत्यर्थः ।
चाक्तः चिप्टः सन् त्वमेव मुख्यो यस्य तादृशं यद्भ्रातृचक्रं भ्रातृशतं त-
स्योद्दलनेन उन्मूलनेन गलन्ति यानि अस्त्राणि रक्तानि तानि चन्दन इव
तेन भीमं भवानकं भूषणं श्वः परदिने स्वयमनुभवितास्मि । तथा च त्वां
नो हन्तास्मीति भावः ।

(४) निहताशेषेत्यादिविशेषणेन परशुरामस्यत्वसूचनम् ।

(१) कुर्वन्वाप्ता हतानां रणशिरसि जना वङ्गिसाहेहभारान्
अश्रून्मिश्रं कथञ्चित् ददतु जलममी बान्धवा बान्धवेभ्यः ।
मार्गन्तां ज्ञातिदेहान् हतनरमहने खण्डितान् गृध्रकङ्क
रस्तं भास्वान् प्रयातः सह रिपुभिरयं संक्षियन्तां बलानि ॥

उभौ । बदाज्ञापयत्याश्च इति निष्क्रान्तौ ।

नेपथ्ये । अरे रे गाण्डीवाकर्षणबाहुशालिन् अर्जुन !
अर्जुन ! कीदानीं गम्यते ।

(२) कर्णक्रोधेन युष्मद्विजयि धनुरिदं त्यक्तमेतान्यहानि
प्रौढं विक्रान्तमासीद्वन इव भवतः शूरशून्ये रणेऽस्मिन् ।

(१) आप्ता बान्धवा देहभारान् देहसंघान् वङ्गिसात् कात्स्न्येन
वङ्गिदेयान् कुर्वन्तु कात्स्न्येन देयेऽर्थे सातिप्रत्ययः । तस्य करोतेर्व्यव-
धानेऽपि साधुत्वमिष्यते । अश्रून्मिश्रं रोदनजलमिलितं जलं ददतु । हत-
नरैर्गहने गहनतां दुर्गमतां प्राप्ते रणशिरसीत्यनुषङ्गः । रिपुभिर्दुःखेन-
यत्नीयैः सप्तं भास्वान् अस्तं प्रयातः प्रयातुमारब्धः तथा च रात्रः शत्रवो
यथा ऽस्तं नाशं गतः एवं रविरस्तमदर्शनम् गन्तुमारब्ध इत्यर्थः । अतो
बलानि संक्षियन्ताम् नानास्थानस्थानि रणनिवारणपूर्वकमेकत्रीक्रिय-
मान् । इह शक्तिर्नाटकाङ्गं “शक्तिः पुनर्भवेत् विरोधस्य प्रथमः” इति द-
र्शयोक्तेः ।

(२) एतान्यहानि व्याप्य कर्णक्रोधेन धनुर्यत्नमिदानीं तस्य नाशेन
उत्तर्ज्ज्वितमिति भावः । मया धनुषस्त्रागात् शूरशून्येऽस्मिन् वन इव रणे
प्रौढं प्रगल्भमुत्कटमित्यर्थः । विक्रान्तं विक्रमः भावे क्तः । अनवजिता क्रैना-
न्वपराभूता न्यस्ता शोकेन परित्यक्ताहेतिरस्त्रं येन तादृशस्य पितुस्तत्ताङ्गे
स्वर्गं कृत्वा उत्तमाङ्गं स्वर्गरूपापकारमनुचिन्त्य पाण्डवानां कल्पाग्निरिव
द्रुपदचमूणां घमरो नायको द्रौपिः अस्मि अहं उमेतः प्राप्तः ।

स्पर्शं हृत्त्वोत्तमाङ्गे पितुरनवजितन्यस्तहेतेरुपेतः

कल्पाग्निः पाण्डवानां द्रुपदसुतचमूधस्मरो द्रौणिरस्मि॥

धृत । आकर्ण्य सहर्षम् । वत्स दुर्योधन ! द्रौणपरिभक्तो-

द्दीपितक्रोधपावकः पितुरपि समधिकबलः शिच्चावानमरोपम-
शायमश्वत्यामा प्राप्तः, तत्प्रत्युपगमनेन तावदयं सम्भाव्यतां वीरः ।

गाम्वा । जाद ! पञ्चगच्छ एदं महाभात्रं । (क)

दुर्यो । तात ! अस्व ! किमनेन अङ्गराजबधाशंसिना वृथा-
यौवनबलशस्त्रभरेण ।

धृत । वत्स ! न खल्वस्मिन् काले पराक्रमवतामेवं विधानां
वचनमात्रेणैवं विरागमुत्पादयितुमर्हसि ।

प्रविश्याश्वत्यामा । विजयतां कौरवाधिपतिः ।

दुर्यो । उवाच । गुरुपुत्र ! इत आस्यताम् । इत्युपवेशयति ।

अथ । राजन् ! दुर्योधन !

(१) कर्णेन कर्णसुभगं बहु यत्तदुक्ता

यत् सङ्गरेषु विहितं विदितं त्वया तत् ।

द्रौणिस्तुधिज्यधनुरापतितोऽभ्यमित

(१) कर्णेन कर्णसुभगं सुश्राव्यं न तु सफलमित्यर्थः । तदेव स्पष्टयति
सङ्गरेषु युद्धेषु यत् कृतं तत्त्वमेव विदितं न कथनापेक्षेत्यर्थः । इदानीमभ्य-
मितममितं शत्रुमभिसुखीकृत्य अधिज्य बहुज्यामधिगतं धनुर्यस्य तादृशः
सन् आपतितः आगतः अतः हे नृप ! अप्रतिकारदुःखं शत्रुकृतापकारा-
प्रतिकाररूपं दुःखं तज ।

(क) जात ! प्रत्यङ्गच्छ एतं महाभागम् ।

मेघोऽधुना त्यज नृपा प्रतिकारदुःखम् ।

दुर्यो । बाभ्रुसूयम् । आचार्यपुत्र !

अवसाने ऽङ्गराजस्य योज्यं भवता किल ।

समाप्यन्तं प्रतीक्षस्व कः कर्णः कः सुयोधनः १ ।

अथ । कथमद्यापि स एव कर्णपक्षपातः अस्मासु च परि-
भवः, राजन् कौरवेश्वर ! एवं भवतु इति निष्क्रान्तः ।

धृतराष्ट्र ! वत्स ! क एषे ते व्यामोहः, अस्मिन् काले एवं-
विधस्य अश्वत्थाम्नः वाक्पारुष्येण अप- (२) रागमुत्पादयसि ?

दुर्यो । किमस्याप्रियमनृतं (३) मयोक्तं किं वा नेदं क्रो-
धस्थानम् ? पश्य,

(४) अकलितमहिमानं क्षत्रियैरात्तचापैः

समरशिरसि युष्मद्भाग्यदोषाद्विपन्नम् ।

परिवदति समक्षं मित्रमङ्गाधिराजं

(१) धनुर्ग्रहणे कर्णबधप्रतीक्षावत् समापि बधः प्रतीक्ष्यतां कर्णस्य
मम प एकत्वात् तदाह कः कर्णः कः सुयोधनः आवयोरभिच्छब्दय-
त्वादिति भावः ।

(२) अपरागमसन्तोषम् ।

(३) किं मया अनृतं मिथ्या अथ चाप्रियमुक्तं येनायं क्रुद्धः स्यात्
किन्तु सत्यवचनेनैवायं क्रुद्ध इति भावः । इदं कर्णाधिष्ठेपरूपं वचनं
क्रोधस्थानं मम क्रोधावहं न अपि तु क्रोधावहमेव ।

(४) क्षत्रियैः अकलितमहिमानं अविज्ञातमाहात्म्यं युष्मद्भाग्य-
दोषाद्विपन्नं विनष्टं मम मित्रमङ्गाधिराजं मम समक्षं परिवदति निन्दति
अस्मिन् मित्रनिन्दकेऽर्जुने वा तद्वातके मम को विशेषः को भेदबोध
अभवोरपि मित्रद्वेष्टत्वात्तत्त्वत्वमित्यस्मिन् क्रोधस्थानत्वं उक्तमेवेति भावः ।

मम खलु कथयास्मिन् की विशेषी ऽर्जुने वा ॥

धृतराष्ट्र ! अथवा वत्स ! तवापि कोऽत्र दोषः, अवसानमि-
दानीं भरतकुलस्य, गान्धारि ! किमिदानीं करोमि मन्द-
भाग्यः । विचिन्त्य । भवत्वेवं तावत्, सञ्जय ! मद्बचनात् ब्रूहि
भारद्वाजमश्र्वत्थामानम् ।

(१) स्मरति न भवान् पीतं स्तन्यं चिराय सहामुना

मम च मृदितं क्षौमं बाल्ये त्वदङ्गविवर्त्तनैः ।

अनुजनिधनस्फीताच्छोकादतिप्रणयाच्च यत्

विकृतवचने माऽस्मिन् क्रोधश्चिरं क्रियतां त्वया ॥

सञ्जय ! यदाज्ञापयति तातः । इत्युत्तिष्ठति ।

धृतराष्ट्र ! (२) अपि चेदमन्यत्त्वया वक्तव्यम् ।

यन्मोचितस्तव पिता वितथेन शस्तं

यत्तादृशः परिभवः स तथाविधोऽभूत् ।

एतद्विचिन्त्य बलमात्मनि पौरुषञ्च

दुर्योधनोक्तमपहाय विधास्यस्योति ॥

(१) असुना दुर्योधनेन सह स्तन्यं गान्धारोस्तनभवं पयः पीतं बाल्ये
त्वदङ्गविवर्त्तनैः तवाङ्गचालनैः मम क्षौमं वासः यत् मृदितम् एतच्च भवान्
स्मरति अधुना अनुजगतबधस्फीतात् शोकात् कर्णे च अतिप्रणयात् विकृत-
वचनेऽस्मिन् दुर्योधने क्रोधश्चिरं न क्रियताम् यदिति पूर्वार्द्धेऽन्वितम् ।

(२) तादृशः तादृशस्यात्यन्तमहिमार्थवत्स्यः पितुः तथाविधः धृष्टद्युम्न-
कृतमौलिस्पर्शादिरूपः सः श्रूयमाणः परिभवस्तिरस्कारः एतद्विचिन्त्य
अनुष्ठेय बलपौरुषाभावेऽसमर्थस्य चेष्टा न भवतीत्याशङ्क्य तदुद्वयमपि
नयास्तीत्याह बलं देहजा शक्तिः पौरुषं उत्साहातिशयः । विधास्यसि
प्रतिविधास्यसीत्यर्थः ।

सञ्ज । यदाज्ञापयति तातः । इति निष्क्रान्तः ।

दुर्यो । सूत ! सांग्रामिकं मे रथमुपकल्पय ।

सूत । यदाज्ञापयत्यायुष्मान् इति निष्क्रान्तः ।

धृतराष्ट्र । गान्धारि ! इतो वयं मद्राधिपतेः शत्रुस्य शिविरमेव

(१) गच्छावः वत्स ! त्वमप्येवं कुरु, इति परिक्रम्य निष्क्रान्ताः सर्वे ।

इति पञ्चमोऽङ्कः ।

(१) सैन्यापत्ये तस्य वरुणाय तत्र गमनमिति बोध्यम् ।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्यविरचिते वैष्णोसंहार
नाटकव्याख्याने दुर्योधननामपञ्चमाङ्कव्याख्या ।

षष्ठोऽङ्कः ।

ततः प्रविशति आसनस्थो युधिष्ठिरो द्रौपदी चेटी पुरुषस्य ।

युधि । विचिन्त्य निश्चयं च ।

(१) तीर्थे भीष्ममहार्णवे कथमपि द्रोणानले निर्हते

(१) भीष्मएव महार्णवस्तस्मिन् तीर्थे गतपारे सति द्रोणएवानलस्त-
स्मिन् कथमपि केनापि रूपेण निर्हते स्वयमस्तत्त्वागेन शान्ते न तु जया-

कर्णाशीविषभोगिनि प्रशमिते शल्ये च याते दिवम् ।

भीमेन प्रियसाहसेन रभसादल्पावशिष्टे जये ।

सर्वे जीवितसंशयं वयममी वाचा समारोपिताः ॥

द्रौप । सबाष्पम् । महाराज ! पञ्चालिण (१) त्ति किं न भण्दि । (क)

बुधि । कृष्ण ! ननु मया (२) पुरुषमवलोक्य । बुधक !

दिना अतएव कथमपीत्युक्तम् । आश्यां दंष्ट्रायां विषं यत्र तादृशः भोगो देहो विद्यते यस्य विषयुक्तसर्प इत्यर्थः । भोगः सुखे “स्त्यादिभृता-
वहेष्व फणकाययो” रित्यमरः । कर्णएवा शीविषभोगी महासर्पस्तस्मिन् प्रशमिते विनाशिते सति जये स्वल्पावशिष्टे दुर्योधनमात्रजयापेक्षणात् ।
सहसा बलेन क्रियमाणं युद्धादिकं साहसं प्रियं साहसं यस्य तेन भी-
मेन वाचा “अद्यैव सुयोधनं हनिष्यामि अद्याह्नने स्वयं मरिष्यामी-
त्येवंरूप” प्रतिज्ञावाक्येन वयं सर्वे संशयं विजयसंशयं मरणसम्भावनां
वा समारोपिताः गमिताः तत्प्रतिज्ञाश्रवणेन अदर्शनं गतस्य दुर्योधनस्या-
दर्शने युद्धाभावेन भीममरणसम्भावनया वयमपि सर्वे तन्मरणेन मरिष्या-
मइति भावः । इह विरोधनं नाटकाङ्गं “कार्यात्ययोपगमनं विरोधन-
मिति स्मृतमिति दर्पणोक्तेः । महार्णव इत्यत्र महोदधाविति दर्पण-
सम्मतः पाठः ।

(१) पाञ्चाल्या मया सर्वे संशयमारोपिता इति किं न भणितं भी-
मेन तद्रूपभङ्गप्रतिज्ञाया मत्केशाम्बराकर्षणजातकोपेनैव कृतत्वात् मया
वासकदुस्तेजनात् समैव तद्दोषभागित्वं न तु भीमस्येति द्रौपद्याशयः ।

(२) प्रयोजकत्वेन द्रौपद्या आत्मनः कर्तृत्वे प्रतिपादिते ततोऽपि
प्रयोजकतया राज्ञा आत्मनएव सर्वानर्थहेतुभूतद्यूतकर्तृत्वेनात्मनः प्रयो-
जकत्वेन कर्तृत्वसुररीक्रियते ननु मयेति ।

(क) महाराज ! पाञ्चाल्येति किं न भणितम् ।

धृष्ट । देव ! आज्ञापय ।

शुधि । उच्यतां सहदेवः, क्रुद्धस्य वृकोदरस्यापर्युषितदारुणां(१)प्रतिज्ञामुपलभ्य प्रनष्टस्य मानिनः कौरवराजस्य पदवीमन्वेष्टुमतिनिपुणमतयस्तेषु तेषु स्थानान्तरेषु यथार्थाभिज्ञाः सुसचिवाश्च भक्तिमन्तः पटुपटहरवव्यक्तघोषणाः (२) सुयोधनपदसञ्चारवेदिनः प्रतिश्रुतधनपूजाप्रत्युपक्रियाश्चरन्तु समन्तात् समन्तपञ्चकम् । अपि च ।

(३) पङ्के वा सैकते वा सुनिभृतपदवीवेदिनी यान्तु दाशाः

(१) अपर्युषिता अपरदिनगामिनी ‘अद्यैव हनिष्यामि अद्याह्नने स्वयं सरिष्यामीत्येवंरूपा’ अतएव दारुणा अद्याह्नने स्वमरणकलकत्वात् प्रतिज्ञा तामुपलभ्य श्रुत्वा प्रनष्टस्य अदर्शनं गतस्य गुप्त्रस्येत्यर्थः ।

(२) पटुना पटहरवेण दृक्काशब्देन व्यक्तं यथा तथा घोषमिति इति घोषणाः नन्द्यादित्वात्त्युः सर्वत्र प्रसिद्धार्थं दृक्काशब्दोदायनः । ‘स्थायः पटहोदके’त्यमरः ।

(३) ये चारा यत्र योग्यास्ते तत्र नियोज्या इत्युपदिशति । दाशाः कैवर्त्ताः “कैवर्त्ते दाशधीवरा” इत्यमरः । पङ्के पङ्क्तिषु जलादौ सैकते सिकतामयदेशे च नियोज्यास्तेषां जलप्रायदेशेष्वेव दत्तत्वात् । वज्रवा गोपाः कक्षेषु शुष्कतृणयुक्तस्थानेषु गोप्रचारणोपयोगितया तेषां तत्रैवाभिज्ञत्वात् क्षुण्णे विदलिते वीरुच्चित्रये लतासंघे परिचयो येषां तथाभूताः कुक्ष्येष्विति पाठे लतावेष्टितस्थानेष्वित्यर्थः । आक्रान्ते स्वयमावरणरूपेण परिहृते वीरुच्चित्रये परिचयो येषामिति वाक्यार्थः । व्याधाः व्याघ्रप्रधानाटवीषु नियोज्या यान्तु रन्ध्रेषु । गर्त्तेषु सिद्धानां व्यञ्जनं लक्षणमिव व्यञ्जनं येषां ते सिद्धपुरुषचिह्नधारिणः प्रतिमुनिनिष्ठयं सर्वमुनिस्थाने चरन्तु तद्रूपाणामेव तत्र प्रवेशौचित्यात् ।

[कुञ्जेष्व] क्रान्तवीरुन्निचयपरिचया वल्लवाः सञ्चरन्तु ।
व्याधा व्याघ्राटवीषु स्वपरपदविदो ये च रन्ध्रेष्वभिज्ञा
ये सिद्धव्यञ्जना वा प्रतिमुनिनिलयं ते च चाराञ्चरन्तु ॥

पुरु । यदाज्ञापयति देवः ।

युधि । एव' वक्तव्यः सहदेवः ।

(१) ज्ञेया रहः शङ्कितमालपन्तः सुप्ता रुगार्त्ताश्च वने विचेयाः
त्रासो मृगाणां वयसां विरावो नृपाङ्गपादप्रतिमाश्च यत्र ॥

पुरु । यथाज्ञापयति देवः इति निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य ।

सहर्षम् । देव पाञ्चालकः प्राप्तः ।

युधि । त्वरितं प्रवेशय ।

पुरु । निष्क्रम्य पाञ्चालकेन सह प्रविश्य । एष देवः उपसर्पतु

पाञ्चालकः ।

पाञ्चा । जयतु जयतु देवः, प्रियमावेदयामि महाराजाय
देव्यै च ।

युधि । भद्र ! पाञ्चालक ! कच्चिदासादिता तस्य दुरात्मनः
कौरवाधमस्य पदवी ?

(१) नियुक्तचराणामन्वेषणप्रकारमुपदिशति ज्ञेयाइति रहसि नि-
र्जने शङ्कितं सशङ्कं यथा स्यात्तथा आलपन्तः जनाः अयं दुर्योधनो
नवेति अनुसन्धेयाः रुगार्त्ता रोगेण पीडिताः सुप्ता जना अपि तथा नदु-
बुद्धप्रानुसन्धेयाः । एव' विचेयमृद्वाऽन्वेषणस्थानमाह त्रासइत्यादि नृपाणां
अङ्गाश्चिह्नानि पद्मादीनि यत्र तादृशस्य पादस्य प्रतिमाः प्रतिमूर्तयो यत्र
तत्रान्वेष्टव्यइत्यर्थः ।

[कक्षेषु क्षुण्णं] कक्षिष्पाठः ।

पाश्चा । देव ! न केवलं पदवी, सोऽपि दुरात्मा देवीके
शास्त्रराकर्षणमहापातकप्रधानहेतुरूपलब्धः ।

युधि । सहर्षं पाञ्चालकं परिष्वज्य । साधु भद्र ! प्रियमावेदि-
तम्, अथ दर्शनगोचरं गतः ?

पाश्चा । देव ! समरगोचरं पृच्छ ।

द्रौप । सभयम् । कहां समरगोचरो बट्टइ मे णाहो ? । (क)

युधि । सायङ्कम् । सत्यं समरगोचरो मे वत्सः ?

पाश्चा । सत्यं, किमन्यथा वक्ष्यते महाराजाय ।

युधि । (१) त्वत्तं विनापि विषयादुरुविक्रमस्य
चेतो विवेकपरिमन्यरतां प्रयाति ।

जानामि चोद्धतगदस्य हृकोदरस्य
सारं रणेषु [विजये] परिशङ्कितम् ॥

द्रौपदीमवलोक्य मुखादस्या बाष्पं नयति । अयि सुचक्षित्ये !

(२) गुरूणां बन्धूनां क्षितिपतिसहस्रस्य च पुरः

(१) विषयात् त्वासहेतोर्विनापि त्वत्तं प्रकृत्या भीतं मे चेतो विवेक-
मन्यरतां भीमो जयी स्यात् नवेति निश्चयविषये मान्द्यं प्रयाति उरुविक्र-
मस्य महापराक्रमस्य भीमस्य रणेषु सारं बलं जानामि तथापि स्नेह-
वशादेव विजये परिशङ्कितः । भुजयोरिति पाठे भुजयोः सारमित्यन्वयः ।

(२) हे प्रिये ! हितयमपि वक्ष्यमाणसभयमेव प्रायः बाहुल्येन तस्य परि-

(क) कथं समरगोचरो वत्स ते मे नाथः ?

[भुजयोः] क्वचित् पाठः ।

पुराऽभूदस्माकं नृपसदसि योऽयं परिभवः ।

प्रिये ! प्रायस्तस्य द्वितयमपि पारं गमयतु

क्षयः प्राणानां वा कुरुपतिपशोस्तस्य निधनम् ।

अथवा कृतं सन्देहेन ।

(१) नूनं तेनाद्य वीरेण प्रतिज्ञाभङ्गभीरुणा ।

बध्यते केशपाशस्ते स चास्याकर्षणे प्रभुः ॥

पाञ्चालक ! कथय कथय कथमुपलब्धः स दुरात्मा कस्मि-
न्नुद्देशे किमधुना प्रवृत्तमिति ।

द्वौप । भद्र ! कहेहि कहेहि । (क)

पाञ्चाल । शृणोतु देवो देवी च, अस्तीह (२) देवेन हते
मद्राधिपतौ शल्ये गान्धारराजशलभकुले सहदेवानलं प्रविष्टे
सेनापतिनिधननराक्रन्दविरलयोधोज्झितासु समरभूमिषु
रिपुपराजयोद्धतचलितविचित्रपराक्रमासादितविमुखारातिच-
क्रासु घृष्टद्युम्नाधिष्ठितासु च युष्मत्सेनासु प्रनष्टेषु कृपकृतव-
न्माखत्यामसु तथा दारुणां प्रतिज्ञामुपलभ्य कुमारवृकोदरस्य
न ज्ञायते क्वापि प्रलीनः स दुरात्मा कौरवाधमः ।

भवस्य पारमन्तं गमयतु आसंशयां लोट् । तद्द्वयमाह प्राणानां क्षयः
तस्य वा निधनमेतदुभयमन्यतरं विना न तस्य परिभवस्य शान्तिरित्यर्थः ।

(१) ते तव केशपाशः । केशसमूहः “पाशः पक्षश्च हस्तश्च कक्षा-
प्रार्थाः कचात्परे इत्यमरः । अद्य तेन बध्यते संयम्यते बन्ध बन्धने इ-
त्यस्य रूपम् अस्य केशपाशस्याकर्षणे प्रभुः प्रयोजकः सुयोधनश्च बध्यते
नध हिंसायामित्यस्य रूपम् ।

(२) इह अस्मिन् विषये इदं वक्ष्यमाणवाक्यं तदर्थो वाऽस्तीत्यर्थः ।

(क) भद्र ! कथय कथय ।

शुधि । ततस्ततः ।

श्रौप । अगदी कहेहि । (क)

पाञ्चा । अवधत्तां देवो देवो च । ततश्च भगवता वासुदे-
वेनाधिष्ठितमेकरथमारूढौ कुमारभीमार्जुनौ समन्तात्
समन्तपञ्चकं पर्यटितुमारब्धौ तमनासादितवन्तौ च । अन-
न्तरं दैवमनुशोचति मादृशे भृत्यवर्गे दौर्घमुष्णञ्च निश्चसति
कुमारवीभत्सौ, जलधरसमयनिशासञ्चारितङ्गित्प्रकरपिङ्गलैः
कटाक्षैरादीपयति गदां वृकोदरे, अत्किञ्चनकारितामधिच्छि-
नति विधेर्भगवति नारायणे, कथित् संविदितः (१) कुमारस्य
मारुतेरुज्झितमांसभारः प्रत्यग्रविशसित मृगलोहितचरणनि-
वसनस्वरमाणीऽन्तिकमुपेत्य पुरुषः परुषश्वासयस्ताड्युत्त-
वर्णानुमेयपदया वाचा कथितवान्, देव कुमार ! अस्मिन्
महतोऽस्य सरसस्तीरे द्वे पद्मती समवतीर्षपदप्रतिविम्बे (२)
तयोरेका जलोत्तीर्णा न द्वितीया, परत्र कुमारः प्रमाणमिति
ततः ससम्भ्रमं प्रस्थिताः सर्वे वयं तमेव पुरस्कृत्य गत्वा च
सरस्तीरं परिज्ञात् सुयोधनपदलाब्धितां पदवीमासाद्य भग-
वता वासुदेवोनीतं वृकोदर ! जानाति किल सुयोधनः
सत्तिलस्तम्भनीं विद्यां, नूनं तेन तद्भयात् सरसीमेनामधि-
श्रितेन भवितव्यम्, एतच्च वचनमुपश्रुत्य बलानुजस्य सकल-

(१) संविदितवृत्तान्तः संविदितं विद्यतेऽस्येति अर्थश्चादित्वादच् ।

(२) समवतीर्षं विन्यस्तं पदप्रतिविम्बं पदप्रतिकृतिर्ययोस्तादृशौ ।

दिक्प्रपूरितातिरिक्तमुद्भ्रान्तसकलसलिलचारिचक्रं त्रासोद्ध-
तनक्रमालोडितं सरः सलिलं भैरवञ्च गर्जित्वा कुमारवृको-
दरेणाभिहितम्, अरे रे वृथाप्रख्यापितालीकपौरुषाभिमा-
निन् ! पञ्चालराजतनयाकेशाखराकर्षणमहापातकिन् !
धार्तराष्ट्रापसदः ! ।

(१) जन्मेन्द्रोर्विमले कुले व्यपदिशस्यद्यापि धत्से गदां
मां दुःशासनकोष्णशोणित [सुराक्षीवं रिपुं मन्यसे] ।
दर्पान्धो मधुकैटवद्विषि हरावप्युद्धतं चेष्टसे,
मत्त्रासात् नृपशो ! विहाय समरं पङ्केऽधुना लीयसे ॥
अपि च । भो मानान्व ! कौरवाधम !

(२) पाञ्चाल्याः क्रोधवह्निः स्फुटमुपशमितप्राय एष प्रसङ्गः

(१) इन्द्रोऽन्द्रस्य विमले कुले जन्म व्यपदिशसि । चन्द्रवंशे जातो-
ऽहमित्येवं कथयसि ननु सहायाभावात् कथं योत्स्ये इत्याशङ्क्याह व्य-
द्यापि गदां धत्से गदासहायस्यान्यसहायामेक्षा नेति भावः । अथवा
भ्रातादिवधेन निर्वेदे गदात्याग एवोचितः स च न कृत इत्यतोऽद्यापि
युद्धश्रद्धास्तीति गम्यते इति भावः । मां दुःशासनस्य यत् कोष्णशीघ्रदुष्णं
प्रथग्रहतत्वात् शोणितं तदेव मधु पाठान्तरे कुरा तेन क्षीवं न तं शापसे
मन्यसे वा मत्ततयावज्ञायसे इत्यर्थः । हे नृपशो ! नराधम ! मत्त्रासात्
सङ्कोतितः पङ्केऽधुना लीयसे । इह द्युतिर्नाटकाङ्गं तज्ज्जनोद्धेजने
प्रोक्ता द्युतिरिति दर्पणोक्तेः ।

(२) मया प्रसङ्गबलात् हतपतिषु कौरवाणामनः पुरेषु तद्भाषि-
वासाजनेष्वित्यर्थः । प्रोक्तैः हतपतिभ्यः निर्वन्धनैः केशपाशैः चेतु-

[मधुक्षीवं रिपुं मन्यसे] कश्चित् पाठः ।

प्रोन्मुक्तः केशपाशैर्हतपतिषु मया कौरवान्तःपुरेषु ।
 भ्रातुर्दंशासनस्य स्रवदसृगुरसः पीयमानं निरीक्ष्य
 क्रोधात्किं भीमसेने विहितमसमये यत्त्वयाऽस्त्रोऽभिमानः ।
 द्रौप । एाह ! अबणीदो मे मसु जद्र पुणोवि सुलहं
 दंसणं भविस्सदि । (क)

युधि । कृष्णे ! नामङ्गलानि व्याहर्तुमर्हसि अस्मिन् काले ।
 भद्र ! ततस्ततः ।

पाञ्चा । देव ! ततश्चैवं भाषमाणेन वृकोदरेण वीर्यक्रोधो-
 दितभ्रमितभीषणगदापाणिना सहसैवोल्लङ्घिततीरमुत्सन्न-
 लिनमाविद्धमूर्च्छितग्राहमुद्भ्रान्तसमस्तशकुन्तमतिभैरवं वेग-
 भ्रमितवारिसञ्चयमायतमपि सरः समन्तादवलोडितम् ।

युधि । भद्र ! तथापि किं नोलितः ।

पाञ्चा । देव ! कथं नोलितः ?

(१) त्यक्तोलितः सरभसं सरसः स मूल

मुद्भ्रान्तकोपदहनोग्रविषस्फुलिङ्गः ।

भिः पाञ्चात्याः क्रोधवज्रिः उपशमितप्रायः । भ्रातृरसः रुधिरं पीय-
 मानं निरीक्ष्य क्रोधात् भीमसेने मयि किं विहितं न किमपीत्यर्थः ।
 असमये मया सह युद्धकरणस्वेवायं समयः न तु पलायनस्य युद्धसमयेऽपि
 तदकृत्वा त्वया यत् यज्ञात् अभिमानोऽहङ्कारः अस्तःत्यक्तः अतः न किम-
 पि कर्तुं समर्थ इत्यर्थः ।

(१) स राजा सरसः सरोवरस्य मूलं समीपमाश्रयं सरभसं सवेनं

(म) नाथ ! अपनोतो मे मन्यु र्यदिपुनरपि सुलभं दर्शनं भविष्यति

आयस्तभीमभुजमन्दरवेक्षणाभिः

क्षीराम्बुधेः सुमथितादिव कालकूटः ।

शुधि । साधु सुचित्रिय ! साधु !

श्रौप । पडिबस्त्री समलो णं वा । (क)

पाञ्चा । उल्याय चास्मात् सलिलाशयात् करयुगलोत्तन्नि-

ततोरणीकृतभीमगदः कथयति स्म, मारुते ! किं भवतो भयेन

प्रलीनं दुर्योधनं कथयसि ? मूढ ! अनभिहतपाण्डुपुत्रः प्र-

काशं लज्जमानो विश्रमितुमध्यवसितवानस्मि पातालम्, एवं

चोक्तं वासुदेवकिरोटिभ्यां द्वावप्यन्तः सलिलं निषिद्धसमर-

[समारम्भौ] भीमसुयोधनी । आसीनश्च कौरवराजः क्षितितले

गदां निक्षिप्य निहतकुरुशतगजवाजिनरशतकलेवरसंमर्द्दस-

म्पतितगृध्रकङ्कजम्बूकमुत्सन्नसुयोधनबलमस्मद्वीरमुक्तसिंहना-

दशबलितसमरतूर्यमबान्धवमभिचबान्धवं कौरवसंग्रामस्था-

नमवलोक्य आयतमुष्णञ्च निश्वासितवान् । ततश्च वृकोदरेणा-

भिहितम्, अयि भीः कौरवराज ! कृतं बन्धुजनमन्युना

मैवं विषादं कथाः, पर्याप्ताः पाण्डवाः, सोऽहमसहाय इति,

किञ्च, (१) पञ्चानां मन्यसेऽस्माकं यं सुयोधं सुयोधन ! ।

तद्वा आयस्तौ आस्फोटितौ भीमभुजावेव मन्दरस्तेन वेक्षणाभिश्चालनाभिः

सुमथितात् आलोडितात् क्षीराम्बुधेरिव सरसः कालकूट इव उत्थितः ।

(१) दंशितस्य धृतवस्त्रेणः आक्षेपस्तस्य गृहीतायुधस्य ते तव संपाप्नोऽस्तु ।

(क) प्रतिपन्नं समरं न वा ।

[स्थलमुत्तारितौ] कचित् पाठः ।

[दंशितस्या]त्तशस्त्रस्य तेन तेऽस्तु रणोत्सवः ॥

इत्यञ्च श्रुत्वा किञ्चिदश्रुपातान्वितां दृष्टिं कुमारयोर्निचि-
प्योक्तवान् ।

कर्णदुःशासनबन्धात्तुल्यावेव युवां मम ।

अप्रियोऽपि प्रियो योद्धुं त्वमेकः प्रियसाहसः ॥

इत्युत्थाय परस्परक्रोधाच्चपपरुषवाक्कलहप्रसारितघोर-
संग्रामौ चित्रगदापरिघभासुरभुजभरौ मण्डलैर्विहर्तुमा-
रब्धौ भीमदुर्योधनौ । अहञ्च देवेन चक्रपाणिना देवस-
काश मनुप्रेषितः । आह च देवो देवकीनन्दनः । अपर्युपि-
तप्रतिज्ञे च मारुतौ प्रनष्टे कौरवराजे महानासीनो विषादः
सम्प्रति पुनर्भीमसेनेनासादिते सुयोधने निष्कण्टकीभूतं भुव-
मतलं परिकलयतु भवान् । अभ्युद्योचिताश्च प्रवर्त्यन्ता-
मनवरतमङ्गलसमारम्भाः । कृतं सन्देहेन ।

(१) पूर्यन्तां सलिलेन रत्नकलसा राज्याभिषेकाय ते,

कृष्णाल्यन्तचिरोष्णिते च कबरीबन्धे करोतु क्षणम् ।

रामे घोरकुठारभासुरकरे क्षत्रद्रुमच्छेदिनि

क्रोधान्धे च हकीदरे परिपतल्याजौ कुतः संशयः ॥

द्रौप । सवाष्पम् । जं देवो त्तिहुअण्णाहो आणवेदि तं
कहं अण्णाहा भविस्सदि । (क)

(१) क्षणमुत्सवम् इह प्ररोचना नाटकाङ्गम् “प्ररोचना तु विज्ञेया
संहारार्थप्रदर्शनी” ति दर्पणोक्तेः ।

(क) यत् देवस्त्रिभुवननाथ आज्ञापयति तत् कथमन्यथा भविष्यति ।

[वस्मिँतस्य] कश्चित् पाठः ।

पाञ्चा । न केवलमियमाशोः असुरनिसूदनस्यादेशोऽपि ।

युधि । कीहि नाम भगवतां सन्दिष्टं विकल्पयति, कः कोऽत्र भोः ?

प्रविश्य कञ्चुकी । आज्ञापयतु देवः ।

युधि । देवस्य देवकीनन्दनस्य बहुमानात् वत्सस्य विजयमङ्गलाशंसया प्रवर्त्यन्तां तदुचिताः समारम्भाः ।

कञ्चु । सोत्साहं परिक्रम्य । भो भोः संविधादृणां पुरःसराः ! यथाप्रधानमन्तर्वेश्मनि दीराविकाश ! एष खलु भुजबलपरितोपोत्तीर्णकौरवपरिभवसागरस्य निर्व्यूढदुर्द्धरप्रतिज्ञाभारस्य सुयोधनानुजशतोद्भूतनप्रभञ्जनस्य [] बलिनः प्राभञ्जनेर्दुःशासनोरःस्थलविदलननरसिंहस्य स्नेहपक्षपातिना मनसाः मङ्गलानि कर्तुमाज्ञापयति देवो युधिष्ठिरः ।

आकाशे । किं ब्रूय ? सर्वतोऽधिकतरमपि प्रवृत्तं किं वानालोकयसीति, साधु पुत्रकाः ! साधु, अनुक्तहितकारिता हि प्रकाशयति मनोगतां स्वामिभक्तिम् ।

युधि । आर्य्य जयन्धर !

कञ्चु । आज्ञापयतु देवः ।

युधि । गच्छ प्रियव्यापकं पाञ्चालकं पारितोषिकेण परि-
तोषय ।

कञ्चु । यदाज्ञापयति देवः ।

इति पाञ्चालकेन सह निष्क्रान्तः ।

[दुर्योधनोरुस्तम्भभङ्गविनिश्चितविजयस्य वृकोदरस्य] कचि-
दधिकः पाठः ।

द्वीप । महाराज ! किं निमित्तं उण णाह भीमसेणेण सो
 दुराचारो भण्णितो पञ्चाणं वि अच्चाणं जेण दे रोअदि तेण
 सह संगामो होदु त्ति, कहं णाम एदाणं महीसुदाणं एकद-
 रेण पत्थितो तेण संगामो भवे तदो अच्चाहिदं भवे । (क)

युधि । कृष्ण ! एवं मन्यते जरासन्धघाती, हतसकलब-
 न्धुवीरानुजराजन्यासु कृपकृतवर्माश्वत्थामशेषासु एकादशसु
 अक्षौहिणीषु अबान्धवः शरीरमात्रविभवः कदाचिदुत्सृष्टमि-
 जाभिमानो धार्तराष्ट्रः परित्यजेदायुधं, तपोवनं वा व्रजेत्,
 सन्धिं वा पितृमुखेन याचेत । एवं सति सुदूरमतिक्रान्तः
 प्रतिज्ञाभारो भवेत् सकलरिपुजयस्येति । समरं प्रतिपत्तुं
 पञ्चानामपि पाण्डवानामेकस्यापि नैव क्षमः सुयोधनः । शङ्के
 चाहं गदायुधं हृकोदरस्यैवानेन । अयि सुचत्रिये ! पश्य ।

(१) क्रोधोद्भूतगदस्य नास्ति सदृशः सत्यं रणे मारुतः
 कौरव्यैकतहस्तता पुनरियं देवे यथा सीरिणि ।

स्वस्त्यस्त्युद्धतधार्तराष्ट्रनलिनीनागाय वत्साय मे

(१) क्रोधेन उद्भूता उद्धृता गदा येन गुरो उद्यमने इत्यस्मात् क-
 र्माणि क्तः । कृतहस्तता शीघ्रहस्तता शिष्टाकौशलमित्यर्थः । उद्धत उद-
 कटः धार्तराष्ट्रएव नलिनी पद्मसंघातस्तस्य नाग रूपायवत् ध्वंसाय
 स्वस्ति कुशलमस्तु ।

(क) महाराज ! किं निमित्तं पुनर्नाथभीमसेनेन स दुराचारो भण-
 तः पञ्चानामप्यस्माकं येन ते रोचते तेन सह संगामो भवत्विति । कथं
 नाभैतयोः भारीसुतयोरेकतरेण प्रार्थितस्तेन संगामो भवेत् ततोऽत्याहितं
 भवेत् ।

शङ्के तस्य सुयोधनेन समरं नैवेतरेषामहम् ।

नेपथ्ये । भोस्तृपितोऽस्मि, सम्भावयत कश्चित् सखिबलाया सम्प्र-

दानेन माम् ।

युधि । आकर्ण्य । कः कोऽत्र भोः ?

प्रविश्य कञ्चुकी । आज्ञापयतु देवः ।

युधि । ज्ञायतां किमेतत् ।

कञ्चु । यदाज्ञापयति देवः । इति निष्क्रस्य पुनः प्रविश्य ।

देव ! क्षुण्णमान् अतिथिरुपस्थितः ।

युधि । शीघ्रं प्रवेशय ।

कञ्चु । यदाज्ञापयति देवः । इति निष्क्रान्तः ।

ततः प्रविशति मुनिवेशधारी चाव्यांको नाम राज्ञः ।

राज्ञ । आत्मगतम् । एषोऽस्मि सुयोधनस्य मित्रं पाण्डवान्

वञ्चयितुं भ्रमामि । प्रकाशम् । तृपितोऽस्मि सम्भावयतु मां

कश्चित् जलच्छायाप्रदानेन इति राज्ञः समीपमुपसर्पति ।

सर्वे । उत्तिष्ठन्ति ।

युधि । मुने ! अभिवादये ।

राज्ञ । अकालोऽयं समुदाचारस्य जलप्रदानेन सम्भावयतु

माम् ।

युधि । मुने ! उपविश्यतामासने ।

राज्ञ । उपविश्य । ननु भवतापि क्रियतामासन परिग्रहः ।

युधि । कः कोऽत्र भोः ?

प्रविश्य गृहीतभट्टार कञ्चुकी । उपसृत्य । महाराज ! शिशि-

रसुरभिसलिल संपूर्णोऽयं भट्टारः पानभाजनं चेदम् ।

युधि । मुने ! निवर्त्यतामुदन्याप्रतीकारः ।

राज । पादौ प्रक्षाल्य उपसृशन् । भोः भोः ! क्षत्रियस्त्वमिति मन्ये ।

युधि । सम्यग् वेत्ति भवान्, क्षत्रिय एवास्मि ।

राज । प्रतिदिनसुलभस्वजनविनाशनेषु संग्रामेषु युष्मत्तो नादेयं सलिलादिकम् । भवतु ह्यायैवानया सरस्वतीशिरस्तरङ्गसृष्ट्या मरुतानेन विगतक्लमी भविष्यामि ।

द्वौप । बुद्धिमदिए ! बीएहि महसिं तालबिन्ते ण । (क)

चेटी । तथा करोति ।

राज । भवति ! अनुचितोऽयमस्मासु समुदाचारः ।

युधि । मुने ! कथं पुनरेवं भवान् परिश्रान्तः ।

राज । मुनिजनसुलभेन कौतूहलेन तत्र भवतां महाक्षत्रियाणां हृन्द्युद्धमवलोकयितुं पर्यटामि समन्तपञ्चकम्, अद्य तु बलवत्तया शरदातपस्य अपर्याप्तमेवावलोक्य गदायुद्धमर्ज्जुनसुयोधनयोरगतीऽस्मि ।

कञ्चु । मुने ! न खल्वेवं भीमसुयोधनयोरिति कथय ।

राज । आः ! अविदितहृत्तान्त एव कथं मामाक्षिपसि ।

युधि । महर्षे ! कथय ।

राज । क्षणमात्रं विश्रम्य सर्वं कथयामि भवतो न पुनरस्य हृत्तस्य ।

युधि । कथय किमर्ज्जुनसुयोधनयोरिति ।

राज । पूर्वमेव कथितं मया प्रवृत्तं गदायुद्धमर्ज्जुनसुयो-

अमयोरिति ।

युधि । न भीमसुयोधनयोरिति ।

राक्ष । वृत्तं तत् ।

युधिष्ठिरो द्रौपदी च मोहमुपपत्तौ ।

कञ्चुकी सलिलमासिच्य । समाश्वसितु देवी देवी च ।

चेटी । समस्ससिदु समस्ससिदु देवी । (क)

उभौ । संज्ञां लभते ।

युधि । किं कथयसि मुने ! वृत्तं भीमसुयोधनयोर्गदा-
युद्धमिति ।

द्रौप । भगवन् ! कहेहि वृत्तं त्ति । (ख)

राक्ष । कञ्चुकिन् ! कौ पुनरेतौ ।

कञ्चु । ब्रह्मन् ! एष देवो युधिष्ठिरः एषा पञ्चालराजतनया

राक्ष । आः ! दारुणमुपक्रान्तं मया नृशंसेन ।

द्रौप । हा एाह ! भीम ! । इति मोहमुपगता । (ग)

कञ्चु । किं नाम कथितम् ।

चेटी । समस्ससिदु समस्ससिदु देवी । (घ)

युधि । साक्षम् । ब्रह्मन् !

(१) पदे सन्दिग्धे एवास्मिन् दुःखमास्ते युधिष्ठिरः ।

(१) सन्दिग्धे संशयितेऽस्मिन् पदे विषये भीमोजीवति नवेत्येषं रूपे

(क) समाश्वसितु समाश्वसितु देवी ।

(ख) भगवन् ! कथय किं वृत्तमिति ।

(ग) हा नाथ ! भीम !

(घ) समाश्वसितु समाश्वसितु देवी ।

वत्सस्य निश्चिते तत्त्वे प्राणत्यागादहं सुखी ॥

राज । सानन्दमात्मगतम् । अयं मे यत्नः । प्रकाशम् । यद्येवम-
वश्यकथनीयं संचेपेण कथयामि, न युक्तं बन्धुव्यसनं विस्तरे-
णावेदयितुम् ।

युधि । अश्रूणि संञ्चनु ।

सर्व्वथा कथय ब्रह्मन् ! संचेपादिस्तरेण वा ।

वत्सस्य किमपि श्रोतुमेष दत्तः चणो मया ॥

राज । श्रूयताम् ।

तस्मिन् कौरवभोमयो गुरुगदाघोरध्वनौ संयुगे,

द्वौप । सहसोत्थाय । तदो तदो । (क)

राज । खगतम् । कथं पुनरनयोर्लब्धसंज्ञतामपनयामि । प्रकाशम् ।

(१) सीरो सत्वरमागत श्विरमभूत्तस्याग्रतः सङ्गरः ।

भालम्बं प्रियशिष्यतां तु हलिनां संज्ञा रहस्याहिता

यामासाद्य कुरुत्तमः प्रतिकृतिं दुःशासनारौ गतः ॥

युधिष्ठिरः । इ खमास्ते वत्सस्य भोमस्य तत्त्वे जीवनाभावे निश्चिते इति
अहं प्राणत्यागात् सुखी तन्मरणदुःखात् मरणं श्रेयस्करं मन्यमानः
मरिष्यामीत्यर्थः ।

(१) सीरो बलरामस्तीर्थयात्राप्रक्रमान् । तत्रसङ्गेन कुरुक्षेत्रे तद्दि-
वसे आगत इति गदापर्व्वस्थिता कथात्वानुसन्धेया हलिना बलरामेण
प्रियशिष्यतामालम्ब्य कौरवे संज्ञा संकेतविशेषः शक्तिरिति पाठे शक्तिः-
कौशलेरूपा आहिता यां शक्तिमासाद्य कुरुत्तमः दुःशासनारौ भीमे
प्रतिकृतिं प्रतीकारं गतः भ्रातृमरणजन्य दुःखप्रतिकाररूपं तद्वननं
कृतवानित्यर्थः ।

(क) ततस्ततः ।

शुधि । हा वत्स ! वृकोदर ! इति मोहमुपगतः ।

द्रौप । हा साह ! भीमसेन ! हा मह ! परिभवपङ्क्तिआर-
परिचत्तजीविअ ! जडासुरवअहिङ्गिअकिम्भीरकीचअजरास-
अणिसूदन ! सोअन्धिआहरणचाडुआर देहि मे पङ्क्तिवअणं ।
इति मोहमुपगता । (क)

कञ्चु । सास्रम् । हा कुमार भीमसेन ! धार्तराष्ट्रकुलक-
मलिनीप्रालेयवर्ष ! महाराज ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि,
भद्रे ! समाश्वासय तत्रभवतीम्, महर्षे ! त्वमपि आश्वासय
महाराजम् ।

राक्ष । स्वगतम् । आश्वासयामि प्राणांस्थ्याजयितुम् । प्रका-
शम् । अयि भोः भीमायज ! क्षणमेकमाधीयतामाश्वासः कथा-
शेषीऽप्यस्ति ।

शुधि । समाश्वस्य । महर्षे ! किमस्ति कथाशेषः ।

राक्ष । ततश्च हते तस्मिन् सुचक्षुरे वीरसुलभां गतिसुप-
गते समयसङ्कलितं भ्रातृवधशोकजं बाष्पमुत्सृज्य भ्रातृवध-
शोकात् अपहाय गाण्डीवं प्रत्यग्रक्षतजच्छटाचर्चितां तामेव
गदां भ्रातृहस्ताद् यत्नादाकृष्य निवार्यमाणः सन्वित्सुना वा-
सुदेवेन, आगच्छागच्छेति सोपहासं भ्रमितगदाभङ्गारमू-
च्छितं गम्भीरवचनध्वनिना आहूयमानः कौरवराजेन तृती-
योऽनुजस्ते किरीटी योद्धुमारब्धः । तथा कृतिनस्तस्य गदा-

(क) हा नाथ भीमसेन ! हा ! मम परिभवप्रतीकारपरित्यक्तजीवित !
जडासुरवअहिङ्गिअकिम्भीरकीचअजरासअणिसूदन ! सौगन्धिकाहरणचा-
टुकार ! देहि मे प्रतिवचनम् ।

घातान्निधनमुत्प्रेक्षमाणेन कामपालेन अर्जुनपक्षपातौ देवको-
स्तनुःप्रयत्नात् स्वरश्ममारोप्य हारकां नीतः ।

शुधि । साधु भो अर्जुन ! तदैव प्रतिपन्ना वृकोदरपदवी
गाण्डीवं परित्यजता, अहं पुनः केनोपायेन प्राणापगमनम-
होत्सवमुत्सहिष्णे ।

श्रीप । हा याह ! भादुबच्छल ! ए जुत्तं भादरं असिक्खिदं
गदाए शत्तु सोमुहं मच्छन्तं उवेक्खिदुं । (क) इति मोहमुपगता ।

राक्ष । तद्वच्चाहम् ।

शुधि । भवतु मुने ! किमतःपरं श्रुतेन । हा तात ! भोम-
सेन ! जतुष्टहसमुद्रतरणयानपोत्र ! हा किर्मीरहिडिम्बासुर-
जरासन्धजयमल्ल ! हा कीचकसुयोधनानुजकमलिनीकुञ्जर !
हा व्यूतपणप्रणयिन् ! मम शरीरस्थितिपरिखेदशङ्कासूदन !
हा मदान्नासम्पादकः ! हा कौरववनदावानल !

निर्लज्जस्य दुरोदरव्यसनिनो वत्स ! त्वया सीदता
भक्त्या मे समद्विपायुतबलेनाङ्गीकृता दासता ।
किं नामापकृतं मया तदधिकं त्वय्यद्य निर्वत्सलं
त्यक्त्वाऽनाथमन्धान्वयं सपदि मां येनासि दूरं गतः ॥

श्रीप । उत्थाय । महाराज ! किं एदं बट्टइ । (ख)

शुधि । कृष्णे ! किमन्यत् ।

स कीचकनिसूदनो वकहिडिम्बकिर्मीरहा

(क) हा नाच ! भ्रातृवत्सल ! न युक्तं भ्रातरम् व्यथितं गदायां
जलोर्मखं गच्छन्तम् उपैक्षितम् ।

(ख) महाराज ! किमेतद्वर्त्तते ।

मदान्वमगधाधिपद्विरदसन्धिभेदाशनिः ।

गदापरिवशोभिना भुजयुगेन तेनान्वितः

प्रियस्तव ममामुजो ऽर्जुनगुरुर्गतोऽस्तं किल ॥

द्रौप । आकाशे दत्तदृष्टिः । एाह ! भीमसेन ! तुए किल मे
केसा संजमिदब्बा, ए जुत्तं बीरस्स क्षत्तिअस्स पडिस्सादं सि-
दिलेदुं, ता पडिवात्तेहि मं जाव उवसप्पामि । (क) इति
शुनमोहमुपगता ।

युधि । आकाशे दत्तदृष्टिः । अस्व पृथे ! श्रुतोऽयं तव पुत्रस्य
समुदाचरः, मामेकमनाथं विलपन्तमुत्सृज्य क्वापि गतः ।
तात ! जरासन्धश्चो ! किं नाम वैपरीत्यमेतावता कालेन
अल्पायुषि[]समालोकितं जनेन । अथवा मयैव बहूपलब्धम् ।
(?) दत्त्वा मे करदीकृताखिलनृपां यन्मेदिनीं लज्जसे
द्यूते यच्च पणोक्तोऽपि हि मया न क्रुध्यसि प्रीयसे ।

(?) करदीकृता अखिला नृपा यस्यां तथाविधां मेदिनीं मे मद्यं
दत्त्वा समर्थं यत् लज्जसे लज्जितवानसि भूतसामीप्ये लट् । एवमुत्तरत्वं ।
द्यूते मया पणोक्तोऽपि ग्लह्यत्वेन कल्पितोऽपि यच्च क्रुध्यसि क्रुद्धवान् किन्तु
प्रीयसे प्रीतोऽसि । यच्च सूदतां पाचकत्वं प्राप्नोऽसि तानि सूतानि एतानि
पूर्वोक्तानि कर्माणि सहसा विनश्वरस्य तव चिह्नानि लिङ्गानि दृष्टानि
सरिष्मन्तो विनयादिगुणाधिक्यं भवतीति लोकप्रसिद्धिः तथाच एतानि
कार्याणि तवाचिरमरणादुत्पापकानीति भावः ।

(क) नाथ ! भीमसेन ! त्वया किल मे केशाः संयमयितव्याः, न युक्तं
बीरस्स क्षत्रियस्य प्रतिज्ञातं शिथिलयितुं, तत् प्रतिपालय मां यावदुपसर्पामि ।

[त्वयि] अधिकः पाठः ।

स्थित्यर्थं मम मत्स्यराजभवने प्राप्नोऽसि यत् सूदतां
तान्येतानि विनश्वरस्य सहसा दृष्टानि चिह्नानि ते ॥
मुने ! किं कथयसि तस्मिन् कौरवभीमयोः इति पठति ।
राज्ञ । एवमेतत् ।

युधि । धिङ्मम भाम्यानि । व्याकाशमवबोध्यन् । भगवन् !

कामपाल ! कृष्णाग्रज ! []

(१) ज्ञातिप्रोतिमैनसि न कृता क्षत्रियाणां न धर्मो

रूढं सख्यं तदपि गणितं नानुजस्यानुजे मे ।

तुल्यः कामं भवतु भवतः शिष्ययोः स्नेहबन्धः

कोऽयं पत्न्या वदसि विमुखो मन्दभाग्ये मयि त्वम् ॥

द्रोपदीमुपगम्य । अयि पाञ्चालि ! उत्तिष्ठ उत्तिष्ठ समानदुःखा-
वेव आवां भवावः, मूर्च्छया किं मामेवमभिसम्बन्धे ।

(१) ज्ञातिः सपिण्डः पितृपुत्रेयतया समानदेहावयवत्वेन भोमा-
देकत्सपिण्डत्वम् । तस्मिन् या प्रोतिरतुरागः सा न गणिता नाटता
त्वमेतिशेषः क्षात्रधर्मोऽपि न गणितः युद्धद्रष्टृभिरपक्षपातिभिर्भविष्यति
हि क्षात्रधर्मः । तवानुजस्य वानुदेवस्य समानुजेऽर्जुने चिरं बहुकालं
व्याप्य सख्यं मैत्री यत् रूढं तदपि न गणितं तदादरे हि तदुन्नाट-
नाशनमनुचितमिति भावः । भवतः शिष्ययोः गदायुद्धेऽन्तेवासिनोः भीम-
सुयोधमयोस्तुल्य एव स्नेहबन्धः काममित्यधारणे । स्नेहव्यत्ययेऽपि एकस्य
साहाय्यकरणमनुचितमिति भावः । इह इवो नाटकाङ्गं “इवो गुरुव्यति-
क्रान्तिः शोकावेगादिसम्भवेति” दर्पणोक्तेः ।

[सुभद्राभ्रातः] दर्पणधृतः अधिकः पाठः ।

द्रौप । लब्धसंज्ञा । बन्धेदु णाहो ! दुज्जोहणरुधिलादेण ह-
त्येण दुःसासनमोद्धदं मे केसहत्थं । हञ्जे बुद्धिमदिए ! तव
पच्चक्खं एब्ब णाहेण पडिस्सादं । कञ्चु किनमुपेत्य । सन्दिट्ठं दाब
मे देवकीणन्दणेण केसरअणा आरम्भोअदु त्ति ता उवणेहि मे
फुल्लदामाई, बिरएहि दाब कवरीं, करेहि भअवदो पुरिसोत्त-
मस्स वअणं, एहि अलीअं मन्देदि सो, अहवा किं मए अदि
संतत्ताए भणिदं अदूरगदं अज्जउत्तं अणु गमिस्सं । युधिष्ठिर-
मुपगम्य । महाराअ ! आदीवअ मे चिदां, तुमं बि खत्तधम्मं अ-
णुवट्ठन्तो एब्ब णाहस्स जीविदहरस्स अहिमुहो होहि । (क)

युधि । युक्तमाह पाञ्चाली । कञ्चुकिन् ! क्रियतामियं त-
पस्विनी चितासंविभागेन सद्यवेदना, ममापि सज्जं धनुरुप-
नय अलमयवा धनुषा ।

तस्यैव देहरुधिरोक्षितपाटलाङ्गी

मादाय संयति गदामपविद्धचापः ।

भ्रातृप्रियेण कृतमद्य यदर्जुनेन

श्रेयो ममापि हि तदेव कृतं जयेन ॥

राज । राजन् ! रिपुजयविमुखं ते यदि चेतः, तदा यत्र

(क) बभ्रातु नाथो दुर्व्योधनरुधिरार्द्रेण हस्तेन दुःशासनमोक्षितं मे
केशहस्तम् । हञ्जे बुद्धिमतिके ! तव प्रत्यक्षमेव नाथेन प्रतिज्ञातम् । सन्दि-
ट्ठं तावन्मे देवकीनन्दनेन केशरचना आरभ्यतामिति तदुपनय मे
फुल्लदामानि, बिरचय तावत् कवरीम्, कुरुषु भगवतः पुरुषोत्तमस्य वच-
नम्, नह्यलीकं मन्त्रयते सः । अथवा किं मया अतिसन्तप्तया भवि-
तमदूरगतमार्थपुत्रमनुगमिष्यामि । महाराज ! आदीपय मे चितां, त्वमपि
अतधम्मं मनुवर्त्तमान एव नाथस्य जीवितहरस्याभिमुखो भव ।

तत्र वा प्राणत्यागं कुरु वृथा तत्र गमनम् ।

कञ्चु । सरोषम् । धिक् मुनिजनासदृशं राक्षसस्य सदृशं भवता व्याहृतम् ।

राक्ष । खगतम् । किं ज्ञातोऽहमनेन । प्रकाशम् । भोः कञ्चु-
किन् ! एतदब्रवीमि । तयोर्गदाया खलु युद्धं प्रवृत्तमर्जुन-
दुर्व्योधनयोः । जानामि तयोर्गदाया भुजसारं, दुःखितस्य
राजर्षे रपरमनिष्टश्रवणं परिहरन् एवं ब्रवीमि ।

युधि । बाष्पं विसृजन् । साधु महर्षे साधु ! सुस्निग्धमभि-
हितम् ।

कञ्चु । महाराज ! किं नाम शोकाभ्यतया देवकल्पेनापि
देवेन त्वया प्राकृतेनेव त्यज्यते क्षत्रधर्मः ।

युधि । आर्य्यं जयन्धर !

शक्यामि नो परिघपीवरबाहुदण्डौ

वित्ते शशक्रवरुणाधिकवीर्य्यवन्तौ ।

भीमार्जुनौ क्षितितले प्रविचेष्टमानौ

द्रष्टुं तयोश्च निधनेन रिपुं क्षतार्थम् ।

अयि पाञ्चालराजतनये ! महर्नयप्राप्तशोच्यदशे ! यथा
संदीप्यते पावकस्तथा सहिताविव बभ्रुजनं सम्भावयावः ।

द्रौप । अज्ज ! करेहि दारुसञ्चयं, कथं ण कीवि महारा-
अस्स बअणं करेदि, हा णाह ! अज्ज तुए विणा महाराओ प-
रिअणेण वि परिहवीअदि । (क)

(क) आर्य्य ! कुरु दारुसञ्चयम्, कथं न कोऽपि महाराजस्य वचनं
करोति, हा नाथ ! अद्य त्वया विना महाराजः परिजनेनापि परिभूयते ।

राज । सट्टशमिदं भरतकुलवधूनां पत्यनुमरणम् ।

युधि । महर्षे ! न कश्चित् शृणोति तावदावयोर्वचनं तदि-
न्धनप्रदानेन प्रसादः क्रियताम् ।

राज । मुनिजनविरुद्धमिदम् । स्वगतम् । पूर्णा मे मनो-
रथाः यावदनुपलक्षितः समीपेऽहमिन्धनमादौपयामि । प्रका-
शम् । राजन् ! न शक्तुमो वयमवस्थातुमिति । निष्क्रान्तः ।

युधि । कृष्णे ! न कश्चिदस्मद्वचनं करोति, भवतु स्वयमे-
वाहं दारुसञ्चयं कृत्वा चितामादौपयामि ।

द्रौप । तुवरदु तुवरदु महाराजो । नेपथ्ये । कलकलः ।

द्रौप । सभयमाकर्ण्य महाराज ! कस्मिन् बि एसो तेजोबलद-
पिदस्स णिग्घोसो सुणीअदि अवरं बि अप्पिअं सुणिदुं
अत्थि निब्बन्धो तदा बिलम्बीअदि । (क)

युधि । न खलु बिलम्बप्रते उत्तिष्ठ । इति सर्वे परिक्रमन्ति ।

युधि । अयि पाञ्चालि ! अम्बायाः सपत्नीजनस्य च किञ्चित्
सन्दिश्य निवार्यतां परिजनः ।

द्रौप । महाराज ! अम्बाए एब्बं सन्दिसिस्सं जो सो बअ-
हिडिस्स किम्भीरजरासन्धजअमल्लो बि ते मज्झमपुत्तो मम
हृदासाए पक्खवादेण परलोअं गदी त्ति (ख)

(क) महाराज । कस्यापि एष तेजोबलदर्पितस्य निर्घोषः श्रूयते
अपरमप्यप्रियं श्रोतुमस्ति निर्बन्धस्ततो बिलम्बप्रते ।

(ख) महाराज ! अम्बायै एवं संदेक्ष्यामि यः स वकहिडिस्सकि-
म्भीरजरासन्धजयमल्लोऽपि ते मध्यमपुत्रो मम हृताशयाः पक्षपातेन प-
रलोको गत इति ।

युधि । भद्रे ! बुद्धिमतिके ! उच्यतामस्मद्वचनादस्मा ।

वेनासि तत्र जतुवेश्मनि दीप्यमाने

निर्वासिता सह सुतैर्भुजयोर्बलेन ।

तस्य प्रियस्य बलिनस्तनयस्य पापं

• कोऽन्यस्तबाम्ब ! कथयेत् कथमोदृशस्य ॥

आर्य्यं जयन्धर ! त्वमपि सहदेवसकाशं गच्छ, (१) वक्तव्यञ्च
तत्र भवान् पाण्डु कुलबृहस्पतिर्वैमात्रेयः सकलकुरुकुलकमला-
करवाङ्मनलो युधिष्ठिरः परलोकमभिप्रस्थितः प्रियमनु-
जमनुकूलं सततमाशंसनीयम् असम्भूतं व्यसनेभ्युदये च धृ-
तिमन्तं भवन्त मचिरमालिङ्ग्य गिरसि चाघ्रायेद् प्रार्थयते ।

(२) मम हि वयसा दूरेण त्वं श्रुतेन समो भवान्

(१) तत्रेत्यादि रक्षणीयं शरीरमिति पद्यान्तं वचनं वक्तव्य इत्यर्थः ।

पाण्डुकुले बृहस्पतिरूपः प्रशस्तबुद्धिमत्त्वात् अतएव प्रशस्तबुद्धिशालितया
प्रशंसनीयत्वात् तत्रभवानिति विशेषणम् । कुरुकुलमेव कमलानां जला-
नामाकरः समुद्रस्तत्र वाङ्मनलरूपः अमिवार्य्यत्वात् । दावानल इति
पाठे कमलानामाकरः समुद्रस्तत्र दावानलरूपः अनायासेन दाहादिमेव
नाशकत्वात् । परलोकमभिप्रस्थितः प्रस्थातुमारब्धः उक्तविशेषणविशिष्टं
भवन्तमालिङ्ग्य प्रणयेन गिरसि आघ्राय चेद् प्रार्थयते ।

(२) प्रार्थनीयमाह मम वयसा दूरेण हीन इत्यर्थः । भवान् श्रुतेन

ज्ञानेन मम समस्तुल्यः । कृतसहजया बुद्ध्या सहजबुद्ध्या आहबुद्धेत्यर्थः ।
अहं ज्येष्ठस्त्वं पुनः मनीषितया बुद्धिमत्त्वेन गुरुर्ममाधिकः सान्त्वय ।
अतः कारणात् त्वयि गुरुत्वादित्यर्थः । गिरसि अञ्जलिं बद्धा अहमभ्य-
र्थये पितृवोरिदो भव अस्माकं सर्वेषां मरणात् अन्यतर्पणकारकविरहेण
तर्पणाभावो सा भूदिति तथाच त्वयाऽऽशुत्पदवी नानुगन्तव्येत्यर्थः ।

कृतसहजया बुद्ध्या ज्येष्ठो मनीषितया गुरुः ।

शिरसि मुकुलौ पाणी कृत्वा भवन्तमतोऽर्थये,

मयि विरलतां नेयः स्नेहः पितुर्भव वारिदः ॥

अपिच, बाल्ये संवर्द्धितस्य नित्यमभिमानिनोऽश्मसदृश-
हृदयसारस्यापि नकुलस्य ममाज्ञया वचने स्थातव्यं नानुगन्त-
व्याऽस्मत्पदवी त्वयाहि वत्स !

(१) विस्मृत्यास्मान् श्रुतिविशदया स्वाग्रजौ चात्मबुद्ध्या

क्षीणे पाण्डावुदकपृषतान्शुगर्भान् प्रदातुम् ।

दायादानामपि तु भवने यादवानां कुले वा

कान्तारे वा कृतवसतिना रक्षणीयं शरीरम् ॥

गच्छ जयन्धर ! अस्मच्छरीरसृष्टिकया (२) शापितेन भवता-
ऽकालहीनमिदमवश्यं मावेदनीयम् ।

(१) श्रुतिविशदया शास्त्रज्ञानेन निर्मलया आत्मबुद्ध्या स्वधिया
विवेकधियेत्यर्थः । अस्मान् माम् अस्मदएकत्वेऽपि विभाषयया बहुत्वानु-
शासनात् । स्वाग्रजौ भीमार्जुनौ च विस्मृत्य शोकविमोचनेनाननुचि-
न्त्येत्यर्थः । पाण्डौ क्षीणे अस्मत्क्षयेण तद्वंशक्षयात् क्षीणतां प्राप्ते-
सतीत्यर्थः । अशुगर्भान् चक्षुर्जक सहितान् उदकपृषतान् जलविन्दून्
प्रदातुं दायादानां भवने यादवानां यदुवंश्य क्षत्रियाणां वा कुले तत्त्व-
मीप्से इत्यर्थः । अत्यन्तनिर्वेदे कान्तारे दुर्गमवने वा कृतवसतिना कृतावा-
सेन भवता शरीरं रक्षणीयं न तु अस्माभिरिव त्याज्यमित्यर्थः ।

(२) सृष्टिका स्पर्शः भावे क्तिन् ततः स्वार्थे कः शरीरस्य सृष्टिकया
देहसंश्लेषेण शापितेन दत्तशपथेनेत्यर्थः । अकालहीनम् उचितकालेन न
हीनम् अन्नाद्वभोजीत्यादिवत् असमर्थसमासः । अस्मन्नरण्यवणे तेना-
प्यनुसरणं यथा न विधेयं तथा ततः प्रागेवावेदनीयमिति भाषः ।

द्रोप । हला बुद्धिमदिए ! भणाहि मह वअणेण पिअसहीं
सुभदां वच्छाए उत्तराए चउट्ठी मासी पडिबसुस गभ्भस,
तुमं एव्व कुलपडिठ्ठावअं सावहाणं रक्ख त्ति । कदावि
इदो लोअगदस्स ससुरकुलस्स अद्दाणं अ सलिलविन्द दो भ-
विस्सदि त्ति । (क)

बुधि । सास्त्रम् । भोः ! कष्टम् ।

(१) शाखारोधस्थगितवसुधामण्डले मण्डिताशे

पौनस्कन्धे सुसदृशमहामूलपर्यङ्कबन्धे ।

दग्धे दैवात् सुमहति तरौ तस्य सूक्ष्माङ्कुरेऽस्मिन्

आशाबन्धं कमपि कुरुते ह्याययाऽर्थी जनोऽयम् ॥

कञ्चुकिनमवलोक्य । जयन्धर ! अस्मच्छरीरेण शापितोऽसि
तथापि न गम्यते ।

(१) शाखारोधेन शाखावरणेन बद्धप्राप्तेत्यर्थः । स्थगितमाच्छादितं
वसुधामण्डलं यस्य, मण्डिता भूषिता आशा दिवो येन, सुसदृशः खल-
पारुरूपः महामूलस्य पर्यङ्कबन्धः परितोऽङ्कबन्ध आलवालरूपो यस्य र-
दग्धे तरौ पाण्डुवृक्षरूपदृष्टे दैवात् भाग्यवशात् दग्धे सति ह्यायया अ-
नातयेन दुःखाभावेनेत्यर्थः । अर्थी अभिलाषी अयं मादृशः द्रौपदीरूपो
जनोवा अस्मिन् उत्तरागर्भरूपे . सूक्ष्माङ्कुरे कमपि आशाबन्धं कुरुते
प्रनष्टसर्वसम्पत्तिकस्य वृक्षस्याङ्कुरभावे आशालम्बनमतीवानित्यफलकमिति
भावः ।

(क) हला बुद्धिमतिके ! भण मम वचनेन प्रियसखीं सुभद्राम्, वत्-
साया उत्तरायाश्चतुर्थी मासः पतिपक्षस्य गर्भस्य, त्वमेव कुलप्रतिष्ठापकं
सावधानं रक्षेति । कदापीतो लोकाङ्गतस्य अशुरकुलस्यास्माकञ्च सलिलवि-
न्दुदो भविष्यति ।

कञ्चु । साक्रन्दम् । हा देव पाण्डो ! तव सुतानामजातश-
त्रुभीमार्जुननकुलसहदेवानामयं दारुणः परिणामः । हा
देवि कुन्ति ! भोजराजभवनपताके !

(१) भ्रातुस्ते तनयेन शौरिगुरुणा श्यालेन गाण्डीविन
स्तस्यैवाखिलधार्तराष्ट्रनलिनव्यालोलने दन्ति नः ।

आचार्य्येण वृकोदरस्य हलिनोन्मत्तेन मत्तेन वा

दग्धं तत् सुतकाननं तव मही यस्याश्रयाच्छीलता ॥ इति

बदन्निष्क्रान्तः ।

युधि । जयन्धर ! जयन्धर !

प्रविश्य कञ्चुकी । आज्ञापयतु देवः ।

युधि । वक्तुमिच्छामि पुनरेतावन्ति भागधेयानि युष्माकं.

यदि कदाचिद्विजयी स्याद्वत्सोऽर्जुनस्तद्वत्तव्योऽस्त्वद्वचनाद्भवता ।

(२) हली हेतुः सत्यं भवति मम वत्सस्य निधने

(१) ते तव भ्रातुस्तनयेन शौरेः कृष्णस्य गुरुणाऽप्यजेन गाण्डीवि-
नोऽर्जुनस्य श्यालेन तस्य सुभद्रापतितया तदुभ्रातेत्यर्थः । अखिला धा-
र्तराष्ट्राण्येव नलिनानि सुखच्छेद्यत्वात् तेषां व्यालोलने उन्मूलने द-
न्तिनः हस्तिरूपस्य तस्यैव वृकोदरस्यैवाचार्य्येण गुरुणा हलिना तत् तत्र
सुतकाननं भोमनाशनेनैव सर्वेषामपि नाशनादित्यर्थः । दग्धं यस्याश्रया-
न्मही शीतला । एवं जन्मादि संबन्धिनामप्येषां तेन हननमत्यन्तानु-
चितमेवेति ध्वनयन् विशिनष्टि मत्तेन मद्यादिना क्षीवेण उन्मत्तेन स्वा-
भाविकोन्मादरोगवता तयाच मत्तोन्मत्तयोर्न कृत्वाकृत्यषिवेकइति भावः ।

(२) सहजसुहृदः स्वाभाविकबान्धवस्य “आत्मपितुः स्वसुः पुत्रा आ-
त्ममातुः स्वसुः सुताः । आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया ह्यात्मबान्धवा” इति
स्मृत्युक्तेः । तथा च पितुःपुत्रयोरादीनां सहजमित्वेऽपि कृष्णस्येव बन्ध-

तथाप्येष भ्राता सहजसुहृदस्ते मधुरिपोः ।

अतः क्रोधः कार्यो न खलु मयि च प्रेम भवता

वनं गच्छे मां गाः पुनरकरुणां क्षात्रपदवीम् ॥

कञ्चु । यदाज्ञापयति देवः । इति निष्क्रान्तः ।

युधि । अग्निं दृष्ट्वा सहर्षम् । ननूदतशिखाहस्ताहूतास्मद्विध-
व्यसनिजन (१) समिद्धो भगवान् हुताशनस्तत्रेभ्यनमाभ्यान्
करिष्ये ।

द्रौप । पसीददु महाराजो मम इमिणा अपच्छिमेण पण-
एण, अहं एव्व अग्गदो गमिस्सं । (क)

युधि । यद्येवं सहितावेवाभ्युदयमपि भोक्ष्यावहे ।

चेटो । हा भगवन्तो लोअबाला ! परिवत्ताअहसोमवंसरा-
एसीं अअं क्वु राआ राअस्सअसंतप्पिदहुदबहो खण्डबसंत-
प्पिदहुदबहस्स किरीडिणो जेट्ठो भादा सुगहीदणामहेओ

भद्रस्यापि तथात्वात् तदनुज्ञा कृष्णभ्रातृत्वेनेह कथनं तस्य कृत्विममित-
त्वद्योतनार्थमथवा गरुडारायणरूपयोस्तयोः सहजमितत्वम् अनलानिल-
योरिव पुराणे प्रसिद्धम् तदेवेह याज्ञं तेन जन्मावधि सुहृदः भवान्त-
रेऽपि सुहृद इत्यर्थः । क्रोधः हलिनीति शेषः । त्वया न कार्यः यदि
मयि प्रेम स्नेहः तदा वनं गच्छेः अकरुणां दयाम्भून्यां क्षात्रपदवी क्ष-
त्रियधर्मं युद्धादिकं मागाः नाशलम्बस्व तथा च वैराग्यमेवाक्षम्बस्वेत्याशयः ।

(१) उद्भूतशिखैव हस्तस्तेनाहूतोऽस्मद्विधो व्यसनिजनो दुःखि-
जनो येन ।

(क) पसीददु महाराजः समानेनापच्छिमेन पणयेन अहमेवा-
यतो गमिष्यामि ।

महाराज जुहिट्ठिरो, एसा देवो पञ्चालराजकुलदेवता वेदि-
मज्झसंभवा जस्ससेणी, दुबे वि सरीरेण णिक्करुणस्स काला-
णलस्स इन्धणीहोन्ति, परित्ताअह परित्ताअह । तयोरयतः
पत्तिवा । किं ब्वसिदं देवोए देवेण अ । (क)

युधि । अयि बुद्धिमतिके ! यन्नाथेन (१) प्रियानुजेन विना
सट्ठशं तत् । उत्तिष्ठ उत्तिष्ठ सलिलमुपानय ।

चेटी । जं देवो आणवेदि । इति निष्क्रस्य पुनः प्रतिष्ठ च ।
जेदु जेदु महाराजो । (ख)

युधि । पाञ्चालि ! त्वमपि तावत् स्वपक्षपातिनो वृद्धोदरस्य
त्रियस्यार्जुनस्योदकक्रियां कुरु ।

द्रौप । महाराज एव करोतु अहं उण जल्लणं पबिसिस्सं । (ग)

युधि । अनतिक्रमणीयं लोकवृत्तं, भद्रे ! उदकमुपानय ।

चेटी । तथा करोति ।

(१) द्रौपद्या नाथेन, मम च प्रियानुजेन विना यत् सट्ठशं तत् व्यव-
मितमित्यर्थः ।

(क) हा ! भगवन्तो लोकपालाः ! परित्तायध्वं, सोमवंशराजर्षिम्
अयं, खलु राजा राजसूयसंतर्पितकृतवहः स्वारण्डवसंतर्पितकृतवहस्य
किरीटिनो ज्येष्ठो भ्राता सुगृहीतनामधेयो महाराजयुधिष्ठिरः, एषा
देवी पाञ्चालकुलदेवता यज्ञवेदिमध्यसम्भवा याज्ञसेनी द्वावपि शरीरेण
निष्करुणस्य कालानलस्य इन्धनीभवतः, परित्तायध्वं, परित्तायध्वम् ।
किं व्यवसितं देव्या देवेन च ।

(ख) यद्देव आज्ञापयति । जयति जयति महाराजः ।

(ग) महाराज एव करोतु, अहं पुनर्ज्वलनं प्रवेक्ष्यामि ।

युधि । पादौ प्रक्षाल्योपसृश्य च । एष तावत् सलिलाञ्जलि-
गार्ङ्गीयाय भीष्माय गुरुवे प्रपितामहाय (१) शान्तनवे पिताम-
हाय चित्रवीर्याय । शशम् । तात ! तवाधुनाऽवसरः । अयमपि
तत्र भवते स्वर्गस्थाय गुरुवे सुगृहीतनाम्ने (२) पित्रे पाण्डवे ।

अद्य प्रभृति वां दत्तमस्सत्तो दुर्लभं पुनः ।

तात ! त्वयाऽम्बया सार्द्धमेतद्वत्तं निषीयताम् ।

एतज्जलं जलजनीलविलोचनाय

भीमाय भीस्तव ममाप्यविभक्तमस्तु ।

एकं क्षणन्तु विषहस्व पिपासितोऽपि

पातुं त्वता सह क्षवादयमागतोऽस्मि ॥

अथवा सुचक्रियाणां गतिमुपगतं वत्स (३) महं मृतोऽप्य-
व्रतौ द्रष्टुम् । वत्स भीमसेन !

(४) मया पीतं पीतं तदनु भवताऽम्बास्तनयुगं

मदुच्छिष्टैर्हृत्तिं जनयसि रसैर्वत्सलतया ।

(१) पितामहस्य चित्रवीर्यस्य ज्येष्ठभ्रातृत्वेन पितृव्यत्वात् भीष्मे
प्रपितामहत्वकथनं द्रष्टव्यम् ।

(२) सुगृहीतनाम्ने प्रातःस्नानाभियेययाय 'स सुगृहीतनामा स्नात्
वः प्रातरहन्तिन्यते' इत्युक्तेः ।

(३) महं मृतोऽपि तन्मरणादनुमृतोऽपि युद्धमृतं वत्सं द्रष्टुम-
क्तौ न समर्थः तस्य युद्धमरणेन ब्रह्मलोकावाप्तेर्मम चावधौ मरणेन न
तत्स्नानप्राप्तेरिति भावः ।

(४) श्रितामेष्टु, अग्न्याधानादिषु सोमे सोमयागे एवं सर्वत्र आशयोः
पूर्वाशरोभूतो विधिरभूत् अधुना त्वं निवापान्मः तर्पणजलं पूर्वं पिबति
सामतिक्रम्य तदुज्ज्वलानं तवाहुचितमित्यर्थः ।

वितानेष्वप्येवं तव मम च सोमे विधिरभूत्

निवापाम्भः पूर्वं पिवसि कथमेवं त्वमधुना ॥

कृष्ण ! देहि जलाञ्जलिं तत्रभवते भीमाय ।

द्रौप । हृज्जे बुद्धिमदिए ! देहि मे उदकम् । (क)

चेटी । तथा करोति ।

द्रौप । उपसृत्य । जलाञ्जलिं पूरयित्वा । कस्म जलं देहि (ख)

बुधि । तस्मै देहि जलं पूर्वं सहसा गच्छते दिवम् ।

अस्वापि येन गान्धार्या रुदिते न समीकृता ॥

द्रौप । णाह ! परिजणोवणीदं सगगदस्स पादोदकं
भविस्सदि एदं । (ग)

बुधि । फालु नायज !

असमाप्तप्रतिज्ञेऽपि जाते त्वयि ममानुजे ।

मुक्तकेश्यैव ते दत्तः प्रियया सलिलाञ्जलिः ।

द्रौप । उट्ठेहि महाराज ! दूरं गच्छति दे भादा । (घ)

बुधि । दक्षिणाक्षिस्सन्दनं स्मृचयित्वा । पाञ्चालि ! निमित्तानि
मे कथयन्ति सम्भावयसि वृकोदरमिति, भवतु शीघ्रं दहन-
मुपसर्पावः ।

(क) हृज्जे बुद्धिमतिके ! देहि मे उदकम् ।

(ख) कस्य जलं दास्यामि ।

(ग) नाथ ! परिजनोपनीतं स्वर्गगतस्य पादोदकं भविष्यत्येतत् ।

(घ) उत्तिष्ठ महाराज ! दूरं गच्छति ते भ्राता ।

दौप । आः ! पज्जलिदो भअबं हुदबहो । (क)

नेपथ्ये कलकवः ।-

प्रविश्य संभ्रान्तः कञ्चुको । परित्रायतां परित्रायतां महाराजः,
एष खलु दुरात्मा कौरवापसदः क्षतजाभिषेकपाटलीकृताम्बरो
रक्तभीषणगदाशनिः उद्धतकाक्षदण्ड इवान्तको ज्वभवतीं
पञ्चालराजतनयामिबस्तवः परिमार्गं माण इतएवाभिवर्त्तते ।

युधि । हा दैव ! तेन निर्णयो जातः । हा गाण्डीवधन्वन् !
इति मुञ्चति ।

दौप । हा अज्जउत्त ! मम सअम्बरसअंगहकुटुम्ब ! धन-
ज्जअ ! पिअं भादुअं सम्भावेसि ण उण महाराअं इमं दास-
जणं अ । (ख) इति मोहमुपगता ।

युधि । हा असदृशमल्ल ! हा निवातकवचोद्धरणनिष्कण्ट-
कीकृतामरलोक ! (१) हा बदर्याश्रममुनिद्वितीयतापस ! (२)
हा द्रोणाचार्यप्रियशिष्य ! हा अस्त्रशिक्षाबलपरितोषितगा-
ङ्गेय ! हा राधेयकुलकमलिनीप्रालेयवर्ष ! हा गन्धर्व्वनिर्व्वी-

(१) इन्द्रलोकगतेनार्जुनेन सुरारिनिवातकवचादेर्बधकथा वनपर्वणि
१०० अध्याये अतुसन्वेया ।

(२) द्वितीयतापस नरकारायणयोक्तृत्वं तपस्वरणात् तयोर्द्वितीयः नर-
रूपतपस्विनं भूभारहरणाय तयोरेव क्षितितले कृष्णाज्जुनरूपाभ्यामाविर्भाव
इति भारतीयाकथाऽतुसन्वेया !

(क) आः ! प्रज्वलितो भगवान् हुतबहः ।

(ख) हा आर्यपुत्र ! मम स्वयम्बरक्षयंपहकुटुम्ब ! धनह्वय ! प्रियं
भ्रातरं सम्भावयसि न पुनर्महाराजमिमं दासजनञ्च ।

सितदूर्योधनः (१) हा पाण्डवकुलकमलिनीराजहंस ! ।

(२) तां वत्सलामनभिवन्द्य विनीतमग्वां

गाढञ्च मामनुपगुह्य मयाप्यनुक्तः ।

एतां स्वयम्बरबधूं सदृशीमपृष्ट्वा

दीर्घप्रवासमपि वत्स ! कथं गतोऽसि ॥ इति मोहसुपागतः ।

कञ्चु । भोः कष्टम् ! एष दुरात्मा सुयोधनो यथेष्टमित ए-

वाभिवर्त्तते, सर्वथा सम्प्रत्ययमेव कालोचितः प्रतीकारः, भद्रे

बुद्धिमतिके ! चितासमीपमुपनयात्रभवतीं पञ्चालराजतनयाम् ।

चेटीं प्रति । भद्रे ! त्वमपि देव्या भ्रातरं धृष्टद्युम्नं नकुलसह-

देवौ वा ब्रूहि । अथवा एवमेव स्थिते महाराजे अस्तमितयो

र्भोमार्जुनयोः क्व तु परिव्राणम् ।

नेपथ्ये । कलकलानन्तरम् । भोः भोः समन्तपञ्चकसञ्चारिणः !

क्षतजाखादमत्तयक्षराक्षसपिशाचभूतवेतालकङ्क गृध्रजम्बू-

कोलूकवायसभूयिष्ठावशिष्टविरलाश्च योधाः ! कृतं महर्शनस-

न्वासेन कथय कस्मिन्नुद्देशे याज्ञसेनो संनिहिता किं कथयामि

तस्या लक्षणम् ।

(१) गन्धर्व्यात् चित्ररथात् निर्वासितः परिमोचितः दुर्योधनो येन ।

गन्धर्व्यात्तद्रक्षणकथा च वनपर्वणि घोषयात्रापर्वणि २४४ अध्यायेऽ-
नुसन्धेया ।

(२) वत्सलां स्निग्धां तामग्वां मातरं विनीतं यथा तथा नम्रवादि-
त्यर्थः । अनभिवन्द्य माञ्च वत्सलमिति विपरिणमयान्वयितव्यम् । गाढं

यथा तथा अनुपगुह्य अनालिङ्ग्य मया अनुक्तञ्च तव ज्येष्ठाज्ञाप्रतिपालकत्वेन
मद्राज्ञां विनापि मरणरूपं दीर्घप्रवासगमनरुत्यन्तानुचितमित्यर्थः ।

(१) जरू करेण परिघट्टयः सलीलं
 दुर्योधनस्य पुरतोऽपहृताम्बरा या ।
 दुःशासनस्य करकर्षणभिन्नमौलिः
 सा द्रौपदी कथयत क्व पुनः प्रदेशे ॥

कञ्चु । देवि याज्ञसेनि ! परिभूयसे सम्प्रत्यनाथा कुरुकुल-
 कलङ्केन ।

युधि । सहसोत्थाय । पाञ्चालि ! न भेतव्यं न भेतव्यम्, कः
 कोऽत्र भीः ? उपनीयतां मे सज्जं धनुः दुरात्मन् दुर्योधनह-
 तक ! आगच्छ अपनयामि ते गदाकौशलसम्भूतं भुजदर्पं शि-
 लीमुखासारेण । अन्यच्च रे कुरुकुलाङ्गार !

(२) प्रियमनुजमपश्यंस्तं जरासन्धशत्रुं
 कुपितहरकिरातद्वेषिणं तच्च वत्सम् ।
 त्वमिव कठिनचेताः प्राणितुं नास्मि शक्नो

(१) सलीलम् “अत्नासतामिति दत्तसङ्केतम्” यथा तथा करेण जरू
 शकृत्थिनी परिघट्टयतः आस्तालयतः सुयोधनस्य पुरतो याऽपहृताम्बरा
 दुःशासनस्य करकर्षणेन हस्ताकर्षणेन भिन्नः विह्वलितः मौलिः कवरोन्मो
 यस्याः तादृशी द्रौपदी पुनः क्व कुल प्रदेशे वर्तते तत्कथयत ।

(२) कुपितहरएव किरातः व्याधरूपस्तस्य द्वेषिणं तेन सह हतयुद्धं
 तपसा तोषितो हरोव्याधरूपेणार्जुनेन सह हन्तयुद्धं कृत्वा तेनापि तृष्टः
 स्वरूपसुत्तरत्वं दर्शितवानिति वनपर्वणीया २६ अध्यायस्या कथात्मानुस-
 र्ज्या । त्वमिव भ्रातृदुःशासनमरणेऽपि भवान् जीवति नैवं प्राणितुमहं
 शक्नो, तव प्राणापरित्यागे हेतुगर्भविशेषणं क्रूरचेताः वात्सल्यरहितचि-
 त्तः तथात्वाच्चानृतस्त्वमिति भावः । एवं जीवनाशक्नोऽपि तवास्त्रम् अप-
 हर्तुमपसारयितुं न शक्नो इति न । किन्तु शक्नो एवेत्यर्थः ।

न च पुनरपहर्तुं बाणवर्षैस्तवासून् ॥

ततः प्रविशति गदापाणिः क्षतजसिक्तसर्वाङ्गो भीमसेनः ।

भीम । उद्धतं परिक्रामन् । भो भोः समन्तपञ्चकसञ्चारिणः
सैनिकाः कोऽयमावेगः ?

(१) नाहं रक्षो न भूतो रिपुरुधिरजलप्लाविताङ्गः प्रकामं
निस्तीर्णैरुप्रतिज्ञाजलनिधिगहनः क्रोधनः क्षत्रियोऽस्मि ।
भो भो राजन्यवीराः! समरशिखिशिखादग्धशेषाः कृतं व
त्सासेनानेन लीनैर्हतकरितुरगान्तर्हितैरास्यते किम् ।

कथयन्तु भवन्तः कस्मिन्नद्देशे पाञ्चाली तिष्ठति ।

कञ्चु । देवि पाण्डुस्त्रुषे ! उत्तिष्ठोत्तिष्ठ सम्प्रति चिता-
प्रवेश एव श्रियान् ।

द्रौप । सहसोत्थाय । कहां ए सम्भावेमि अज्ज बि चिदास-
मीबम् ॥ (क)

युधि । कः कोऽत्र भोः ? सनिषङ्गं धनुरूपनय, कथं न

(१) नाहं रक्षो राजसः नापि भूतः पिशाचः किन्तु प्रकामं यथेष्टं
रिपुरुधिरमेव जलं तेनाप्लाविताङ्गः संसिक्तदेहो निस्तीर्णः पारं गतः उरु-
प्रतिज्ञैव गुरु प्रतिज्ञैव जलनिधिगहनः समुद्ररूपदुर्गमप्रदेशो येन तादृशः
क्षत्रियोऽस्मि समरमेव शिखिशिखा वङ्गिशिखा सर्वनाशकत्वात् तथा दग्धे-
भ्यः नाशितेभ्यः शेषा अवशिष्टा हे राजन्यवीरा ! वो युष्माकमनेन त्वासेन
भीत्या कृतं त्वाससाध्यं नास्तीत्यर्थः । तेषां त्वासमेव द्योतयति किं कक्षात्
हेतोः हतकरितुरगान्तर्हितैः युष्माभिरास्यते स्थीयते तथा च त्वासकारणा-
भावेन त्वासो न कर्तव्य इत्यर्थः ।

(क) कथं न सम्भावयास्यद्यापि चितासमीपम् ।

कश्चित् परिजनः ? भवतु, बाहुयुद्धेनैव दुरात्मानं गाढमा-
लिङ्ग्य ज्वलनमभिपातयामि । इति परिकरं बध्नाति ।

कञ्चु । संयम्यन्तामिदानीं नयनोपरोधिनी दुःशासुनाव-
क्ष्ण मूर्धजां, अस्तमिता सम्प्रति प्रतीकाराशा, चितासमीप-
मेव द्रुततरं सम्भावय ।

युधि । न खल्वनिहते तस्मिन् दुर्योधनहतके संहर्त्तव्याः
केशाः ।

भीम । पाञ्चालि ! न खलु मयि जीवति संहर्त्तव्या दुःशा-
सनविलुलिता वेणी आत्मपाणिभ्याम् []

द्वौप । भयात् परिक्रामति ।

भीम । तिष्ठ तिष्ठ भीरु ! काधुना गम्यते । इतिकेशेषु यहीतु-
मिच्छति ।

युधि । बलाद्भीममालिङ्ग्य । दुरात्मन् भोमार्जुनशत्रोः दुर्यो-
धनहतक ! केदानीं यास्यसि ।

आशैशवादनुदिनं जनितापराधः

क्षीवो मदेन भुजयो र्हतरान्नपुत्र ।

आसाद्य मे ऽन्तरमिदं भुजपञ्जरस्य

जीवन् प्रयासि न पदाब् पदमद्य पाप ! ॥

भीम । अये ! कथमार्यः सुयोधनशङ्कया निर्दयं मामा-
लिङ्गति, आर्य्य ! प्रसीद प्रसीद ।

कञ्चु । निरूप्य । सहर्षम् । कथं कुमारो भीमसेनः ? दिष्ट्या

[तिष्ठ तिष्ठ अहमेव संहरामि] कश्चिदधिक; पाठः ।

वर्द्धसे महाराज ! अयं खल्वायुष्मान् भीमसेनः सुयोधनक्षत-
जारुणितसकलशरीरास्वरो दुर्लभ्यव्यक्तिरत्नमधुना सन्देहेन ।

चेटी । द्रौपदीमालिङ्ग्य । भट्टिणि ! एष क्व, पूरितपङ्क्तिभारो
णाहो देवीए बेणीसंहारं कादुं तुमं अस्सेसेदि । (क)

द्रौप । हञ्जे ! किं मं अलीअवअणेहिं आसासेहि । (ख)

युधि । जयन्धर ! अपि सत्यं ? नायं मम वैरौ सुयोधनह-
तकः ?

भीम । देव अजातशत्रो ! भीमार्जुनगुरो ! कुतोऽद्यापि
सुयोधनहतकः ? मया हि तस्य दुरात्मनः पाण्डुकुलपरिभा-
विणः ।

(१) भूमौ क्षिप्तं शरीरं निहितमिदमसृक्चन्दनं भीमगात्रे
लक्ष्मीरार्ये निषणा चतुरुदधिपयः सीमया सार्द्धमूर्व्या ।
भृत्या मित्राणि योधाः कुरुकुलमखिलं दग्धमेतद्रणाग्नौ
नामैकं यदब्रवीषि क्षितिप ! तदधुना धार्तराष्ट्रस्य शेषम् ॥

(१) धार्तराष्ट्रस्य शरीरं भूमौ क्षिप्तं भूमिषात् क्षतमित्यर्थः । तस्य
असृग्मूपचन्दनं रक्तरूपातुलेपनं भीमगात्रे भयानकदेहे निहितं तस्य
भृत्या दासा मित्राणि बान्धवा योधा भटाः निखिलं कुरुकुलञ्च एतत् ए-
तानि रणाग्नौ युद्धवक्त्रौ दग्धं दग्धानि नपुंसकनपुंसकेनैकवच्चान्यतरस्या-
मिति (१, २, ६६ पा० सू०) नपुंसकैकशेषः । विभाषया एकवचनञ्च ।
नामैकं नामैव शेषं तेन मरणं सूचितमिति द्रष्टव्यम् ।

(क) भट्टिनि ! एष खलु पूरितप्रतिज्ञाभारो नाथो देव्या बेणीसंहारं
कर्तुं त्यामन्वेषयति ।

(ख) हञ्जे ! किं मामलीकवचनैराश्वासयसि ? ।

युधि । भीममवलोकयन् अश्रूणि प्रमार्ज्जयति ।

भीम । पादयोः पतित्वा । जयत्वार्थः ।

युधि । वत्स ! बाष्पजलान्तरितनयनत्वान्न पश्यामि ते सु-
खचन्द्रम् । कथय कच्चिज्जीवति भवान् समं किरीटिना ?

भीम । निहतसकलरिपुपक्षे त्वयि नराधिपे जीवति भी-
मोऽर्जुनस्य ।

युधि । सक्षेहं पुनर्गाढमालिङ्ग्य

रिपोरास्तां तावन्निधनमिदमाख्याहि शतशः ।

प्रियो भ्राता भीमो मम भवसि योऽसौ वकरिपुः ॥

भीम । आर्य्य ! सोऽहम् ।

युधि । (१) जरासन्धस्योरःसरसि रुधिरासारसलिले

तटाघातक्रीडाललितमकरः संयति भवान् ॥

भीम । आर्य्य ! मुञ्चतु मां क्षणमेकं भवान् ।

युधि । किमपरमवशिष्टम् ।

भीम । आर्य्य ! सुमहदवशिष्टं, संयच्छामि तावदनेन दुर्यो-
धमदुःशासनरुधिरोक्षितेन पाणिना पाञ्चात्या दुःशासनावकृष्टं
केशहस्तम् ।

युधि । सत्वरं गच्छतु भवान्, अनुभवतु तपस्विनी वेणी-
संहारमहीत्सवम् ।

(१) रुधिरासारसलिले रक्तप्रवाहरूपजले उरः सरसि उरःसरोवर-
रूपायां संयति तटाघातक्रीडाललितमकरः तटाघातः हर्षहेतुकं शृङ्गि-
दन्तिभिर्दृढाद्युत्खननं सद्यः क्रीडा तत्र ललितोमनोहरः मकरः जड-
जन्तुविशेषरूपः भवान् ।

भीम । भवति पञ्चालराजतनये ! दिष्ट्या वर्षसे रिपुकुलक्ष-
येण ।

द्रौपदी । उपसृत्य । जेदु जेदु णाहो । (क) इति भयादपसर्पति ।

भीम । राजपुत्रि ! अलमेव' मामालोक्य त्रासेन, पश्य ।
येनाकृष्टासि राज्ञां सदसि नृपशुना तेन दुःशासनेन-
स्तगानान्ये तानि तस्य स्पृश मम करयोः पीतशेषाण्यसृञ्चि ।
कान्ते ! राज्ञः कुरूणामपि रुधिरमिदं मद्गदाचूर्णितोरो
रङ्गेष्वङ्गेषु सक्तं तव परिभवजस्यानलस्योपशान्त्यै ।

बुद्धिमतिके ! क्व सम्प्रति भानुमती योपहसति
पाण्डवदारान् ? भवति वेदिसम्भवे ! याज्ञसेनि !

द्रौप । आणवेदु णाहो । (ख)

भीम । स्मरति भवती, यन्मयोक्तं चञ्चलुजेति पूर्वोक्तमेव पठति ।

द्रौप । णाह ! सुमरामि अणुहवामि अ । (ग)

भीम । भवति ! संयम्यतामिदानीं धार्तराष्ट्रकुलकालरा-
त्रिर्दुःशासनविलुलिता वेणी ।

द्रौप । णाह ! विसुमरिदस्मि एदं बाबारं णाहस्स पसादेण
पुणोवि सिक्खिस्सं । (घ)

चेटी । वेणीं बध्नाति

(क) जयति जयति नाथः । जेसुबन्तू तिबन्ती इत्युक्तेः स्तुतस्तिप् ।

(ख) आज्ञापयतु नाथः ।

(ग) नाथ ! स्मरामि, अनुभवामि च ।

(घ) नाथ ! विस्मृतास्मि एतं व्यापारं नाथस्य प्रसादेन पुनरपि
शिक्षिष्यामि ।

नेपथ्ये । (१)

क्रोधान्धैर्यस्य मोक्षात् कुरुनरपतिभिः पाण्डुपुत्रैः कृतानि
प्रत्याशं मुक्तकेशान्यतुलभुजबलैः पार्थिवान्तः पुराणि ।
कृष्णायाः केशपाशः कुपितयमसखो धूमकेतुः कुरूणां
सोऽयं बद्धः प्रजानां विरमतु निधनं स्वस्ति राज्ञां कुलेभ्यः ॥

युधि । देवि ! एष ते वेणीसंहारोऽभिनन्यते नभस्वलस-
ञ्चारिणा सिद्धजनेन ।

ततः प्रविशतो वासुदेवार्जुनौ ।

वासु । उपगम्य । विजयतां निहतसकलारातिमण्डलः सा-
नुजः पाण्डवकुलचन्द्रमा महाराजो युधिष्ठिरः ।

अर्जु । जयत्यार्थः ।

युधि । विबोध्य । अये ! कथं भगवान् वासुदेवः, किरीटौ
च ? भगवन्नभिवादये । किरीटिनं प्रति । एह्येहि वत्स ! परि-
ष्वजस्व माम् ।

अर्जु । प्रणमति ।

युधि । वासुदेवं प्रति । देव । कुतस्तस्य विजयादन्यत् यस्य
खलु भगवान् पुण्डरीकाक्षः स्वयं मङ्गलमाशास्ते ।

(१) यस्य कृष्णायाः केशपाशस्य मोक्षात् अतुलभुजबलैः कुरुपाण्डुय-
नरपतिभिः प्रत्याशं सर्वान् दिक्षु नरपतीनामन्तः पुराणि तत्स्याऽवबोधना
इत्यर्थः । मुक्तकेशानि कृतानि कुपितमृत्युतुल्य, धूमकेतुर्निखिलोत्पात-
हेतत्वात् कृष्णत्वाच्च सोऽयं कृष्णायाः केशपाशः बद्धः इदानीं प्रजानां
निधनं विरमतु राज्ञां कुलेभ्यश्च स्वस्ति कुशलमस्तु ।

(१) कृतगुरु महदादिक्षोभसंभूतमूर्त्तिं

गुणिनमुदयनाशस्थानहेतुं प्रजानाम् ।

अजमजरमचिन्त्यं चिन्तयित्वा भवन्तं

भवति जगद्दुःखं किं पुनर्देव दृष्ट्वा ॥

अर्जुनमालिङ्ग्य । वत्स ! परिष्वजस्व माम् ।

वाचु । एते खलु भगवन्तो व्यासवाल्मीकिजामदग्न्याजा-
वालिप्रभृतयो महर्षयः कल्पिताभिषेकमङ्गदा नकुलसहदेव-
सात्वतिकमुखाश्च सेनापतयो यादवमत्स्यमागधकुलसम्भवाश्च
राजकुमाराः स्वभ्योत्तमिमतोर्थवारिकलसास्तवाभिषेकं धार-
यन्ति अहमपि चार्वाकेण विप्रकृतं भवन्तमुपलभ्यार्जुनेन सह
सत्वरमागतः ।

(१) हे देव ! सर्वप्रकाशक ! कृताः स्वपरिणामेनोत्पादिताः गुरवः
स्थूलभूतानि पृथिव्यादीनि महदादयश्च येन तादृशस्याव्यक्तस्य प्रधानस्य क्षो-
भेण सृष्ट्यनुगुणप्रवृत्त्या संभूता मूर्त्तिर्यस्य तथाविधं गुणिनं सत्त्वरजस्त-
मोद्धपगुणत्रयोपाधिकम् । गुणत्रयोपाधिकत्वे प्रयोजनमाह प्रजानां लोका-
नामुदय उद्भवः नाशः संहारः स्थानं स्थितिः पालनमित्यर्थः । तेषां हे-
तुभूतं तथा च जन्मस्थितिप्रलयार्थमेव गुणत्रयोपाधिकत्वमिति भावः । न
जायते इत्यजस्रत्पत्तिशून्यमजरं नाशशून्यं तथा च क्षयोदयरहितत्वात्
नित्यमित्यर्थः । अचिन्त्यम् ईदृक्तया निश्चेत्तुमशक्यमतद्यादृक्त्यैव बोध्यमिति
यावत् । एवम्भूतं भवन्तं चिन्तयित्वा ध्यानप्रवाहेण संसृत्यापि जगत् वि-
श्वस्या जना अदुःखनाध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकदुःखत्रयरहितं भवति ।
अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् । प्रकृतेः परं ध्रुवं
निचाय्य तं नृत्यकुखात् प्रसृज्यते इति श्रुतेः । किं पुनर्दृष्ट्वा भवन्तं सा-
क्षात् कृत्य ।

बुधि । किं नाम चार्वाकेण विप्रलब्धा वयम् ?

सरोषम् । कासौ धार्तराष्ट्रसखः पुण्यजनापसदः, येन मे
महांश्चित्तविभ्रमः कृतः ।

वाच । गृहीतः स दुरात्मा नकुलेन । कथय महाराज !
किमस्मात् परं समीहितम् ।

बुधि । भगवन् ! [पुण्डरीकाक्ष ! किं न ददासि प्रसन्नः]
परमपि प्रियमस्ति अहन्तु पुरुषसाधारण्या बुद्ध्या सन्तुष्यामि
नखस्वतः परमर्थयितुं क्षमः । पश्यतु देवः ।

क्रोधान्धैः सुकलं हतं रिपुकुलं पञ्चाक्षतास्ते वयं,
पाक्ष्ण्य्या मम दुर्नये पतितया तीर्णो निकारार्णवः ।

त्वं देवः पुरुषोत्तमः सुकृतिनं मामादृतो भाषसे
किं नामान्यदतः परं प्रियतरं यत् प्रार्थये त्वामहम् ॥
तथापि प्रीतश्चेद्भगवांस्तदिदमस्तु ।

(१) अकृपणमतिः कामं जीव्याज्जनः पुरुषायुषं
भवतु च भवद्भक्तिर्द्वैधं विना पुरुषोत्तम ! ।

(१) पुरुषायुषं पुरुषस्यायुः कालं व्याप्य पुरुषस्यायुः जीवितकालं य-
तायुर्न पुरुष इति श्रुतेः शतवर्षमित्यर्थः । अचक्षुरेत्यादिना (५, ४, ७७,
वा० सू० ।) विपातनात् सिद्धम् । हे पुरुषोत्तम ! द्वैधं संशयं विना भवद्भक्तिः
भवति त्वयि भक्तिः परमप्रेमादुरागः भवतु गुणेषु विशेषवित् गुणविवेकी
विद्वद्बन्धुर्भूयात् भूपः सततसुकृती सततशुभकारी भूयादित्यर्थः ।

[एवं पुण्डरीकाक्ष ! न किञ्चिन्नददाति भगवान्
प्रसन्नः] इत्यपि पाठः ।

दयितभुवनो विद्वद्वन्मुर्गुणेषु विशेषवित्
सततसुकृतौ भूयाद् भूपः प्रसादितमण्डलः ॥
वासु । एवमस्तु । इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

इति षष्ठोऽङ्कः ।

इति महाकविश्रीभट्टनारायणविरचितं
वेणीसंहारनाम नाटकं

सम्पूर्णम् ।

इति महामहोपाध्यायकालिदाससर्वभौस भट्टाचार्यात्मसम्भव
श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्यै विरचिते
वेणीसंहार व्याख्याने वेणीसंहार नामक
षष्ठाङ्क व्याख्या ।

पिठारं श्रीक्षेत्रमोहन मुखोपाध्याय ।

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

PK
3791
B545V4
1875

Bhatta Narayana
Venisamharanatakam

